

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 1117

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 48

Заснован у 1964 р.

Харків 2014

УДК 93(082)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 7 від 27 червня 2014 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор – д-р іст. наук, професор С. І. Посохов (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)

Сенін О. С., д-р іст. наук, професор (Російський державний гуманітарний університет)

Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Буйнов Ю. В., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Пугач С. П., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Шатохін І. Т., канд. іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79

E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — № : 1117. Сер. «Історія». — Вип. 48. — X. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. — 340 с.

Матеріали “Вісника” відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2014

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Булдакова Е. В.** К вопросу об осуществлении королевской власти во Франции в период правления Людовика VI и Людовика VII 7
- Вербий Р. Н.** О значении термина «φορτηγέσιος» в березанском письме Ахиллодора 20
- Каріков С. А.** Створення віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви у конфесійну добу 29
- Фомін М.** О проблеме формирования раннехристианской художественной традиции в Херсонесе IV-V вв. 38
- Харламова А. О.** Поховання пізніх кочовиків із цілим кістяком коня в басейні середньої течії Сіверського Дінця 47
- Янко А. Л.** Знову про праатьківщину етрусків 58

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Гайдай О. Ю.** Політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області) 69
- Гірік С. І.** Борьбисты, боротьбисты і Комінтерн: еволюція взаємовідносин 79
- Каросва Т. Р.** Видання та поширення україномовної книги у Російській імперії останньої чверті XIX – початку XX ст.: комерційна складова 90
- Назарова Є. П.** Український соціалістичний рух у південноукраїнському регіоні напередодні та в умовах революції 1905 – 1907 рр. 101
- Посохова Л. Ю.** Українські півчі в придворній капелі першої половини XVIII ст.: принципи «рекрутування» та ротації 112
- Труш С. М.** Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) 122

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Елкин А. И.** В поисках лучшей доли: русские студенты-эмигранты в Польше в 20–30-е гг. XX в. 134
- Кушнарьев С. С.** К вопросу о социальном составе и материальном обеспечении валуйских станичников в первой половине XVII в. 144
- Чернявский Л. С.** Профсоюзная пропаганда во внешней политике СССР (1945–1956 гг.) 159
- Чувпило О. О.** Індійський національно-визвольний рух на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.) 170

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Домановська М. Є.** Історична славістика та візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – поч. XX ст.): традиції у вивченні та викладанні середньовічної історії південних слов'ян 188
- Куделко С. М.** Преподавание историографии в Харьковском университете (вторая половина XX – начало XXI вв.): к 50-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии 198
- Ліман С. І.** Історія середніх віків у навчальних курсах й творчості Івана Олександровича Сливицького (1808–1874). 209
- Рачков Є. С.** Символи та емблеми Харківського університету кінця XX – початку XXI ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки 221
- Савенкова И. Ю.** Проблемы истории английской Ост-Индской компании в освещении А. Е. Кудрявцева (1880–1941) 229

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Бойко-Гагарин А. С., Мызгин К. В.** Кошелек полуторных грошей Сигизмунда III с денарием Тита из Житомирской области 240
- Вовк О. І.** Вшанування в Харківському університеті 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна 247
- Kulikov V. O.** Communist decoding of the world: “Enthusiasm: Symphony of the Donbas” by Dziga Vertov 250

- Posokhov S. I., Andreev A. Yu.** The results of an international research project “Ubi universitas, ibi Europa” 255

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- Богдашина О. М.** Цивілізаційний контент минувшини і сучасності України. Рец. на дослідження у двох книгах: Україна найдавнішого часу – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль : Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; Кн. 2. – 696 с. 262
- Лихачева Т. М.** Поляки на сході України у 1832–1921-му роках (Рец. на кн.: Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. – Lublin: Wydawnictwo OLECH, 2012. – 230 s.) 269
- Наумов С. О.** «Тепер ми знаємо, чому і як...» (Відгук про книгу: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К., 2013) 274
- Посохов С. І.** Рецензія: Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł, wstęp i opracowanie A. Górak i K. Latawiec, Lublin 2012. – 238 s. 285

MEMORIA

- Борис Петрович Зайцев** 289

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

- Куліков В. О., Миколенко Д. В.** Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2013 р. 292
- Хроніка подій на історичному факультеті в 2013 р. 301
- Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2013 році 313
- Відомості про авторів 336
- Список скорочень 338

УДК 94(44)

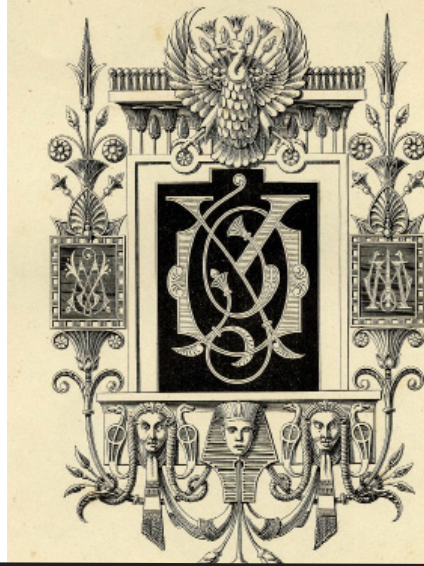
**К вопросу об осуществлении королевской власти
во Франции в период правления
Людовика VI и Людовика VII**

Булдакова Е. В.

В данной статье автор обращается к рассмотрению идеи королевской власти, возможности и способам ее осуществления во Франции XII ст. в период правления Людовика VI и Людовика VII. На основе изучения источников и широкого круга научных работ выясняются основные направления деятельности этих монархов, связанные с попытками укрепления центральной власти в собственном домене, а также на территории всего королевства. Отдельное внимание уделяется особенностям их взаимоотношений с представителями духовного сословия, в том числе и с римскими понтификами – главными оппонентами французских королей в осуществлении верховной власти.

Ключевые слова: Сугерий, концепция власти, королевские функции, церковная реформа, Бернар Клервосский, понтификат, собор.

В истории становления французской государственности XII в. занимает особое место. Монархи из династии Капетингов, занявшие трон на рубеже X–XI ст. в условиях крайнего ослабления центральной власти, в этом веке предприняли заметные усилия, направленные на возвышение королевского престола. Идеологической основой для восстановления полномочий французских правителей послужила каролингская концепция власти, сохраненная в среде галльского духовенства. Определенную роль в данном процессе сыграла и Римская церковь, традиционно желающая видеть в Капетингах своих надежных защитников. Исходя из этого, задача данной работы будет состоять в изучении королевской деятельности, способов и условий осуществления верховной светской власти в период правления Людовика VI и Людовика VII, так как именно этим королям удалось изменить ситуацию в свою пользу. Время их царствования в самых разных аспектах представлено в

**ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

исследованиях таких известных ученых, как А. Люшер, Р. Фавтье, Ш. Пти-Дюгайи, Ж. Дюби, Е. Бурназель, Л. Грант, etc.

Первым правителем из династии Капетингов, который проявил менталитет и качества не просто правителя домена, но государственного деятеля, был сын Филиппа I, король Людовик VI Толстый (1108-1137). В 14-й главе «Жизни Людовика VI» аббат Сен-Дени Сугерий подробно описывает обстоятельства его восхождения на трон [1; 2]. Следует отметить, что ключевую роль в истории коронации наследника Филиппа I сыграл один из самых образованных людей эпохи – епископ Ив Шартрский. Являясь ставленником папского престола и сторонником церковных реформ, направленных на возвышение римских понтификов, Ив, тем не менее, признавал права наследственной королевской власти и особые функции верховного светского правителя, обусловленные процедурой епископского помазания монарха. В условиях готовящегося феодального заговора он сумел организовать процесс интронизации будущего короля. Церемония была спешно проведена в Орлеане, куда по приглашению Ива приехали архиепископ Санса и подчиненные ему епископы, призванные для обязательного участия в таком событии – Галон Парижский, Манассий Мосский, Гуго Неверский и Гумбауд Оксеррский. Реймскому епископу, в данных обстоятельствах оказавшемуся не у дел, оставалось только критиковать своих коллег за нарушение традиции и самой процедуры коронации, поскольку даже масло для священного помазания монарха было взято в местном храме.

Еще до момента официального восхождения на трон Людовик начал борьбу с непокорными вассалами. На страницах своего сочинения Сугерий многократно хвалит молодого сюзерена за стремление навести в стране порядок, и пишет о том, что истинное представление о долге и обязанностях христианского короля он сумел составить благодаря образованию, полученному в Л'Эстре, одним из дочерних монастырей Сен-Дени [1; 2, гл. 1]. В этой борьбе Людовика VI, прежде всего, поддержало галльское духовенство. Активное участие Церкви в военных событиях объяснялось не только тем, что король проявил намерение установить в стране мир и, таким образом, обеспечить главное условие спасения всех христиан, но и тем, что церковное имущество часто становилось добычей своевольных сеньоров. Прежде всего, юный Людовик выступил против сеньора Бушара де Монморанси, который угрожал королевскому аббатству Сен-Дени (1101 г.), затем, вняв

просьбам архиепископа Реймса и епископа Орлеана, король покорил шателенов Эбля де Руси и Леона из Менга (1002 г.). Об этих событиях повествуется, соответственно, во 2-й, 5-й и 6-й главах «Жизни Людовика Толстого». Уже после смерти своего отца Людовик VI принялся усмирять самого рьяного врага Капетингов – графа Гуго де Пуизе (1111-1112 гг.). Перипетии борьбы короля с этим сеньором подробно описаны в 19 – 22-й главах сочинения Сугерия. Последующая 24-я глава рассказывает о покорении Людовиком Толстым не менее воинственного барона Тома де Марля (1115 г.).

Исполняя королевский долг по установлению мира в своих владениях, Людовик VI заботился не только о покорении монаршей власти рыцарского сословия. Большое значение для него имело также наведение порядка и в церковной среде. В период между 1113 и 1115 гг. во французском королевстве было основано четыре крупных цистерцианских монастыря, в том числе и Клерво, чему в значительной мере способствовал Римский престол. В частности, Папа Пасхалий II (1099-1118) был заинтересован в продвижении нового ордена, потому что принадлежал к кругу реформаторов, которые, реализуя идею возвышения Католической церкви, тем не менее, стремились сохранить апостолическую идею служения бедной церкви. Благоволение же к цистерцианцам со стороны преемника Пасхалия, Папы Калликста II (1119-1124), было связано с тем, что они, в отличие от клюнийцев, стали активно поддерживать политику понтифика, направленную на восстановление власти епископата, авторитет которого был утрачен в предыдущий период возвышения монашества. Людовик VI осознавал, какие выгоды может принести ему союз с церковными кафедрами, поэтому он не стал противиться основанию новых обителей, которые вскоре превратились в центры подготовки епископских кадров. В то же время король продолжал покровительствовать и клюнийцам. Известно, что в 1119 г. Людовик взял на себя охранные обязательства по отношению к конгрегации. Оберегая клюнийские монастыри, Людовик, естественно, рассчитывал на возможность пользоваться их богатствами [23, с. 169].

Милость, которую Людовик VI проявлял к церквям и монастырям, не освобождала их от королевского контроля. Формально признавая право духовной инвеституры, которое сумел отстаивать перед Филиппом I Папа Пасхалий II [1; 2, гл. 10], на деле Людовик был непримирим к прелатам, избранным без его согласия. Как и отец, он жестоко относился к Иву Шартрскому, несмотря на

то, что этот епископ позаботился о его своевременной коронации, он также добился изгнания Этьена Санлисского, которого, как и Ива, возвели на кафедру папские легаты. Подобное поведение Людовика VI вызывало острую критику со стороны авторитетного цистерцианца Бернара Клервосского. Но король мог себе позволить подобные поступки, поскольку рядом с ним находился не менее влиятельный и талантливый помощник – аббат Сен-Дени Сугерий.

Именно Сугерий, ссылаясь на принципы организации Католической церкви, разработанные папской курией с опорой на иерархические модели Псевдо-Дионисия [11, 12], создал модель социальной иерархии с одной-единственной целью – укрепить власть французского короля. Он сформулировал теорию вассальных отношений, в соответствии с которой монарх оказывался наверху общественной пирамиды и объявлялся единовластным правителем в своем государстве. К примеру, вот одна из его ключевых формулировок: «...король Франции Людовик там, где [он] преобладал над королем Англии и герцогом Нормандским Генрихом, поднявшись над ним как над вассалом своим, всегда возвышался» [1; 2, гл. 26]. Сугерий утверждал, что вся полнота власти необходима королю для исполнения его христианского долга. Чтобы доказать право верховенства своего суверена, он прибегал не только к традиционному цитированию библейских текстов, повествующих о божественном происхождении царской власти и двух сущностях Христа с акцентом на его царском достоинстве; по сути, одним из первых на Западе Сугерий стал использовать в качестве неоспоримых аргументов положения обычного и римского права. Кодекс Юстиниана, на который ориентировался еще Карл Великий, оказался для аббата надежным источником королевских привилегий [15, с. 72].

Отстаивая верховные позиции своего короля, Сугерий не забывал и об особой исторической миссии французского монарха, которая состояла в исполнении функции защитника Римского престола. Следует отметить, что различные объективные и субъективные обстоятельства способствовали развитию диалога между Людовиком VI и правящими в его время понтификами, склоняя обе стороны к тесному сотрудничеству. Общение между королем и Папой Калликстом II (1119-1124) облегчало их родство, поскольку жена Людовика Аделаида Савойская была родной племянницей понтифика. После катастрофического поражения при Бремюле 20 августа 1119 г. [1; 2, гл. 26] Людовик обратился

за помощью именно к Калликсту [1; 2, гл. 27], вспоминая в своем послании о древних связях франков с Римским престолом и называя себя «особым сыном Римской церкви». На Реймском церковном соборе, созванном Папой в октябре 1119 г. с целью защитить права французского суверена, Людовик совершил ритуальный жест, символизирующий признание им авторитета понтифика [19, с. 114-116; 23, с. 168-169]. Свидетельством добрых отношений короля с Папой Иннокентием II (1130-1143) может быть история, описанная в 32-й главе сочинения Сугерия. Здесь мы находим рассказ о поддержке, которую оказал понтифику французский король в процессе доказательства легитимности его выборов. Для этого Людовик VI созвал собор в Этампе, где убедительную речь в защиту Иннокентия произнес сам Бернар Клервосский. Последующие соборы в Ле-Пюи и Клермоне подтвердили решение, принятое в Этампе. Благодаря королевской протекции и заступничеству Бернара, Иннокентий II был признан английским монархом Генрихом I, который в январе 1131 г. принёс Папе клятву верности в Шартрском соборе, а также могущественным герцогом Аквитании Гийомом X (1134). Личная встреча Людовика VI с Иннокентием II состоялась в древнем религиозном центре Капетингов – монастыре Сен-Бенуа-сюр-Луар, затем их диалог был продолжен в Сен-Дени, «особой церкви Рима» – так этот Папа называл королевское аббатство. В Сен-Дени Людовик VI и Иннокентий II совместно отпраздновали Пасху. В описании великого церковного события следует обратить внимание на тот факт, что во время проведения «римского хода» на голову понтифика в присутствии короля была возложена митра, окруженная золотой короной, по словам Сугерия, «истинно императорское украшение». Иннокентий восседал на белом коне, и французские сеньоры, спешившись, сопровождали Папу, некоторые из них удостоились чести вести его лошадь под уздцы. В ходе дальнейшего пребывания Папы во французском королевстве ему была предоставлена возможность удовлетворять собственные нужды из средств посещаемых им церквей, а также право выбрать себе резиденцию (ею стал город Компьен). Таким образом, Людовик VI продемонстрировал свою готовность быть защитником Римского престола и свое признание духовного авторитета понтифика. Но это признание не было безвозмездным. В 1131 г., перед отъездом Иннокентия в Рим, король обратился к нему с просьбой поддержать его в важнейшем для первых Капетингов деле, состоящем в подтверждении легитимности династии. У Папы

не было иного выхода, как инициировать проведение собора в Реймсе, на котором он сам помазал священным елеем и короновал наследника Людовика VI – Людовика VII Младшего (1137-1180). Более чем достойное сотрудничество.

О первых годах правления Людовика VII (до 1151 г.) мы снова узнаем благодаря труду Сугерия, а также основанной на его сочинении истории царствования Людовика VII, составленной анонимным монахом из монастыря Сен-Жермен-де-Пре и доведенной им до 1165 г. [3, р. 147-156; 5, с. 395-400]. Заняв трон, юный король стал следовать политике своего отца. Подобно Людовику VI, он предпринял ряд экспедиций против сеньоров Готье де Монтины (1137), Жоффруа де Донзи (1153), Этьена де Сансерра (1157), Невелона де Пьерфона и Дре де Муши (1160). Большая часть этих походов оказалась успешной, вследствие чего королевская власть в Иль-де-Франс значительно окрепла.

Однако миротворческие успехи не избавили этого короля от претензий Церкви. Начало правления Людовика VII было омрачено серьезным конфликтом с Римом. Его причиной оказался банальный спор по поводу инвеституры. Король потребовал согласия Буржского капитула на то, чтобы кафедру в этом городе занял его ближайший советник, канцлер дворцовой капеллы Кагур, но каноники Буржа не согласились принять монаршую кандидатуру и обратились за помощью к Иннокентию II. Дело завершилось отлучением монарха, которое было отменено только следующим Папой Целестином II в 1143 г..

Однако нужно признать, что после инцидента в Бурже и последующей за ним истории отлучения Людовик VII больше не предпринимал столь авторитарных попыток назначения своих фаворитов на церковные должности, стараясь придерживаться установленных Римом правил. Также следует отметить, что не только в отношении вопроса инвеституры король будет в дальнейшем уступать требованиям Церкви и ее лидеров.

Под ощутимым влиянием папского престола Людовик VII оказался в период понтификата Евгения III (1145-1154). В начале декабря 1145 г., после падения Эдессы, Папа обратился к французскому королю с призывом возглавить второй крестовый поход [9, Ер. 48, Col. 1064-1066]. Людовик откликнулся на этот призыв незамедлительно. Уже 25 декабря на собрании французских сеньоров и духовенства в Бурже король объявил о своем твердом намерении отправиться на Восток (так он хотел искупить свой грех

за церковь, сожженную вместе с прихожанами в Витри во время одного из миротворческих походов). Но большинство сеньоров королевства не поддержало решения Людовика, в их числе был и Сугерий, который выступил категорически против решения суверена [17, р. 155-156]. 1 марта 1146 г. Евгений направил во Францию повторное послание, и оно достигло своей цели [9, Ер. 48, Col. 1067-1068]. Проводником крестоносных идей на территории французского королевства стал Бернар Клервосский. В начале 1147 г. во Францию прибыл и сам Евгений III, который также включился в поиск сторонников похода и получил поддержку у настоятеля Клунийского монастыря Петра Достопочтенного. На Пасху понтифик в сопровождении аббатов Клуни и Клерво прибыл в Париж и уже 11 июня 1147 г. в церкви Сен-Дени вручил Людовику VII суму, орифламм и знак крестоносца. В отсутствие короля Евгений III оставался во французском королевстве, повсеместно осуществляя в его пределах акты своей пастьерской власти. Папа совершал инспекционные поездки по церквам и монастырям, организовывал соборы. Наиболее показательным мероприятием стал собор в Реймсе, который состоялся 21 марта 1148 г.. На этом съезде высшего духовенства были утверждены 20 дисциплинарных канонов и низложены три архиепископа (в том числе и архиепископ Реймса), поведение которых в свете реформационных требований вызвало у Евгения III и Бернара Клервосского, руководившего собором вместе с Папой, существенные претензии.

Второй крестовый поход закончился крайне неудачно, и Бернар, несмотря на обвинения в провале экспедиции, потребовал у Людовика VII организовать новое наступление. В этот раз он нашел поддержку у Сугерия, который согласился с желанием цистерцианца при условии, что король не станет принимать в нем участия. В начале апреля 1150 г. на синоде в Лане аббат Сен-Дени обратился к французским прелатам с просьбой начать сбор налогов для очередного крестового похода. Затем Людовик VII объявил об экспедиции собранию французских прелатов и сеньоров на ассамблее в Шартре 7 мая 1150 г.. В свою очередь, Бернар известил о готовящемся походе Папу [10, Ер. 256, Col. 463-465], который одобрил инициативу французов, о чем сообщил в письме к Сугерию [9, Ер. 390, Col. 1419]. Однако этому событию не суждено было состояться (13 января 1151 г. в своей обители умер Сугерий), но твердое намерение его осуществить свидетельствует о том, что

Людовик, очевидно, находился под сильным влиянием адептов церковной реформы и «священной войны», каковыми являлись не только римский понтифик, но и ближайшие его советники, прежде всего, св. Бернар.

Заметное согласие, которое царило в отношениях Бернара Клервосского и Евгения III, объяснялось тем, что Евгений являлся его воспитанником, и, несмотря на высокое положение, которое он теперь занимал, продолжал прислушиваться к мнению своего учителя. Чтобы донести до папы собственные мысли о способах организации христианского общества, Бернар посчитал необходимым посвятить ему отдельный теологический труд, известный под названием «De consideratione» («О созерцании») [10, Col. 727-807]. Его содержание свидетельствует о том, что политические взгляды Бернара несколько отличались от идей, положенных в основу реформационной деятельности Римской церкви. Цистерцианский аббат, в целом признавая вселенский авторитет и верховенство Папы, предпочитал отстаивать идею альянса между царством и священством. Как идеолог цистерцианского движения Бернар также настаивал на соблюдении высоких моральных требований не только монахами и священниками, но и королем, соотносящимся с духовным сословием в силу своего помазания. Претензии аббата часто шли вразрез с реальными обстоятельствами жизни. К примеру, в очень сложном положении оказалось французское королевство после развода Людовика VII и Алиеноры Аквитанской. Несмотря на противостояние Сугерия, который до последних своих дней отговаривал Людовика от развода, Евгений III аннулировал этот брак в 1152 г. при непосредственном участии Бернара, желавшего удалить короля от порочной супруги. В результате французское королевство лишилось половины земель, которые вследствие второго замужества Алиеноры оказались в руках могущественного вассала и противника Людовика VII, герцога Анжуйского.

Но Евгений III далеко не всегда мог следовать указаниям цистерцианского аббата. На фоне политических и этических представлений Бернара действующая программа реформ значительно лучше была приспособлена к реальности, и Римская церковь уже в течение столетия настойчиво двигалась по обозначенному ею пути. Не случайно один из самых известных французских теологов Гуго Сен-Викторский, учивший в это время, открыто обосновывал и пропагандировал идею абсолютного главенства Римских пап в

непосредственной близости от королевского дворца. И Людовик VII большей частью не противился осуществлению папской власти на территории своего государства.

Особые отношения сложились у Людовика и с Папой Александром III (1159-1181). По просьбе этого понтифика в октябре 1160 г. в Тулузе был организован общий синод французских, английских и испанских епископов с тем, чтобы признать законность его избрания. Но угрозы со стороны германского императора Фридриха Барбароссы продолжались, и Папе вновь пришлось искать убежище во Франции. С апреля 1162 года до 1165 года его резиденцией являлся г. Санс. Все это время французские епископы и аббаты служили понтифику в качестве послов и судей. Пребывание Александра III во Франции не ослабило его политическую активность и стремление демонстрировать вселенскую власть. Одним из известных документов, созданных в данный период в папской канцелярии, был декрет против еретиков, который явился суммарным результатом постановлений трех предшествующих соборов, организованных им в Монпелье (1162 г.), Туре и Бурже (1163 г.). Декрет содержал правовые и организационные основы будущей инквизиции, в нем также предавалась анафеме ересь альбигойцев и вальденсов. При отсутствии прямых письменных доказательств, все же можно предположить, что появление подобного документа было связано с предварительной договоренностью между Папой и Людовиком VII, поскольку они оба являлись заинтересованными в покорении южнофранцузских сеньоров. С пребыванием в королевстве Александра III связано, пожалуй, самое яркое событие времени правления Людовика VII: в 1163 г. был заложен первый камень собора Нотр-Дам де Пари, строительство которого стало результатом совместной инициативы французского короля и римского понтифика.

В качестве благодарности за поддержку Римского престола Александр III пожаловал Людовику VII особую награду – орден Золотой розы, который не только придал достоинства власти короля, но также освятил его право суда. Для французского суверена это событие имело большое значение, так как на протяжении всего царствования Людовик был занят проблемой организации королевского судопроизводства. Симптоматичным стало и принятие Людовиком VII в 60-е гг. XII в. королевской эмблемы. Лилия на королевском щите и голубой плащ, украшенный золотыми созвездиями, становятся атрибутами французского

королевского дома. Эти символы должны были свидетельствовать о принадлежности монарха одновременно земному и небесному граду и служить зримым обоснованием его власти. Когда же король, одетый в парадные одежды, во время торжественных церемоний возлагал на себя венец, который, в соответствии с пояснениями Сугерия, символизировал единение всех частей французского королевства, то, таким образом, он подтверждал свое предназначение хранителя мира и порядка во всей Франции [23, с. 236, 240].

Итак, анализируя политические действия двух суверенов, следует отметить множество моментов, которые, казалось, свидетельствуют об определенном сходстве в их поведении. Отвечая на просьбы своих клириков и подданных, они оба старались усмирить своенравных сеньоров, оба проявляли заботу о храмах и монастырях, признавали за Церковью, пусть и формально, право духовной инвеституры; подобно своему легендарному предку Карлу Великому, эти короли выступали преданными защитниками Римского престола. В представлении средневековых биографов оба монарха в полной мере заслуживали титула наихристианнейших королей. Тем не менее, при более внимательном изучении источников, относящихся ко времени правления Людовика VI и Людовика VII, ознакомлении не только с их содержанием, но и проникновением в психологический подтекст, становится ощутимой значимая разница в характерах двух суверенов, их политических позициях, отношении к своему главному оппоненту в сфере власти – Церкви.

На протяжении всего времени царствования Людовик VI, очевидно, выступает более жестким и уверенным в своих действиях правителем, который стремится извлекать максимальную выгоду, используя свой королевский статус. В качестве главного советника рядом с ним выступает Сугерий, известный идеолог и защитник королевской власти. Церковь видит в Людовике VI свою опору, поэтому, как правило, готова идти на компромисс, чтобы иметь в его лице надежного союзника. Что же касается Людовика VII, то, проявив себя достаточно активно в первые годы правления и даже решившись на конфликт с Римом по поводу инвеституры, в дальнейшем он оказался под заметным влиянием духовенства. Рациональным советам Сугерия Людовик VII, в конечном итоге, предпочел мнение цистерцианца Бернара Клервосского, великого моралиста и сторонника папских реформ. В период его

царствования существенно изменился и характер отношений, связывающих французский трон и Церковь: от просьб, уговоров, попыток достичь компромисса в отношениях с Людовиком VI, клирики, ободренные беспримерной лояльностью его наследника, перешли к твердому выдвигению собственных требований. Если Людовик VI соглашался только на закрепленную традицией роль защитника и союзника Церкви, при этом диктующего собственные условия игры, то его сын во многих случаях принимал к сведению претензии, как французских прелатов, так и римских епископов. Но упрекать Людовика VII в том, что, уступая священникам, он совершенно забывал о престиже королевской власти, было бы несправедливо. Этот суверен усмирлял своих подданных и творил монаршее правосудие до последних дней своей жизни. А прочный союз с Церковью, который он оставил в наследство своему знаменитому сыну, Филиппу-Августу, обеспечит в его время ощутимое возвышение французского трона.

Примечания

1. *Suger. Vie de Louis VI le Gros* / Ed. et trans. H. Waquet. / *Suger // Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Âge publiés sous la direction de Louis Halphen.* – P.: les Belles Lettres, 1964. – 332 p.
2. *Сугерий, аббат Сен-Дени.* Жизнь Людовика VI Толстого, короля Франции (1108-1137) / Пер. с лат. Т. Ю. Стукаловой / Сугерий, аббат Сен-Дени. — М.: Старая Басманная, 2006. – 320 с.
3. *Vie de Louis le Gros, par Suger, suivie de l'histoire du roi Louis VII / Suger // Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire* / Ed. A. Molinier. – P., 1887. – 195 p.
4. *Suger. Oeuvres* / Suger // *Texte établi, traduit et commenté par Françoise Gasparri.* – P., 1996. – Т. 1. – 267 p.
5. *Аноним.* Деяния короля Людовика VII, сына Людовика Толстого / Аноним. // *История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых* / Пер. М. М. Стасюлевича. – СПб., 1887.– Т. III. – С. 395-400.
6. *Odo de Diogilo, monachus.* De profectioe regis Francorum in Orientem / *Odo de Diogilo, monachus // Patrologiae cursus completus. Series latina.* / Ed. Migne J. – P., 1855. – Т. CXCIV.
7. *Одон Дейльский.* О странствовании Людовика VII, франкского короля, на Восток / Пер. Т.И. Кузнецова / *Одон Дейльский.* – М.: Директ-Медиа, 2009. – С. 370-377.
8. *Sugerii abbas Sancti Dionysii.* Epistolae / *Sugerii abbas Sancti Dionysii // Patrologiae cursus completus. Series latina* / Ed. Migne J. – P., 1855. – Т. CLXXXVI. – Col. 1347-1440.

9. *Eugenius III. Epistolae et privilegia / Eugenius III // Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. Migne J. – P., 1854. – Т. CLXXX. – Col. 1013-1606.*
10. *Bernardus Claravallensis // Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. Migne J. – P., 1854. – Т. CLXXXII.*
11. *Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии / Пер. М. Г. Ермаковой / Дионисий Ареопагит. – СПб.: Глагол-Изд-во РХГИ- Университетская книга, 1997. – 220 с.*
12. *Псевдо-Дионисий Ареопагит. Сочинения. Максим Исповедник. Толкования / Пер. и пред. Г. М. Прохорова. / Псевдо-Дионисий Ареопагит, Максим Исповедник // Византийская библиотека: «Источники». – СПб.: Алетейя, 2002. – 864 с.*
13. *Aubert M. Suger / Ed. De Fontenelle Abbaye S. Wandrille / M. Aubert. – P., 1950. – 187 p.*
14. *Bloch M. La société féodal / M. Bloch. – P.: Edition Albin Michel, 1994 – 702 p.*
15. *Bournazel E. Le Gouvernement capétien au XII siècle (1100-1180). Structures sociales et mutations institutionnelles / E. Bournazel. – Limoge, 1975.*
16. *Duby G. Les trois orders ou l’imaginaire de féodalisme / G. Duby. – P.: Gallimard, 1978. – 432 p.*
17. *Grant L. Abbot Suger of St-Denis. Church and State in Early Twelfth-Century France / L. Grant. – London and New York, 1998. – 338 p.*
18. *Le Goff J. La civilisation de l’Occident Médiéval / J. Le Goff. – P.: Flammarion, 1997. – 124 p.*
19. *Luchaire A. Louis VI le Gros, annales de sa vie et de son règne (1081—1137), avec une introduction historique / A. Luchaire. – P.: Nabu Press, 2012. – 604 p.*
20. *Luchaire A. Manuel des institutions françaises: période des Capétiens directs / A. Luchaire. – Genève: Mégarisot, 1979. – 638 p.*
21. *Гергей Е. История папства / Е. Гергей. – М.: Республика, 1996. – 463 с.*
22. *Грановский Т. Н. Аббат Сугерий. Историческое исследование / Т. Н. Грановский. – М., 1849.*
23. *Дюби Ж. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д’Арк (987-1460) / Ж. Дюби. – М.: Международные отношения, 2000. – 416 с.*
24. *Жильсон Э. Философия в Средние века: от истоков патристике до конца XIV века / Э. Жильсон. – М.: Изд-во «Культурная революция», 2010. – 678 с.*

25. *Ковальский Я. В. Папы и папство / Я. В. Ковальский. – М.: Политиздат, 1991. – 236 с.*
26. *Пти-Дютайи Ш. Феодалная монархия во Франции и в Англии X – XIII веков / Ш. Пти-Дютайи. – СПб.: Евразия, 2001. – 448 с.*
27. *Фавтье Р. Капетинги и Франция / Р. Фавтье. – СПб.: Евразия, 2001. – 320 с.*
28. *Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания / Г. Эйкен. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2001. – 776 с.*

Булдакова О. В. До питання про здійснення королівської влади у Франції в період правління Людовика VI і Людовика VII.

У даній статті автор звертається до розгляду ідеї королівської влади, можливості і способів її здійснення у Франції XII ст. в період правління Людовика VI і Людовика VII. На основі вивчення джерел та широкого кола наукових робіт з’ясовуються основні напрями діяльності цих монархів, пов’язані зі спробами зміцнення центральної влади у власному домені, а також на території всього королівства. Особливу увагу приділяється особливостям їх взаємин із представниками духовного стану, в тому числі і з римськими понтифіками – головними опонентами французьких королів у здійсненні верховної влади.

Ключові слова: Сугерій, концепція влади, королівські функції, церковна реформа, Бернар Клервоський, понтифікат, собор.

Buldakova E. V. On the question of the implementation of royal power in France during the reign of Louis VI and Louis VII.

In this article, the author refers to the consideration of the idea of royal power, the possibilities and methods of its implementation in France in the twelfth century, during the reign of Louis VI and Louis VII. Based on the study of sources and a wide range of scientific works clarified the main activities of these monarchs associated with attempts to strengthen the central government in its own domain, as well as in the entire kingdom. Special attention is paid to the peculiarities of their relations with the representatives of the clergy, including those with Roman pontiffs – the main opponents of the French kings in the implementation of the supreme power.

Keywords: Suger, the concept of power, royal functions, church reform, Bernard of Clairvaux, pontificate, convocation.

О значении термина «*φορτηγέσιος*» в березанском письме Ахиллодора

Вербий Р. Н.

В статье предпринята попытка интерпретации термина «φορτηγέσιος», упомянутого в письме на свинце VI в. до н.э. с острова Березань. На основании анализа свидетельств античных источников автор приходит к выводу, что термин «φορτηγέσιος» в контексте письма, скорее всего, обозначал носильщика или же грузчика, который, находясь в положении раба, работал на хоре Березани.

Ключевые слова: Березань, хора, полис, рабство, вольноотпущенники.

В 1971 г. Ю. Г. Виноградов опубликовал письмо на свинцовой пластинке, обнаруженной во время раскопок на острове Березань годом ранее. Надпись на пластинке длиной 153 и шириной 65 мм датируется первой половиной VI в. до н.э. и состоит из 13 строк, имеющих огромную ценность для изучения социально-экономической истории Ольвии раннего периода. Приведем этот текст в оригинале и в переводе Ю. Г. Виноградова:

ἜΩ Πρωταγόρη, ὁ πατήρ τοι ἐπιστέλλε ἀδικεῖται
ὑπὸ Ματάσυος, δολῶται γάρ μιν καὶ τῷ
φορτηγέσιῳ ἀπεστέρεσεν. ἔλθῶμ παρ' Ἀναξαγόρη
ἀπήγησαι, φησὶ γὰρ αὐτὸν Ἀναξαγόρεω
δῶλον ἔναι μυθεόμενος· «τᾶμ' Ἀνα(ζα)γόρης ἔχε,
καὶ δῶλῶς καὶ δῶλας κοικίας», ὁ δὲ ἀναβῶι τε
καὶ οὐ φησιν ἔναι οὐδὲν ἑωυτῶι τε καὶ Ματάσυι,
καὶ φησιν ἔναι ἑλεόθερος καὶ οὐδὲν ἔναι ἑωυτῶι
καὶ Ματά(τα)συ(ι), τί δὲ αὐτῶι τε κ' Ἀναξαγόρη, αὐτοὶ
οἶδασι κατὰ σφᾶς αὐτός. ταῦτ' Ἀναξαγόρη λέγειν
καὶ τῇ γυναικί. ἕτερα δὲ τοι ἐπιστέλλε τῆμ μητέρα
καὶ τος ἀδε(λ)φεῦς, ἔϊεσσιν ἐν ἄρ(τ) ἵνα τῆσιν, ἄγεν ἐς τῆμ πόλιν,
αὐτὸς δὲ γ' Εὐνεορος ἐλθῶμ παρὰ μιν θυωρὰ καταβήσεται.
Ἀχιλλοδώρῳ τὸ μολί-
βδιον παρὰ τὸμ παῖδα
κ' Ἀναξαγόρημ.

«Протагор! Отец пишет тебе: его (т. е. отца) обижает Матасий, поскольку он (т. е. Матасий) обманывает его и лишил фортегесия. Придя к Анаксагору, расскажи, ведь он (т. е. Матасий) говорит, что тот (т. е. фортегесий) - раб Анаксагора, утверждая: «Мое имущество держит Анаксагор – рабов, рабынь и дома, а тот (т. е. фортегесий) кричит и говорит, что у него нет ничего общего с Матасием; говорит, что он свободен и общего с Матасием нет у него ничего, а что общего у него (т. е. Матасия) с Анаксагором, они знают каждый сам по себе. Это скажи Анаксагору и его жене. Во-вторых, он тебе сообщает: мать и братьев твоих он посылает немедленно, чтобы они на эти (праздники или дни?) прибыли (?) в город, а сам Эвневр, пришедший к нему, вернется для (совершения) жертвенных обрядов».

Адрес: «Письмо на свинце от Ахиллодора сыну и Анаксагору» [12, с. 75-76].

Текст надписи дает возможность определенно судить о наличии рабства в Ольвии раннего периода, о присутствии в городе лиц негреческого происхождения, и помочь в решении ряда важных проблем социально-экономической истории Ольвии. Вместе с тем, остается неразрешенным весьма актуальный вопрос, связанный с трактовкой термина «фортегесий». Ю. Г. Виноградов отметил, что «подробный семантический анализ термина занимает много места и поэтому будет разобран в особой статье» [12, с. 87]. Однако, насколько нам известно, к проблеме трактовки термина «фортегесий» исследователь больше не возвращался, и в специальной работе, посвященной политической истории Ольвии, он по-прежнему использует это слово как особое обозначение неизвестной категории населения [13, с. 76].

В 1975 г. вышла посвященная письму Ахиллодора статья В. П. Яйленко, в которой все описанные в письме события были истолкованы несколько иначе. Так, В. П. Яйленко отказался доверять утверждениям Матасия о принадлежности ему «фортегесия» и предположил, что «фортегесий» был изначально свободным человеком, возможно, ксеном, которого Матасий незаконно увел у Ахиллодора. Относительно же трактовки самого слова «фортегесий» В. П. Яйленко высказал предположение, что в тексте имеется в виду «контрагент» Ахиллодора, заключивший с ним «фрахтовый договор» [19, с. 136].

Трудность интерпретации термина, упомянутого в надписи в форме τῷ φορτηγέσιῳ, заключается в том, что больше нигде в

источниках он не встречается. Тем не менее, попытаться определить его возможное значение можно.

С одной стороны, можно допустить, что речь идет о неизвестном по другим источникам слове, производном от *φορτηγός*, а все слова с основой *φορτηγ-* связаны в древнегреческом языке с одним и тем же понятием – «перевозка» или «транспортировка грузов». К ним можно отнести, например, *φορτηγέω* (перевозить), *φορτηγία* (перевозка), *φορτηγικός* (перевозящий, грузовой).

С другой стороны, можно предполагать трансформацию существительного *ὁ φορτηγός* с чередованием -ο- и -ε- в основе в субстантивированное прилагательное *ὁ φορτηγέσιος* [18, с. 16]. Эта точка зрения не противоречит мнению С. Р. Тохтасьева, который предположил возможность именно такой трансформации *φορτηγός*, приводя в качестве примера *ἰκέσιος* (покровитель просящих) и *ἰκετήσιος* (заступник просящих) [17, с. 175].

Правомерность такого допущения представляется весьма вероятной. Исходя из этого, попытаемся использовать для интерпретации термина *φορτηγέσιος* более распространенный в античном мире и схожий по значению термин *φορτηγός*. При этом следует учитывать, что в надписи Ахиллодора «фортегесий», безусловно, является физическим лицом с неопределенным юридическим и социальным статусом.

У многих античных авторов, использовавших в своем лексиконе термин *ὁ φορτηγός*, это слово означало «грузовой корабль» или «морской транспорт», как, например, у Диодора Сицилийского [Diodorus XIV, 55] и Полибия [Polybius I, 52]. Но такой вариант перевода не подходит по смыслу к письму Ахиллодора: он не мог ходатайствовать по поводу неодушевленного предмета, поскольку, согласно тексту письма, «фортегесий» сам защищает свои интересы [12, с. 78].

Рассмотрим упоминание слова *φορτηγός* у Плутарха в трактате «О спокойствии духа». Учитывая определенные трудности перевода необходимого отрывка, приведем его в оригинале:

Ζήνωνι τῷ Κιτιεῖ μία ναὺς περὶν φορτηγός: πυθόμενος δὲ ταύτην αὐτόφορτον ἀπολωλέναι συγκλωσθεῖσαν εὖ εἶπεν ὃ τύχη ποιεῖς, εἰς τὸν τρίβωνα καὶ τὴν στοὰν συναλαύνουσ' ἡμᾶς. [Plutarch, De tranquillitate animi, XI, 60, 6]

Первый перевод трактата, осуществленный коллективом кембриджских ученых под общим руководством У. Гудвина, был опубликован в 1874 году. В нем *φορτηγός* переведен как «корабль»,

что, исходя из контекста, выглядит вполне логичным, так как этот объект нес на себе груз и вместе с ним утонул в море [4, р. 184].

Однако в 1939 г. появился новый перевод, сделанный также в Кембридже У. Гельмболдом. Теперь под *φορτηγός* стали понимать торговца – «merchantman». И хотя в тексте не указано на одушевленность *φορτηγός*, исключать возможность именно такого перевода мы также не можем, тем более, что в другом сочинении Плутарх использует *φορτηγός* для обозначения людей, а не предметов. Имеется в виду отрывок из трактата «О злокозности Геродота», в котором упоминается Ио, отдавшаяся в руки Φοῖνιξι φορτηγοῖς. Здесь переводчики солидарны, интерпретируя это словосочетание как «финикийские торговцы» [5, р. 143; 16, с. 166].

Весьма интересным является приведенный Афинеем в «Пире мудрецов» отрывок из стихотворения Аристагора:

ὑμῖν ὀρχηστρίδας εἶπον ἑταίρας
ὠραίας πρότερον, νῦν δ' οὐχ ὑμῖν ἀγορεύω
ἄρτι χυοαζούσας ἀθλητρίδας, αἱ τε τάχιστα
ἀνδρῶν φορτηγῶν ὑπὸ γούνατα μισθοῦ ἔλυσαν,

В переводе Н. Т. Голинкевича этот отрывок выглядит следующим образом:

Нынче скажу о флейтистах – не тех, что еле созрели,
Но за хорошую мзду уже обессилить готовы
Даже в порту моряков [11, с. 269].

Как видим, словосочетание *τάχιστα ἀνδρῶν φορτηγῶν* Н. Т. Голинкевич перевел как «в порту моряков», однако *τάχιστα ἀνδρῶν* буквально переводится как «быстро возмужавших», что указывает на юный возраст этих людей. Судя по характеру всего изложения, Афиней говорит о том, что флейтистки опустили до самой низшей социальной категории, к которой, в этом случае, относятся упомянутые в тексте стихотворения *φορτηγοί*.

Еще одно упоминание *φορτηγός* зафиксировано в стихотворении Симонида, который обращается к вымышленным собеседникам:

ἔμπορῃ καὶ φορτηγέ, τὸ σὸν βαλλάντιον οἶδεν
καὶ πόθεν αἱ ζῶναι καὶ πόθεν οἱ πίνακες [Anth. Gr., 5, 159].

В переводе У. Патона этот отрывок выглядит так:

Merchant and skipper, thy purse knows
whence the zones and whence the pictures [9, р. 202].

Таким образом, *φορτηγός* здесь предстает «капитаном», в то время как «торговец» упоминается параллельно, и, по-видимому, это обращение поэта может относиться к одному человеку, выступающему в роли капитана торгового корабля.

Также, несмотря на большой разрыв во времени с рассматриваемым нами письмом Ахиллодора, упомянем отрывок из Схолий к Одиссее, где *φορτηγός* используется для обозначения части народа – жителей полиса, причем употребляется этот термин в следующем контексте: *πολύς δέ μοι ἔσπετο λαός πιθανῶς δέ ἐμφαίνει ἑατὸν εἶναι τινα τῶν ἐπιφανῶν, ἵνα μὴ δοκῆ φορτηγός τις ἢ κωπηλάτης εἶναι... λέγει δ' ἂν πολὺν λαὸν οὐ τὸν ἴδιον στόλον* [6, 164]. Как видим, судя по этому фрагменту, считалось, что людям из категории *φορτηγός* не было присуще такое достоинство, как благородство.

Учитывая упоминание рассматриваемого слова наряду с профессией гребца, можно предположить, что и *φορτηγός* мог обозначать какую-то специальность. Так как это слово, будучи производным от *φόρτος* – «груз», вероятно, связано с понятием «транспортировка грузов», в данном случае вполне логично допустить перевод слова *φορτηγός* на русский язык как «грузчик» [1, p.1951].

Таким образом, мы рассмотрели наиболее характерные случаи употребления *φορτηγός* у античных авторов. Примерно такими же представляются основные варианты значения этого термина в свете эпиграфических данных [IG II², 1566; IG II², 1570; SEG, 12, 84; IGRR, IV, 1414; SEG, 27, 1235; SEG, 18, 726; CIG, 3592]. Исключение составляет датированная 150-ми – 180-ми гг. н.э. эпитафия Публия Элия Никострата из Смирны [IGRR, IV, 1459]: на наш взгляд, приведенные в ней слова «...καὶ μηδενὶ ἐξὸν εἶναι πωλῆσαι μήτε ἐξ/αλλοτριῶσαι. εἰ δέ τις / παρὰ ταῦτα ποιήσει, ἀπο/τείσει τοῖς φορτηγοῖς / τοῖς περὶ τὸν βεῖκον...» могут свидетельствовать о причастности упомянутых в этом фрагменте «фортегесиев» к *торговым* операциям.

Таким образом, если наши наблюдения верны, «фортегесий», о котором пишет Ахиллодор, мог быть либо носильщиком (грузчиком), либо моряком, либо торговцем. Возвращаясь к статье Ю. Г. Виноградова, отметим, что первый исследователь письма считал фортегесия *вольноотпущенником* Матасия, к которому бывший хозяин предъявил претензии [12, с. 99].

Теперь попробуем выяснить, могли ли представители вышеуказанных профессий быть рабами на острове Березань в VI в. до н.э.? Начнем с варианта «торговец», к которому, как уже было сказано, склонялся В. П. Яйленко. Действительно, теоретически вольноотпущенник в античном полисе имел много шансов преуспеть в торговле и даже скопить немало средств.

Однако такая ситуация становится реальностью только для периода так называемого «кризиса полиса» в IV в. до н.э. [10, с. 41]. Можно ли всерьез считать, что березанское поселение уже в VI в. до н.э. достигло такого уровня экономического развития, что его состоятельные жители выводили своих рабов на «апофору»? Учитывая, что даже для крупнейших торговых центров Греции того времени такое явление не засвидетельствовано, существуют большие сомнения и относительно Березани. Сомневается в таком выводе и В. П. Яйленко, указывая на исключительную редкость отпуска рабов на волю в архаический период, в связи с чем причисление этим автором «фортегесия» к ксенам выглядит более убедительным [21, с. 143].

Теперь обратимся еще раз к приведенным примерам употребления *φορτηγός* в античной литературе. У Афиняев, в Схолиях к Одиссее и, в некоторой степени, в трактате «О злокозненности Геродота» Плутарха можно почувствовать даже в нескольких строках все отношение к представителям этой категории населения. Они упомянуты для того, чтобы заменить такие слова, как «сброд», «отбросы общества». Ио и флейтистки опустили до того, чтобы быть в компании таких личностей, благородные дела противопоставляются помыслам *φορτηγοῖ*. Такое отношение авторов, скорее всего, указывает на то, что повествуется о портовых рабочих без какой-либо квалификации, низах полисной общественной лестницы. Среди них наверняка могли присутствовать рабы, учитывая тот факт, что рабами нередко бывали и гребцы [Thucydides, VII, 13, 2]. Поэтому не следует отрицать, что «фортегесий» мог быть и моряком.

Нельзя оставлять без внимания и третий вариант интерпретации – «носильщик». В связи с этим, обратим внимание на следующие строки письма Ахиллодора: «...Во-вторых, он тебе сообщает: мать и братьев твоих он посылает немедленно, чтобы они на эти (праздники или дни?) прибыли (?) в город».

Следовательно, Ахиллодор в момент написания письма находился вне города, и, если ему пришлось писать своему сыну, он был где-то на хоре, существование которой у Березани давно доказано [15, С. 128-137; 12, С. 50]. «Фортегесий» мог быть подсобным рабочим на строительстве усадьбы Ахиллодора, который и был конфискован Матасием. На то, что подсобные рабочие на строительстве могли именоваться «φορτηγοῖ», указывает надпись IV в. до н.э. из Кирены [SEG, 18, 726]. К этому стоит добавить, что рабочие на стройке нередко были рабами [14, с. 396, 407].

Таким образом, под термином *φορτηγέσιος* могли подразумеваться разные профессии. Осталось выяснить, какую из них имел в виду Ахиллодор. Главный и единственный торговый пункт греков в Нижнем Поднепровье и Побужье VI в. до н.э. – это Березань. Автор письма находится за его пределами, но не слишком далеко, если в праздничные (скорее всего) дни он посылает свою жену и сыновей к старшему сыну, который живет в Березанском поселении, где и было обнаружено письмо. С большой долей вероятности можно прийти к выводу, что Ахиллодор жил на хоре Березани, где, возможно, занимался строительством.

Исходя из таких заключений относительно письма Ахиллодора, можно прийти к выводу о том, что «фортегесий» вряд ли мог быть моряком и наверняка не был торговцем, учитывая исторический период, к которому относится письмо. Можно было бы предположить, что Ахиллодор находился в каком-то торговом пункте греков вдали от острова Березань, но тогда становится не совсем понятным, зачем он брал туда свою семью, а не оставил ее вместе со старшим сыном на острове, не подвергая опасности со стороны окружающих скифских племен. Таким образом, наиболее логичной выглядит та точка зрения, согласно которой *φορτηγέσιος* можно перевести как «переносящий грузы», либо же как «носильщик» или «грузчик», что вполне согласуется с семантикой однокоренных слов.

Хотя социальный и правовой статус упомянутого в письме Ахиллодора «фортегесия» пока до конца не определен, внимательное изучение текста данного памятника позволяет нам склоняться к выводу, что под «фортегесием» подразумевался чернорабочий, носильщик, обладавший неполноправным, зависимым статусом. Был ли он рабом, либо незаконно обращенным в рабство иностранцем – не знал даже Ахиллодор, автор письма. Однако это не лишает оснований предположение об участии зависимого населения в строительстве и обустройстве хоры Березанского поселения на раннем этапе греческой колонизации Северного Причерноморья.

Примечания

1. *A Greek-English Lexicon*. Comp. by H. G. Liddell and R. Scott. – Oxford, 1996. – 2040 p.
2. *Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*. – Part II. – Berlin, 1931. – 822 p.
3. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* / ed. G. Lafaye. – Vol. 4. – Paris, 1927. – 743 p.
4. *Plutarch. Moralia* / with an English Translation by W. C. Helmbold. – London: William Heinemann Ltd., 1939. – 454 p.
5. *Plutarch. Plutarch's Morals* / corrected and revised by William W. Goodwin. – Cambridge, 1874. – 508 p.
6. *Scholia graeca in Homeri Odysseam* / ed. G. Dindorf. – T. 1. – B. 6. – Oxford, 1855. – 401 p.
7. *Supplementum Epigraphicum Graecum* / ed. Arthur G. Woodhead. – Vol. 18. – Leiden, 1962. – 574 p.
8. *Supplementum Epigraphicum Graecum* / eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. – Vol. 27. – Amsterdam, 1980. – 550 p.
9. *The Greek Anthology* / with an English Translation by W. R. Paton. – London, 1916. – 500 p.
10. *Античная Греция. Проблемы развития полиса*. – Т. 2. – М., 1983. – 384 с.
11. *Афиней. Пир мудрецов* / пер. с древнегреч. Н. Т. Голинкевича. – М., 2010. – 597 с.
12. *Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань* / Ю. Г. Виноградов // ВДИ. – 1971. – № 4. – С. 74–100.
13. *Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса* / Ю. Г. Виноградов. – М., 1989. – 288 с.
14. *Кузнецов В. Д. Организация общественного строительства в Древней Греции* / В. Д. Кузнецов. – М., 2000. – 536 с.
15. *Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья* / В. В. Лапин. – К., 1966. – 239 с.
16. *Лурье С. Я. Геродот* / С. Я. Лурье. – М.-Л., 1947. – 212 с.
17. *Тохтасьев С. Р. Rec. Laurent Dubois. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* / С. Р. Тохтасьев // *Hyperboreus*. – 1999. – Vol. 5. – Fasc. 1. – С. 164–192.
18. *Штеле М. Грамматика древнегреческого языка* / М. Штеле / пер. с нем. В. П. Казанскене. – СПб., 1994. – 146 с.
19. *Яйленко В. П. Вопросы интерпретации березанского письма Ахиллодора* / В. П. Яйленко // ВДИ. – 1975. – № 3. – С. 133–150.

Вербій Р. М. Про значення терміну «φορτηρέσιος» у березанському листі Ахіллодора. У статті здійснена спроба інтерпретації терміну «φορτηρέσιος», згаданого у листі на свинці VI ст. до н.е. з острова Березань. На підставі аналізу свідчень античних джерел автор дійшов висновку, що термін «φορτηρέσιος» у контексті листа, скоріш за все, означав носія або ж вантажника, який, знаходячись у стані раба, працював на хорі Березані.

Ключові слова: Березань, хора, поліс, рабство, вільновідпущеники.

Verbii R. V. On a Meaning of the Term «φορτηρέσιος» in a Berezan's Letter of Ahillodor. There is an attempt in this article of interpretation the term «φορτηρέσιος», mentioned in the letter on the lead of the 6th century BC from Berezan island. On the grounds of analyze of evidences from all the ancient sources on this issue, the author came to conclusion that the term «φορτηρέσιος» likely meant in the context of the letter an enslaved carrier or a loader, that worked on the Berezan's chora.

Keywords: Berezan, chora, polis, slavery, freedmen.

УДК 94 (430) «15»

Створення віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви у конфесійну добу

Каріков С. А.

У статті досліджуються основні тенденції розвитку Євангелічно-Лютеранської Церкви на німецьких територіях у 20–70-х рр. XVI ст. Проаналізовано історичні умови переходу від ранньої Реформації до конфесійного будівництва. Визначено зв'язок віросповідних творів Євангелічно-Лютеранської Церкви з традиціями раннього християнства. Зроблено висновок про оформлення єдиного комплексу віросповідних книг як ідейної основи лютеранської конфесіоналізації.

Ключові слова: Реформація, конфесіоналізація, віросповідні книги, Євангелічно-Лютеранська Церква, порядок.

Серед джерел розвитку Євангелічно-Лютеранської Церкви особливе місце посідають віросповідні книги. Їх укладання стало яскравим виявом оформлення лютеранства як окремої конфесії, юридично визнаної на території Священної Римської імперії після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Подальша праця лютеранських теологів дала змогу подолати внутрішньоконфесійні суперечності, тим самим остаточно конститувавши євангелічне віровчення в німецьких землях.

До характеристики творів, на основі яких відбувалося становлення Євангелічно-Лютеранської Церкви, дослідники зверталися неодноразово. У зв'язку з цим насамперед варто назвати ґрунтовні праці Е. Зелінга [16], П. Чакерта [18], А. Шпренглер-Руппенталь [17], Г.-В. Крумвіде [14]. Водночас зазначимо, що згадані вчені насамперед розглядали догматичні аспекти віросповідних книг лютеранства. Між тим заслуговують на увагу як ті історичні умови, за яких було створено кожну з цих книг, так і історичні наслідки їх утвердження як віросповідних творів лютеранства як конфесії.

Актуальність вивчення комплексу віросповідних творів Євангелічно-Лютеранської Церкви як фундаментального складника конфесійних перетворень визначається необхідністю дослідження конфесіоналізації у межах історії Німеччини раннього Нового

часу. Визнання нерозривного зв'язку між конфесіоналізацією та Реформацією водночас має сприяти з'ясуванню специфіки кожного з цих процесів.

Вплив подій Реформації на німецьке суспільство може бути досліджений у різних сферах: релігійній, церковній, політичній, соціальній, економічній, ідеологічній, освітній. Спільним для виявів Реформації в усіх зазначених аспектах поставало прагнення змін існуючого ладу, що не задовольняв (частково або повною мірою) ті верстви населення, які брали участь у реформаційному русі.

Конфесіоналізація за своєю сутністю постала закономірним продовженням реформаційного руху в новій історичній ситуації. Її здійснення мало за мету подолання тих конфліктів у німецькому суспільстві, що спалахнули за часів Реформації, й оформлення соціальних структур (як трансформованих існуючих, так і якісно нових), які зміцнювали б певні стабільні засади суспільного ладу. Важливим засобом такої соціальної стабільності було згуртування християнської общини в монолітну конфесію, що, у свою чергу, зумовлювало необхідність розробки теологічних праць, у яких було б детально обґрунтовано специфіку нової догматики та культу.

Однією з важливих проблем, що постають при дослідженні віросповідних творів Євангелічно-Лютеранської Церкви, є визначення їх ідейних засад. Творчість Мартіна Лютера і його послідовників, що стала відповіддю на гострі питання розвитку німецького суспільства раннього Нового часу, водночас зберігала тісні зв'язки з традиціями минулих епох. Розрив реформаторів із догматикою і культом середньовічного католицизму поєднувався зі зверненням до історичного досвіду розвитку християнства, що забезпечував євангелізму можливість оформитися як церковній організації.

Комплекс віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви складається з низки творів: «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс» Мартіна Лютера (обидві праці – 1529 р.), «Аугсбурзьке віросповідання» (1530 р.), «Апологія Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона (1530/31 рр.), «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера (1537 р.), «Про владу і верховенство папи» Філіпа Меланхтона (1537 р.), «Формула згоди», підготовлена лютеранськими теологами (1577 р.). Спробуємо визначити, якою мірою на зміст цих праць вплинули традиції раннього християнства.

Створення «Малого» та «Великого» Катехізісів Мартіном Лютером було відповіддю на нагальний виклик тогочасної

історичної ситуації. Дослідники вказують, що після завершення Селянської війни євангелічний рух у Німеччині розвивався успішно, проте лише тією мірою, якою це дозволяло реальне співвідношення сил відповідно до соціальних, політичних, громадсько-опозиційних інтересів тих, хто тепер керував цим рухом. Щодо Риму віра виявляла завзятість, щодо власної влади – покору. Як критерій конформізму, віра не могла ґрунтуватися лише на Біблії: необхідно було чітко визначити, що належить знати, промовляти і сповідувати кожному. Таким чином, віра втілювалася у вчення [1, с. 282]. Отже, межею між ранньою і пізньою Реформацією, що водночас позначила початок лютеранської конфесіоналізації на німецьких територіях, може бути визначене завершення Селянської війни у 1525 р.

Г. Брендлер зазначає, що події, подібні до конфесійних перетворень XVI ст., в історії християнської церкви відбувалися й раніше. Зокрема, класичним результатом процесу конфесіоналізації за доби раннього християнства став Символ віри, ухвалений на Нікейському соборі 325 р. Однак тисячу двісті років по тому суспільство стало більш складним; тепер, щоб визначити, у що люди вірять і у що вони не вірять, необхідно було осмислити численні уривки думок, учень, догматичні особливості, духовні пастки. Тому перебіг конфесіоналізації, що відбувалася в лютеранстві, виявився значно більш напруженим, а її наслідки – більш складними, ніж нікейський Символ [1, с. 282].

Необхідність масштабних конфесійних перетворень визначалася реаліями тогочасної релігійно-церковної ситуації в Німеччині. Стихийний реформаційний процес поступово набував чітко визначених і регламентованих форм [3, с. 127]. Зокрема, здійснені по завершенні Селянської війни перші візитації парафій на території курфюршества Саксонського у другій половині 20-х рр. XVI ст. засвідчили: створення нової церковної організації потребує не лише матеріального підґрунтя, а й зміни ставлення до євангелічного вчення з боку членів общини, що передбачало подолання як байдужості, так і вільнодумства. У сваволі, на думку Лютера, полягала загроза для справжньої свободи християнина. Подолання такої небезпеки, необхідне для самого існування новоствореної церкви, мало спиратися на катехітичні твори [15, S. 161].

Практика використання катехізісів сягала своїм корінням ранньохристиянської доби. Уже в общинах II–III ст. було

запроваджено катехуменат – попередню підготовку людей, бажаючих прийняти християнство, до хрещення. Перевірка цієї готовності здійснювалася у формі запитань і відповідей, які мали засвідчити знання катехуменом засад християнського віровчення [2, с. 335]. Середньовіччя перейняло таку катехітичну практику опанування матеріалу, перетворивши її на загальний метод навчання [12, S. 9].

Успішність лютеранської конфесіоналізації безпосередньо визначалася міцністю переконань прибічників евангелізму. Тому Лютер, створюючи Катехізиси, прагнув як надати чіткі духовно-релігійні орієнтири віруючим (передусім, дітям та молоді), так і зміцнити знання самих проповідників евангелічного вчення. Їх вивчення, на думку реформатора, мало не підмінювати ознайомлення зі Священним Писанням, а навпаки – активізувати таке прагнення віруючих [5, с. 65]. Відповідно, «Малий Катехізіс» як популярне тлумачення засад евангелізму було призначено для занять усіх евангелічних християн [10, S. 269]. «Великий (Німецький) Катехізіс» мав дещо інше призначення: він став своєрідним керівництвом, дидактичним посібником для пасторів, проповідників, учителів, голів родин – тобто для всіх людей, які повинні були роз'яснювати засади евангелічного віровчення іншим [2, с. 342]. Тому слушним є визначення цього твору як єдиного систематичного викладу теології Лютера [11, S. 125].

Значимо, що головним ідейним джерелом лютерівських «Катехізісів» стали книги Біблії – як Нового Заповіту (Євангелія, послання апостола Павла), так і Старого Заповіту (Буття, Псалтир, Притчі та ін.). Посилання на праці «отців церкви» (зокрема, св. Августина) зустрічаються у значно меншій кількості. У деяких випадках Лютер прямо полемізує з їхніми ідеями – зокрема, заперечуючи думку св. Ієроніма щодо втрати сили Хрещенням у випадку скоєння людиною гріхів і необхідності заміни цього Таїнства каяттям [5, с. 232].

Лютерівські «Катехізиси» були не тільки настановами, повчаннями, проповідями, адресованими кожному парафіянину й кожній евангелічній громаді: вони були покликані продемонструвати узгодженість реформаційних принципів зі словом Божим і з ранньохристиянським ученням. А це створювало основу як для того, щоб відбивати напади прихильників Римсько-Католицької Церкви, які звинувачували Лютера в ересі, так і для того, щоб залучити

до лав прибічників Реформації тих, хто вагався й мав сумніви, для того, щоб кожен, хто дотримувався евангелічного вчення, міг ідентифікувати себе з новою евангелічною спільнотою [2, с. 344]. Така мета дозволяє розглядати «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс» як засадничі твори лютеранської конфесіоналізації. В ситуації церковного розколу вони мали забезпечити можливість згуртування християнської громади, тим самим створюючи умови для подальшого поширення евангелізму серед різних верств суспільства.

«Аугсбурзьке віросповідання», підготоване Філіпом Меланхтоном як систематизований виклад засад евангелічного вчення для учасників Аугсбурзького рейхстагу 1530 р., має певні відмінності від лютерівських «Катехізісів». Готуючи цей документ, Меланхтон насамперед наголошував на тих характеристиках лютеранського віровчення, що кардинально не відрізняли його від догматів католицизму, дозволяючи вести мову про спільні ідейні надбання. У тих же пунктах, де визначення розходжень між евангелізмом та католицизмом було неминучим, Меланхтон здійснював його, насамперед спираючися на авторитет Священного Писання. Зокрема, у статті 22 другої частини «Аугсбурзького віросповідання» він посиляється на Євангеліє від Матфея і Перше послання апостола Павла до коринфян, розкриваючи зміст причащення під двома видами [9, S. 81-82]. Обґрунтування права священнослужителів укладати шлюб надається реформатором у статті 23 за допомогою думок, висловлених у Першому посланні до Тимофія [9, S. 84].

Подібним чином Меланхтон вирішує суперечливі питання і в «Апології Аугсбурзького віросповідання». Цей твір є розгорнутим викладом статей «Аугсбурзького віросповідання», поєднаним із докладними коментарями щодо зауважень до цього твору з боку католицького табору, сформульованих Йоганном Екком. В «Апології Аугсбурзького віросповідання» Меланхтон неодноразово посиляється не лише на положення Біблії, а й на думки св. Кіпріана, св. Ієроніма та інших діячів ранньохристиянської доби [8, S. 361]. Така увага до спільної ідейної спадщини християнства пояснюється тим, що в «Апології Аугсбурзького віросповідання» знайшло вияв прагнення зробити можливою співбесіду з католиками. Тому лютерани прагнули не завдавати їм образ, водночас обстоюючи власну позицію й відмежовуючися від поглядів перехрещенців і тих ідей, що могли нагадати про Томаса Мюнцера або повстання [1, с. 287].

На відміну від згаданих вище віросповідних книг, у трактаті «Про владу і верховенство папи» й у «Шмалькальденських статтях», підготовлених для проведення церковного собору в Мантуї 1537 р., було зроблено акцент на принципових суперечностях між євангелізмом та католицизмом. Лютер підкреслив, що ідея виправдання грішника через віру, яка «не може бути досягнута або осягнута за допомогою справ, закону або заслуг» [7, с. 292], є серцевиною Священного Писання, віри й теології, проповіді і церкви [2, с. 349]. Посилення догматичних розходжень вплинуло на загальне зростання напруження в німецькому суспільстві, що в підсумку призвело до Шмалькальденської війни 1546–1547 рр.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. важливим рубежем у подоланні тривалого теологічного протистояння на євангелічних територіях стала розробка у 1577 р. «Формули згоди» (конкордії) – єдиних віросповідних символів лютеранства. Активну участь у підготовці цього твору взяли відомі євангелічні теологи Якоб Андреа і Мартін Хемніц. У «Формулі згоди» було відкинуто низку принципів, висловлених у дискусіях лютеранських теологів протягом попередніх двадцяти років: синергічне тлумачення послідовниками Меланхтона (Йоганном Пфеффінгером, Вікторіно Штрігелем) принципу порятунку, адіафоризм, ідею Георга Майора щодо необхідності «добрих справ» [13, S. 777-844], а також уточнено головні принципи «Аугсбурзького віросповідання».

Як і в попередніх віросповідних творах, у «Формулі згоди» наявні численні посилання на різні книги Біблії. Показово, однак, що серед останніх як джерел «Формули згоди» найчастіше згадуються ті частини Старого Заповіту, у яких віра пов'язується з визначенням Богом «законом» як непорушним порядком справ (зокрема, Книга Буття – 7 разів), а також ті книги Нового Заповіту, де йдеться про регламентацію життя християнської громади та визначення догматів християнства (насамперед, послання апостола Павла: Послання до Римлян – 38 згадувань, Перше послання до Коринфян – 12 згадувань). Це засвідчує, що «Формула згоди» посіла важливе місце в загальній системі лютеранської ортодоксії, що склалася у другій половині XVI ст. Хоча деякі землі й імперські міста (Гессен, Ангальт, Померанія, Нюрнберг) відмовилися приєднатися до «Формули згоди», більшість євангелічних територій Німеччини (курфюршества Саксонське й Бранденбурзьке, 20 герцогств, 24 графства, 35 імперських міст) визнали її [4, с. 240].

«Формула згоди» стала основою затвердженої в 1580 р. «Книги згоди». Її ухвалення дозволило упорядкувати лютеранське віровчення, примиривши опозиційні угруповання. «Книга згоди» увійшла до числа канонічних творів Євангелічно-Лютеранської Церкви. Вона закріпила вищість територіальної влади у церковних справах [18, S. 625]. Тим самим було підтверджено один із головних принципів конфесійного будівництва на євангелічних територіях, спрямованого на упорядкування відносин у німецькому суспільстві.

Отже, Реформація і конфесіоналізація в Німеччині постають взаємопов'язаними, але відмінними процесами. Заклики реформаційних часів, які об'єднували різні соціальні верстви суспільства в їх прагненні змінити існуючий лад, протягом XVI ст. поступово трансформувалися в чітко визначені норми та принципи нового конфесійно-політичного устрою. Втілення цих норм та принципів у практику конфесійних структур стало можливим насамперед через посередництво віросповідних творів Євангелічно-Лютеранської Церкви, що своєрідно реалізували принцип „Ad fontes”, характерний і для гуманістів. Головним ідейним джерелом праці Лютера і його послідовників постали книги Біблії: спираючися на їх положення, реформатори обґрунтували фундаментальні принципи євангелізму. Незважаючи на суттєві зміни історичної ситуації, за якої було створено кожну з віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви, вони становлять єдиний комплекс, що може бути визначений як ідейна основа лютеранської конфесіоналізації на німецьких територіях.

Примітки

1. *Брендлер Г.* Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб., 2000. – 368 с.
2. *Голубкин Ю. А.* Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х., 2001. – С. 335-350.
3. *Дятлов В. А.* Идея «порядка» в конфликте власти и общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) / В. А. Дятлов // Средние века. – 2012. – Вып. 73. – № 1-2. – С. 113-132.
4. *История Германии: учеб. пособие для студентов вузов* : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово, 2005. – Т. 1. – 504 с.

5. *Лютер М.* Большой Катехизис / М. Лютер // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х., 2001. – С. 57-262.
6. *Лютер М.* Малый Катехизис / М. Лютер // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х., 2001. – С. 15-56.
7. *Лютер М.* Шмалькальденские статьи / М. Лютер // Лютер М. Жить и возвещать Дела Господни. – Х., 2001. – С. 283-334.
8. *Apologie des Augsburger Bekenntnis* / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh, 1991. – S. 121-437.
9. *Augsburger Bekenntnis* / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh, 1991. – S. 49-119.
10. *Brecht M.* Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / М. Brecht. – Berlin, 1989. – 517 S.
11. *Feldmann C.* Martin Luther / C. Feldmann. – Reinbek, 2009. – 160 S.
12. *Fraas H.-J.* Katechismustradition: Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule / H.-J. Fraas. – Göttingen, 1971. – 370 S.
13. *Konkordienformel* / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh, 1991. – S. 771-844.
14. *Krumwiede H.-W.* Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen, 1995. – Bd. 1. – 272 S.
15. *Mayer H.* Martin Luther: Leben und Glaube / H. Mayer. – Gütersloh, 1982. – 320 S.
16. *Sehling E.* Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung / E. Sehling. – Berlin – Leipzig, 1914. – 50 S.
17. *Sprengler-Ruppenthal A.* Zur reformatorischen Kirchenrechtsbildung / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1980. – Bd. 97. – S. 393–420.
18. *Tschackert P.* Die Entstehung der lutherischen und die reformierten Kirchenlehre samt ihren innerprotestantischen Gegensätzen / P. Tschackert. – Göttingen, 1979. – XII, 645 S.

Кариков С. А. Создание вероисповедных книг Евангелическо-Лютеранской Церкви в конфессиональную эпоху.

В статье исследуются основные тенденции развития Евангелическо-Лютеранской Церкви на немецких территориях в 20-70-х гг. XVI вв. Проанализированы исторические условия перехода от ранней Реформации к конфессиональному строительству. Определена связь вероисповедных произведений Евангелическо-Лютеранской Церкви с традициями раннего христианства. Сделан вывод об оформлении единого комплекса вероисповедных книг как идейной основы лютеранской конфессионализации.

Ключевые слова: Реформация, конфессионализация, вероисповедные книги, Евангелическо-Лютеранская Церковь, порядок.

Karikov S. A. Creation of the Symbolical Books of the Evangelical Lutheran Church during the Confessional Age.

In the article main trends of the Evangelical Lutheran Church' development in German territories in 20–70th of the XVIth century are investigated. The historical conditions of transition from the early Reformation to the confessional building are analysed. The connection of the Symbolical Books of the Evangelical Lutheran Church with the traditions of early Christianity is certain. The conclusion about formation of single complex of Symbolical Books as ideological basis of Lutheran confessionalization is made.

Keywords: Reformation, confessionalization, Symbolical Books, Evangelical Lutheran Church, order.

О проблеме формирования раннехристианской художественной традиции в Херсонесе IV-V вв.

Фомин М. В.

В статье автор рассматривает вопрос формирования раннехристианской художественной традиции в Херсонесе. На территории Херсонесского городища и его некрополей сохранилось ряд памятников христианского искусства IV века. Анализ этих памятников позволяет проследить процесс формирования художественной традиции. Аналоги среди памятников Сирии и Палестины подтверждают, что христианская община формировалась под влиянием ближневосточных христиан.

Ключевые слова: христианство, искусство, фреска, мозаика, росписи, склепы.

Вопрос происхождения христианского искусства сохраняет дискуссионность, несмотря на множество фундаментальных работ и внимание со стороны значительного количества ученых. Традиционно сложилось представление, что оно зародилось в Риме. Обилие памятников привело к рождению научных школ и целой плеяды исследователей [2, с. 71-111]. Но революционные открытия в Дура-Европос во многом изменили сложившиеся представления [44; 22]. Возник новый тезис – христианская художественная традиция сформировалась на Востоке [45; 22; 36, с. 20-35]. Дж. Х. Брестед, первым опубликовавший фрески Дуры, указывал, что открытые памятники являются предшественниками византийского искусства [42, р. 189]. Данный тезис неоднократно звучал и впоследствии [37, с. 145, 183; 21, с. 12]. Ближний Восток стал территорией быстрого распространения христианства уже в первые века, о чем сохранились свидетельства в книгах Нового Завета, апокрифических и гностических текстах. Упоминают об этом и позднейшие труды по церковной истории, агиографические источники, свидетельства нехристианского происхождения [3, с. 253-258; 7, с. 122-124; 4, с. 58-72; 23, с. 79-81].

Особую роль в исследовании раннехристианской художественной традиции может играть Херсонес Таврический. За почти 200 лет

исследований накоплена значительная коллекция памятников искусства, относящихся к периоду формирования христианской художественной традиции. Среди уникальных находок необходимо выделить росписи херсонесских склепов, фрески и мозаику ранней церкви, стоявшей на месте «Базилики 1935 г.». По своему значению они могут быть поставлены в один ряд с росписями Римских катакомб и фресками Дура-Европос.

В III–IV вв. город сохранял тесные торговые и культурные связи с северными областями Малой Азии [38, с. 55-56; 39, с. 28. 16, с. 57-59]. Торговые пути в свою очередь способствовали распространению новых религиозных течений, культурному диалогу. Значительную роль в процессе знакомства с новой религией сыграли и готские набеги на Малую Азию в 60-е гг. III в. Они привели к переселению в Северное Причерноморье значительного количества людей, среди которых было немало христиан.

Единственный известный сегодня источник, повествующий о процессе христианизации города – Жития епископов херсонесских [17; 6; 20]. Тексты однозначно констатируют связь херсонесских христиан с Ближневосточным регионом. Об этом также свидетельствует факт почитания в Херсонесе святого Фоки (+ 117 г.) из Синопа и св. воина Феодора Стратилата, пострадавшего в Гераклее (+ 319 г.) [40, с. 27-28; 5, с. 30-31]. Малоазийское происхождение христианской общины повлияло на формирование художественной традиции.

На территории херсонесского городища и его окрестностей были открыты уникальные памятники монументального искусства, относящиеся к IV в., времени становления Церкви в городе. Наиболее полно изученной и многократно рассмотренной в историографии является погребальная живопись херсонесских раннехристианских склепов. На сегодняшний день открыто 13 погребальных сооружений, содержащих росписи.

М. И. Ростовцев, опираясь на нумизматический материал, датировал памятники второй половиной IV – началом V вв. [26, с. 451, 457, 462, 469, 503-507]. Позже эту дату поддержали П. Д. Диатроптов [8, с. 34-36], Л. Г. Хрушкова [35, с. 168-194], И. А. Завадская [12, с. 258-228]. А. Е. Филиппов относит их к концу III – IV вв. [32, с. 318]. Мнение о более позднем создании расписных склепов – не ранее второй половины V–VI вв. – отстаивал В. М. Зубарь [15, с. 158-163].

Комплексное исследование системы росписи и находок, сделанных внутри самих склепов, позволяет поставить точку в споре и констатировать, что катакомбы функционировали довольно узкий промежуток времени, с середины IV в. до первой половины V в. [29; 30, с. 40; 33, с. 95-113].

Не меньший интерес представляют художественные памятники ранней «Базилики 1935 г.», отождествляемой рядом авторов с церковью, построенной св. еп. Эферием [33, с. 49-51]. А. Л. Якобсон, опираясь на приведенные Е. Н. Жеребцовым [11, с. 139-150] стратиграфические данные раскопок, пришел к выводу, что фрески ранней «Базилики 1935 г.» относятся к IV–V вв. [41, с. 96-103]. И. А. Завадская относит фрески и мозаику «южного нефа» к одному помещению и датирует их концом IV в. [13, с. 94-105]. Мозаика «Базилики 1935 г.» близка по стилю и художественным приемам мозаикам более поздних храмов [18, с. 142-150]. Сюжеты фресок, а также техника выполнения, близки художественной традиции склепов и являются результатами работы единой художественной школы.

Система росписи херсонесских христианских памятников включает «Инкрустационный» стиль, имитирующий отделку мрамором (склепы 1853 г.; 1894 г.; 1903 г.; 1905 г.; 1907 г.; № 1 1998-1999 гг. (6 из 12); фрески ранней «Базилики 1935 г.»). Символическое изображение плит передается прямоугольниками, в которые вписаны ромбы или круги. Происхождение данного стиля можно связать с эллинистическим Востоком [9, с. 256, 272]. Кроме того, интерес представляет «Цветочный» стиль, который предполагает изображения листьев, цветов, деревьев, гирлянд, виноградной лозы, растительных узоров (присутствует фактически во всех известных памятниках). Происхождение стиля относят к эллинистическому Египту [9, с. 262].

Формирование данной традиции может быть соотнесено с представлениями о Царствии Небесном. Ближневосточная культура породила восприятие Рая как вечноцветущего сада: «... насади Бог рай на востоке...» (Быт. 2:8). Наиболее ранние литературные описания Рая, апокриф «Апокалипсис Петра» [24, с. 215-217] (составлен не позднее 170 г. [19, с. 300-303]) и поэма св. Ефрема Сирина (306-372/73) «О рае» [10, с. 258-297], во многом повторяют друг друга. Архитектурные особенности и система росписи раннехристианских памятников перекликается с образами Рая из литературных произведений.

Так, образ «двери», который встречается у св. Ефрема, отражен во входах в склепы 1853 г., 1905 г., «на земле Н. И. Тура». В склепе 1853 г. одна из локул отделялась плитами, на которых были изображены плодовые деревья, в самой нише на стене изображен венок как символ победы над смертью. Росписи согласуются с шестой главой поэмы св. Ефрема. В росписях склепов 1853 г., 1905 г., 1909 г. присутствуют образы Евхаристической трапезы.

Система декоративного убранства внутреннего пространства «Базилики 1935 г.» также отвечает этой традиции: растительные гирлянды, среди которых помещены птицы, напольный мозаичный ковер, окаймленный плющом, изображение чаши с произрастающим из нее виноградом, канфар. Вся система внутреннего декоративного убранства была выполнена в единой концепции.

Среди сюжетов, распространенных в раннехристианском искусстве, значительный интерес представляют изображения птиц. Образ птицы часто встречается в Новом и Ветхом Заветах. В образе голубя Святой Дух снизошел на Спасителя во время Крещения. По окончании потопа (Быт. 8:11) именно голубь нашел землю и возвратился с масличной ветвью. Христос в проповедях часто обращался к образу птиц: «Взгляните на птиц небесных, они не сеют, не жнут, не собирают в житницу; и Отец ваш Небесный питает их» (Мф. 10:29). Птицы выступают как символ духовного начала, они образ «смирненной и боголюбивой души». В раннехристианских изображениях особое место занимают павлины. Согласно эллинистическим представлениям, павлин был символом бессмертия [1, с. 13], основанием для этого послужило представление о нетленности плоти этой птицы [31, с. 199-201]. Павлин мог выступать в качестве символа Воскресения. Образ павлина часто согласуется с образами рая — пальмовыми ветвями, цветами, гирляндами [31, с. 202-203], но особенно стоит отметить композицию с павлинами, расположенными симметрично вокруг объекта (гирлянды – склеп «на земле Н. И. Тура», вокруг чаши – мозаики загородного храма Богородицы Влахернской, вокруг сосуда – сирийские мозаики). Основой изображения является горизонтальная, зеркально-симметричная, трёхчастная композиция с центральным элементом, в которой крайние элементы подчеркивают значимость центрального. Мотив павлинов, пьющих или вкушающих из чаши или стоящих по сторонам от неё, несет образ Евхаристии. Павлины, несущие гирлянду («склеп на земле

Н. И. Тура»), могут символизировать Воскрешение как победу над тленом, над смертью.

В некоторых склепах встречаются изображения людей (склепы 1853 г., 1894 г., 1909 г., «на земле Н. И. Тура», № 2 1998-1999 гг.). Техника их начертания, композиции фигур наталкивают на аналогии с росписями Дура-Европос [44; 36, с. 20-35]. В ряде склепов (1853 г., 1907 г., «на земле Н. И. Тура» и «Склепе Аристон») присутствуют изображения хризмы.

Сохранившийся фрагмент мозаики ранней «Базилики 1935 г.» (IV в.) включает изображение канфара и виноградной лозы, растительных узоров [18, с. 142-150]. В византийских херсонесских мозаиках (традиционно датируемых VI–VII вв.), как и в более ранних росписях, преобладают орнаментально-символические мотивы, образы птиц, цветов, винограда, изображения чаш, канфаров, геометрических символов, состоящих из вписанного в прямоугольник ромба, а в ромб круга.

Истоки художественной традиции, лежащей в основе херсонесской школы, имеют свои аналогии. Так, «мастерские Антиохии, долго сохранявшие античные традиции, были главным художественным центром, передававшим эти традиции другим землям христианского Востока» [34, с. 61]. Мозаики Херсонеса-Херсона имеют множество аналогий с мозаичными композициями христианских комплексов Сирии [18, с. 142-150]. Даже беглый взгляд позволяет проследить прямое сходство с мозаичными изображениями из музеев городов Маара и Апамея (Северная Сирия). Их собрание составляют мозаики из «мертвых городов», расположенных на севере Сирии между Алеппо и Хамой [43, р. 1-6]. А. Е. Филиппов проводит параллель херсонесских мозаик и памятников Палестины и Ливана, таких как мозаики церкви в Табге, возведенной на месте чуда умножения хлебов, мозаичный пол ливанской церкви в Бет-Мери [34, с. 60-61]. Аналогия распространяется не только на иконографию, но и на стилистику изображений.

Анализ сюжетов, элементов, из которых они сформированы, приемов указывает на определенное семантическое и эстетическое соответствие херсонесских изображений с раннехристианской традицией Ближневосточного региона. В некоторых случаях можно говорить о тождестве сюжетов, многие композиции составлены на основании неких «стандартных прописей» [18, с. 142-150]. Это

вполне закономерно, если учесть пути проникновения христианства в город.

В позднеантичную эпоху привнесенная на херсонесскую почву художественная система получила распространение в погребальной живописи, фресковых росписях и напольных мозаиках. Необходимо отметить, что существующие на сегодняшний день памятники позволяют констатировать, что данная традиция сохранилась и получила свое развитие в напольных мозаиках позднейшего времени. Морфологическая близость элементов композиций позволяет допустить существование определенной художественной школы, использовавшей «прориси», некие стандартные наборы изображений, из которых формировались сюжеты, возможно, привезенные из ближневосточного региона.

Примечания

1. Белова О. В. «Физиолог» древнейшей редакции: к истории изучения и публикации / О. В. Белова // Физиолог александрийской редакции. – М., 1990. – С. 3-28.
2. Беляев Л. А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / Л. А. Беляев. – СПб., 2001. – 576 с.
3. Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви / В. В. Болотов. – К., 2007. – Т. 2. – 474 с.
4. Бонгард-Левин Г. М. Распространение христианства на Востоке (в свете исследования памятников Дура-Европос) / Г. М. Бонгард-Левин, В. А. Гаилов, Г. А. Кошеленко // ВДИ. – 2005. – № 3. – С. 58-72.
5. Византийский Херсон: Каталог выставки. – М., 1991. – 568 с.
6. Виноградов А. Ю. «Миновала уже зима языческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики / А. Ю. Виноградов. – М., 2010. – 224 с.
7. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. / А. Дворкин. – Нижний Новгород, 2005. – 924 с.
8. Диатроптов П. Д. Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов / П. Д. Диатроптов // Церковная археология южной Руси. Сборник материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия» (Севастополь, 2001 г.). – Симферополь, 2002. – С. 34-36.
9. Эрнштедт Е. В. Монументальная живопись Северного Причерноморья / Е. И. Эрнштедт // Античные города Северного Причерноморья. – М.-Л., 1955. – Т. 1. – С. 248-285.
10. Ефрем Сирий Творения. В 5 тт. – М., 1989. – Т. 4. – 364 с.

11. Жеребцов Е. Н. Раскопки базилики 1935 г. в Херсонесе. Замечания к археологической ситуации / Е. Н. Жеребцов // Очерки по истории христианского Херсонеса. – СПб., 2009. – С. 139–150.
12. Завадская И. А. Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов / И. А. Завадская // МАИЭТ, 2005. – Вып. 11. – С. 258–288.
13. Завадская И. А. Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «базилика 1935 года» в Херсонесе / И. А. Завадская // МАИЭТ, 1996. – Вып. 5. – С. 94–105
14. Зинько Е. А. Раннехристианский Боспор (III – VI вв.): дис. канд. ист. наук. – Симферополь, 2003. – 240 с.
15. Зубарь В. М. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI вв.) / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный – К., 2000. – 179 с.
16. Кадеев В. И. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. (по материалам Херсонеса) / В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Харьков, 1989. – 164 с.
17. Латышев В. В. Жития св. епископов Херсонских: Исследования и тексты / В. В. Латышев // Императорская российская академия наук. Историко-филологическое отделение. Записки. – Т. 8. – № 3. – СПб., 1906. – С. 1–81.
18. Литовченко А. Н. Сирийские мотивы в раннехристианском искусстве Херсонеса–Херсона / А. Н. Литовченко, М. В. Фомин, А. Г. Чекаль // Сугдейский сборник. – Вып. V. – Киев – Судак, 2012. – С. 121–133.
19. Мецгер Б. М. Канон Нового Завета / Б. М. Мецгер. – М., 1998. – 364 с.
20. Могаричев Ю. М. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Харьков, 2012. – Т. 1. – 416 с.
21. Овчинников А. Н. Символика христианского искусства / А. Н. Овчинников. – М., 1999. – 520 с.
22. Парфянский выстрел / Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина, Ю. Н. Литвиненко. – М., 2003. – 760 с.
23. Поснов М. Э. История христианской Церкви (до разделения церквей – 1054) / М. Э. Поснов. – Брюссель, 1964. – 614 с.
24. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / А. Б. Ранович. – М., 1990. – 468 с.
25. Рішняк О. Некрополь Херсонеса Таврійського. Нові сторінки в історії досліджень / О. Рішняк, О. Садова, Є. Туровський, А. Філіпенко. – Львів, 2012. – 124 с.
26. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России / М. И. Ростовцев. – СПб., 1914. – 508 с.

27. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас / М. И. Ростовцев. – СПб., 1913. – 148 таб.
28. Толстиков В. П. Древнейший символ христианства на Боспоре / В. П. Толстиков, Д. В. Журавлев // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. – К., 2002. – С. 51–56.
29. Туровский Е. Я. Отчет об археологических исследованиях участка некрополя Херсонеса у загородного храма в 2006 г. / Е. Я. Туровский, А. А. Филиппенко // НА НЗХТ. – Д. № 3856. – 36 л.
30. Туровский Е. Я. Участок херсонесского некрополя у загородного храма Богородицы Влахернской: некрополь святых? / Е. Я. Туровский // Херсонес – город святого Климента. Тезисы и сообщения VI Международной конференции по Церковной археологии (Севастополь 12–18 сентября 2011). – Севастополь, 2011. – С. 40.
31. Уваров А. С. Христианская символика / А. С. Уваров. – М., 2001. – 212 с.
32. Филиппов А. Е. Росписи раннехристианских склепов Херсонеса Таврического в контексте художественной традиции: синтез с архитектурой, символика, литургическая основа / А. Е. Филиппов // Очерки по истории христианского Херсонеса / отв. ред. С. А. Беляев. – СПб., 2009. – С. 193–322.
33. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.) / М. В. Фомин. – Харьков, 2011. – 290 с.
34. Хеллу Н. Мозаики V–VI веков в Ливане / Н. Хеллу // Панорама искусств. – М., 1985. – Вып. 8. – С. 54–68.
35. Хрушкова Л. Г. Христианские памятники Крыма (состояние изучения) / Л. Г. Хрушкова // ВВ. – 2004. – Т. 63 (88). – С. 168–174.
36. Чаковская Л. С. Воплощенная память о Храме: художественный мир синагог Святой Земли III – VI вв. н.э. / Л. С. Чаковская. – М., 2011. – 368 с.
37. Чубова А. П. Античная живопись / А. П. Чубова, А. П. Иванова. – М., 1966. – 290 с.
38. Шелов Д. Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор / Д. Б. Шелов // ВДИ. – 1983. – № 2. – С. 40–59.
39. Шелов Д. Б. Колхида в системе панпонтитской державы Митридата VI / Д. Б. Шелов // ВДИ. – 1980. – № 3. – С. 40–59.
40. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса I–VI вв. / С. П. Шестаков // ПХХ. – СПб., 1908. – Вып. 3. – 142 с.
41. Якобсон А. Л. К изучению фресок из южного базилики 1935 г. / А. Л. Якобсон // ВВ. – 1980. – Т. 41. – С. 96–104.
42. Breasted J. Oriental Forerunners of Byzantine Painting / J. Breasted. – Chicago, 1924. – 140 p.

43. Hadjar A. The Church of St. Simeon the Stylite and other archaeological sites in the mountains of Simeon and Halaqa / A. Hadjar. – Damascus, 1995. – 340 p.
44. Rostovtzeff M. I. Dura – Europos and its Art / M. I. Rostovtzeff. – Oxford, 1938. – 180 p.
45. Strzygowski J. Orient oder Rom: Beiträge zur Geschichte der Spätantiken und Frühchristlichen Kunst / J. Strzygowski. – Leipzig, 1901. – 164 p.

Fomin M. V. About the issue of formation of early Christian art tradition in Chersonesos IV-V centuries.

In the article considers the question of formation of early Christian art tradition in the Chersoneses. On the territory of Chersonesos and its cemeteries been preserved series of monuments of Christian art IV century. Analysis of these monuments allows us to follow process of formation artistic tradition. Analogues among the monuments of Syria and Palestine confirm that the Christian community was formed under the influence of Middle East Christians.

Keywords: Christianity, art, frescoes, mosaics, paintings, tombs.

Фомін М. В. Про проблему формування ранньохристиянської художньої традиції в Херсонесі IV-V вв.

У статті автор розглядає питання формування ранньохристиянської художньої традиції в Херсонесі. На території Херсонеського городища і його некрополів зберігся ряд пам'яток християнського мистецтва IV століття. Аналіз цих пам'яток дозволяє простежити процес формування художньої традиції. Аналоги серед пам'яток Сирії і Палестини підтверджують, що християнська громада формувалася під впливом близькосхідних християн.

Ключові слова: християнство, мистецтво, фреска, мозаїка, розписи, склепи.

УДК 904:[393.95:636.1](477.6)"09/12"

Поховання пізніх кочовиків із цілим кістяком коня в басейні середньої течії Сіверського Дінця

Харламова А. О.

Стаття присвячена проблемі типології пізньокочівницьких поховань. Автор приходить до висновку, що при розробці типології слід звернути увагу не лише на орієнтування кістяка та наявність або відсутність кісток коня, але і на ступінь цілісності кінського кістяка, наявність дерев'яних конструкцій та супроводжуючої їжі, багатство інвентаря, а також критично підходити до археологічних матеріалів попередніх дослідників, роблячи поправку на недосконалість методики розкопок.

Ключові слова: пізні кочівники, підбійні поховання, домовина-колода, типологічний ряд.

Типологію поховань пізніх кочівників X–XIII ст. вчені почали розробляти ще в 1960-х рр., однак і нині це питання залишається актуальним. Найбільш повною на сьогодні є типологія Г. О. Федорова-Давидова, який в її основу поклав орієнтування кістяка та наявність або відсутність кісток коня [8, с. 123]. У кожному з цих відділів Г. О. Федоров-Давидов виділив по кілька типів.

На сьогодні зрозуміло, що така типологія досить громіздка і не відображає всього розмаїття пізньокочівницьких поховань. Напевно, слід брати до уваги й інші ознаки: ступінь цілісності кінського кістяка, наявність дерев'яних конструкцій та супроводжуючої їжі, багатство інвентаря тощо. Варто також розглядати поховання пізніх кочівників у межах окремих регіонів, адже відомо, що кожен етнос у давнину займав свою екологічну нішу. Мешканцям Лісостепу було недоцільно завдяки власній кліматичній специфіці займатися таким же типом господарювання, як і мешканцям Степу. В умовах переселення люди намагалися зайняти території з такими ж кліматичними умовами, як і у себе на батьківщині. Це накладало свій відбиток на тип поховального обряду. Басейн середньої течії Сіверського Дінця, який охоплює південь Харківщини, північ Донеччини та Луганську область, – це межа між Степом

і Лісостепом. Очевидно, тут є своя специфіка, про що і свідчать підбійні поховання пізніх кочівників із цілим кістяком коня.

Поховання з цілим кістяком та з частинами туші коня (головою і ногами) Г. О. Федоров-Давидов не розділив. Кістяк людини, орієнтований на захід, з цілим кістяком або частинами туші коня дослідник відніс до відділу Б, а кістяк людини, орієнтований на схід, із цілим кістяком або частинами туші коня – до відділу Г [8, с. 124-127].

Услід за Г. О. Федоровим-Давидовим дослідники, які займаються вивченням старожитностей пізніх кочівників, як правило, не розділяють поховання з цілим кістяком коня та поховання з частинами (головою і ногами) – опудалом коня. Проте між ними є суттєва різниця. У розглянутих похованнях, виявлених у середній течії Сіверського Дінця, цілий кістяк коня укладений на живіт, із підібганими ногами та у повному спорядженні, тоді як череп і ноги коня укладені так, нібито кінь біжить широкою риссю, або ж просто складені купою в ногах кістяка. До того ж, опудало коня на нашій території у багатьох випадках поміщувалося на кришці домовини небіжчика, тоді як цілий кістяк коня ніколи на кришку домовини не вкладався. Кістяк лежав збоку, на східці, поруч з могилою. Сама могила мала підбій, куди і був уміщений кістяк людини.

На території середньої течії Сіверського Дінця відомо кілька поховань із цілим кістяком коня, які вкладаються в єдиний типологічний ряд. Такі поховання були досліджені В. О. Городцовим на початку ХХ ст. та М. Л. Швецовим у 1970-х рр.

Одне з них було розкопане у кургані 3 (поховання 2) поблизу слободи Миколаївки (нині м. Миколаївка Слов'янського р-ну Донецької обл.). Висота кургана складала приблизно 3,5 м. На глибині 2,15 м під вершиною кургана виявлений кістяк коня, що лежав на животі з підібганими ногами, головою на захід. Під ним прослідковані залишки соломи. У роті коня знаходилися залізні вудила, на переніссі – платівки низькопробного срібла (прикраса вуздечки), біля лівого вуха залізна пряжка і обойма, в області спини кістяні платівки, вкриті орнаментом, залишки дерева, кілька залізних уламків у вигляді цвяхів (очевидно, залишки сідла) і вістря стріли із залишками древка. Зліва від коня лежала колода у вигляді ладді, орієнтована із заходу на схід. Довжина колоди – 1,87 м, найбільша ширина – 0,58 м. Біля східного краю колоди стояло бронзове відерце із залізною дужкою (скоріше за все, модель казана – А. Х.). У колоді лежав кістяк дорослої людини випростано на спині, головою

на захід. Ліва рука трохи зігнута, кистю на животі. Біля черепа знайдені два срібних дзвіночки з короткими ланцюжками і колечко з низькопробного срібла. В області тазу – залізна пряжка і залізне кільце такого ж розміру і форми, як і пряжка, а також фрагменти шовкової тканини. Біля правого стегна – шматочки тонкої шкіри. На дні колоди залишки берести. Через колоду проходила нора гризуна, в якій виявили залізний ніж. Лівіше, південніше колоди і паралельно з нею лежала товста колода [3, с. 228-229]. Дзвіночки з ланцюжками (можливо, елементи головного убору) і відсутність зброї у похованні може опосередковано вказувати на те, що тут була похована жінка. Про те, що поховання було здійснене у підбій, може свідчити той факт, що могильна пляма прослідкована не була, а в усіх інших випадках В. О. Городцов на неї вказує і по можливості наводить розміри могили.

Близьке до нього поховання 3 кургану 4 біля слободи Миколаївки [3, табл. XV]. Висота кургану складала 1,25 м. На рівні горизонту, в центрі кургану, була виявлена споруда у вигляді двоскатного даху над кістяком коня. Дах складався з дубових і берестових плах довжиною близько 1,5 м і товщиною 0,25-0,3 м. Плахи були виготовлені з половинок розрубаних колод, бічні грані їх стесані і добре підігнані одна до одної. Верхні кінці плах мали зрізи для з'єднання їх попарно під гострим кутом. Задній бік даху забраний плахами, поставленими вертикально, зрізаними під рівень даху. Кістяк коня лежав на животі з підібганими ногами. Корпус тварини поміщався під дахом. Голова і шия виходили назовні. Голова стояла вертикально і була повернута вправо, до ніг небіжчика. У щелепах коня лежали залізні вудила, на переніссі – залишки вуздечного набору з тонких платівок низькопробного срібла, під підборіддям – залізне кільце, що слугувало для чумбура, на спині – залишки сідла, що складалося з дерев'яного ленчика і шкіри, по боках кістяка лежали залізні стремена. Правіше кістяка коня була виявлена могильна пляма витягнуто-овальної форми. На дні могили, на глибині приблизно 0,35 м від горизонту, лежала дубова колода у формі ладді, орієнтована із заходу на схід. Зверху колода закривалася дубовою, видовбаною з цілого дерева кришкою, забитою великими залізними костями. Для стійкості під дно колоди були підкладені дубові підкладки. Із західного боку домовини (в головах) стояв глиняний горщик. В колоді містився випростаний кістяк дорослої людини, орієнтований на захід. Біля лівої щоки лежала дерев'яна чашка, формою схожа на кумисні чашки киргизів. Вздовж лівого

боку небіжчика була покладена довга залізна шабля, біля пояса – шкіряний гаманець зі шматком магнітного заліза, у правій руці – кольчуга, що складалася з круглих дрібних кілець, під кольчугою колчан із залізними стрілами. На ногах збереглися залишки шкіряного взуття і шпора із зірчастим кружечком, на грудях уціліли фрагменти шовкової тканини і шовкових позументів [3, с. 230-231].

Дане поховання Г. О. Федоров-Давидов відніс до типу ХХ відділу Б, охарактеризувавши його як «поховання в широкій ямі, на північ від людини кістяк коня, звернений головою на схід». До цього ж типу вчений зарахував і ще одне поховання, вказавши, що там «прослідкований вертикальний паркан із плашок між кістяками коня та людини» [8, с. 125]. Це поховання з кургану 1 біля хутору Черевків (нині м. Слов'янськ Донецької обл.) [3, табл. XV]. Висота кургану 2,15 м. На глибині 1,8 м у північному полі кургану був виявлений паркан із дубових колотих дощок, орієнтований зі сходу на захід, довжиною 3,2 м, висотою 1,25 м. Ширина дощок у середньому 0,2 м. З північного боку паркану, навалившись на нього, лежав кістяк коня з підібганими під себе ногами, лише ліва передня нога трохи випростана вперед (можливо, з'їхала у підбій – А. Х.). Спинна частина коня була вирубана. Вона була поставлена на ребро позаду коня, на відстані 0,7 м. В роті коня знаходилися залізні вудила, на спині сідло, від якого збереглися стремена і кістяний гудзик. З південного боку паркана була виявлена домовина-колода, вирубана з цілого дуба, як і кришка. Довжина домовини 2,4 м, ширина в головах 0,7 м, в ногах – 0,65 м. Висота без кришки 0,3 м, з кришкою – 0,5 м. В домовині знаходився випростаний кістяк, орієнтований головою на захід. На грудях збереглися фрагменти шовкових позументів і тканини, мідний гудзик і залишки дерев'яного предмета, можливо, лука. Від кисті правої руки, вздовж кістяка, донизу йшов берестяний колчан (береста була нашита чи наклеєна на дерев'яну раму). Колчан довжиною 1,05 м, шириною 0,18 м. На верхньому краї колчана знайдена вузька кістяна платівка (оправа), з нижнього краю вздовж лежали ще три кістяні платівки з отворами, які слугували частково для прикріплення їх до колчана, а частково – для підвішування чогось (можливо, китиць). В середині колчана лежало 5 залізних наконечників стріл. Зверху колчана, на середині його лежала залізна пряжка і кістяний гудзик, біля верхнього краю – залізне кільце. Уздовж лівого боку кістяка знаходилася залізна шабля із залишками дерев'яних піхов, біля кисті лівої руки – кремій, недалеко від якого лежав шматок заліза. Довжина кістяка

складала 1,72 м [3, с. 264-265]. Череп був взятий і за результатами аналізу віднесений до тюркського типу [4, с. 89-95].

С. О. Плетньова і поховання з кургану 4 поблизу слободи Миколаївки, і поховання з кургану 1 біля хутору Черевків відносить до змішаного торко-печенізького типу [7, рис. 7].

Однак дослідники випустили з уваги, що розкопки цих поховань проводилися на початку ХХ ст. В. О. Городцовим, який міг просто не помітити підбій, в якому і лежав кістяк людини. На те, що усі вищеписані поховання були здійснені у підбої, вказує досить значна глибина поховань і те, що дослідником в усіх випадках спершу був виявлений кістяк коня, а вже потім – могильна яма або колода. Очевидно, що кінь у такому разі знаходився вище самого поховання (на східці). Також на підбійне поховання вказує так званий «паркан» – очевидно, заклад підбою, до якого і прилягав кістяк коня. Оскільки кінь прилягав боком, то він, очевидно, також був покладений на живіт.

Типологічно близьке до вищенаведених поховань і поховання 1 кургану 1 в економії князя Урусова на Шуркиному полі, поблизу слободи Селімівки (нині с. Кірове Артемівського району Донецької обл.). Висота кургану складала 3,55 м, весь курган вкривали шматки вапняку. На горизонті була виявлена колода з цілого дуба, орієнтована із заходу на схід. Кришка виявилася знятою, розламанною і кинутою в західному кінці домовини. Кістяк був порушений і викинутий із домовини, за винятком правої лопатки, завдяки якій зроблено висновок, що небіжчик був орієнтований на захід, лежав на спині. Череп лежав поза домовиною, біля східного краю, інші кістки були перемішані і розкидані як з обох боків домовини, так і вище, в перекопаному насипу. З лівого, північного боку домовини знаходився паркан, споруджений із товстих дубових дощок, що мали приблизно 1,8 м довжини і 0,25 м ширини. За парканом лежав кістяк коня, що прилягав лівим боком до дощок. Від нього в початковому положенні зберігся лише таз і задні кінцівки, все інше було порушене, а череп кинутий у домовину. Було знайдено мідне кільце з неспаяними краями, уламки залізних вудил, уривки ремінної вуздечки з мідною чи бронзовою обоймочкою, уламки залізної широкої шаблі чи меча, уламки залізних стремени, шматки залізної кольчуги, 2 кістяних кружечка або гудзика. В перекопаному насипу було знайдено мармурове навершя булави і свинцевий перстень із вічком у вигляді чотирикінечного хреста [3, с. 234-235].

Ще одне поховання з цілим кістяком коня було виявлене в

кургані 10 (поховання 2) біля хутора Кам'янка (нині м. Сіверськ Артемівського району Донецької обл.). Висота кургану 3,55 м. Навколо основи були помітні залишки рову. На глибині 1,07 м лежав повний кістяк коня, з підібганими ногами, головою на захід, кістки спини його виявились потривожені, череп відсутній. На глибині 1,42 м, трохи у стороні, відкрита колода, зроблена з бересту, розміром 2,13x0,62x0,36 м. На кришці колоди лежали шматки тонкого заліза. У колоді переплутані і розкидані кістки людського скелета, серед яких знайдені: кільце з низькопробного срібла, зламані кістяні пластинки, уламки мідних речей, а за межами колоди – залізна пряжка. Поховання пограбовано, вочевидь, незадовго після смерті небіжчика, коли кришка домовини ще не встигла згнити, і її можна було зняти, а потім покласти на своє місце [3, с. 296]. Очевидно, що це поховання також було здійснене у підбої, який залишився непоміченим.

У кургані 12 (поховання 2) біля хутора Кам'янка було розкопане ще одне таке поховання. Висота кургану складала 1,6 м. На глибині 1,6 м була відкрита яма еліптичної форми, розміром 1,95x0,71 м. На дні ями виявилася берестова домовина-колода, довжиною 1,78 м, шириною 0,54 м. Вище домовини, на північній стороні, лежав повний кістяк коня з підібганими ногами, головою на захід. У домовині лежав кістяк, на спині, у випростаному положенні, головою на схід. Довжина кістяка складала 1,78 м. Біля черепа і в ногах справа були виявлені камені, у кисті правої руки – шматок срібної шийної гривни, в ногах – посудина і залізне стремено, на поясі – частина залізного ножа [3, с. 298].

На те, що ці поховання були здійснені саме у підбої, вказують аналогії з іншими похованнями в середній течії Сіверського Дінця. Це поховання 2 кургану 1 поблизу с. Сміле Слов'яносербського району Донецької області, розкопане у 1978 р. О. М. Смирновим. Курган висотою 1,7 м, під дерном на поверхні кургана простежений прошарок зі шматків вапняку різних розмірів. Поховання зафіксоване на рівні 2,6 м від нульового репера і рівня денної поверхні, прослідковувалося з рівня похованого ґрунту за плахами, які закривали підбій. Вхідна яма мала прямокутну форму, розмір 2,5x0,6 м, орієнтована по лінії північний схід – південний захід. З північного боку, на рівні 2,35 м від нульового репера, розташований східець шириною 0,4 м. На ньому знаходився повний скелет загнуданого і осідланого коня з підібганими під себе ногами. Кінь орієнтований черепом на південний захід. Між

щелепами розташовувалися залишки вудил із великими пласкими в перетині кільцями, по боках лежали стремена, на спині було сідло, поряд із яким лежала підпружна пряжка. Підбій розташовувався з південного боку, вхід перекидали плахи з розщеплених на 2-3 частини стовбурів дуба і берези. Довжина плах складала 0,9-1 м, ширина – 0,1-0,15 м, нижнім кінцем вони упиралися в куток біля дна підбою. Автор публікації припускає, що така конфігурація перекидання могла утворитися внаслідок обвалу склепіння підбою.

Підбій розміром 2,4x0,8 м (склепіння не збереглося) орієнтований, як і вхідна яма, по лінії північний схід – південний захід. На дні знаходилася дубова колода з кришкою прямокутної форми розміром 2x0,5 м, зі злегка заокругленими кутами. По боках кришки знаходилися пази для кріплення до колоди. Колода являла собою стовбур дерева з повністю повздовжньою вибраною серцевиною, по краях розташовувалися пази для кріплення торцевих стінок. У колоді знаходився кістяк дорослого чоловіка випростано на спині, головою на північний схід. Права рука була випростана уздовж таза, кисть лівої лежала на тазі. Справа біля плеча знаходилась срібна сережка, біля ліктя і під кистю – пряжки. У кисті правої руки знаходилася частина виткої залізної гривні, зліва, від плеча до ніг, на руці знаходилася шабля, між ніг біля таза лежало кресало, а в ногах, біля краю колоди, стояла дерев'яна чаша-черпачок [2, с. 7-8]. М. В. Квітницький датував дане поховання другою половиною XII – початком XIII ст. [2, с. 102-103].

Практично аналогічне йому поховання 21 кургана 2 поблизу с. Пришиб Слов'яносербського району Луганської області, розкопане Я. Л. Гершковичем, О. М. Смирновим, В. М. Левченком та Л. Ф. Константинецьку у 1978 р. Курган висотою 2 м. Поховання впущене в центр насипу на рівні 2,6 м від нульового репера і сучасної поверхні. Вхідна яма підпрямокутної форми із заокругленими кутами розміром 3,2x0,8-0,9 м була впущена у передматерик та орієнтована по лінії схід – північний схід – захід – південний захід. Дно вхідної ями спускалося до розташованого в південній стіні підбою. На дні лежав повний скелет коня з підігнутими ногами, орієнтований на захід – південний захід, кістки лівої ноги частково з'їхали у підбій. На черепі коня збереглися залишки шкіряної вуздечки, між щелепами – фрагменти залізних вудил із залишками псалія, під лівою очницею – кістяна ворворка, на кістяку – ремінна збруя. Ремні розташовувалися на тазі та задніх ногах. Біля лопаток коня знайдено два стремени, на одному з яких були

залишки стременистого ремінця. На середній частині крупа знайдена підпружна пряжка, залишки сідла, які склалися з накладок із передньої луки сідла і платівок із ленчика. Тут же знайдені три кістяні ворворки. Череп коня був пробитий у лобній частині.

Підбій витягнуто-овальної форми розміром 3,15x0,9 м був орієнтований, як і вхідна яма, по осі схід – північний схід – захід – південний захід, дно підбою знаходилося на 0,9 м нижче рівня дна вхідної ями, склепіння виявилось обвалене раніше при пограбуванні. На дні розташовувалася дерев'яна колода розміром 2,4x0,85 м, висотою не менше 0,5 м, виготовлена з двох цілих частин дерева з потовщеннями по краях і пазами для кріплення торцевих стінок. Кришка виламана при пограбуванні. Всередині (на дні і в заповненні) безладно були розташовані кістки дорослої людини, яка, ймовірно, була орієнтована на захід – південний захід. Біля південно-західного краю колоди знайдено кільце, ще одне кільце і 2 колчанні петлі лежали в заповненні колоди. У підбої також знайдено фрагмент чаші, ножа і навершя руків'я ножа або шаблі [2, с. 18]. М. В. Квітницький датував поховання другою половиною – початком четвертої чверті XII ст. [2, с. 102-103].

Варто відзначити, що у двох випадках, коли кістяк людини був орієнтований не в західному, а у східному напрямку, його супроводжувала частина витой залізної гривні – відзнака влади, яка знаходилася у кисті правої руки. Ще один важливий момент: в усіх випадках, незалежно від того, куди був орієнтований небіжчик – на захід чи на схід – кістяк коня знаходився ліворуч від небіжчика.

Б. Б. Овчиннікова виділила підбійні поховання в особливу групу поховальних пам'яток давньотюркських племен [6, с. 210-218]. На основі аналізу підбійних поховань центральноазіатських тюрків дослідниця дійшла висновку, що для них характерне орієнтування по осі схід – захід та вертикально поставлені кам'яні плити, які відгороджували небіжчика від коня. На нашій території роль таких плит, очевидно, виконували дерев'яні дошки, які закривали підбій.

Крім того, Б. Б. Овчиннікова дійшла висновку, що підбійні поховання можуть слугувати ознакою соціального статусу небіжчика. На це, на думку дослідниці, вказують чималі трудові затрати, необхідні для спорудження підбійного поховання, а також поховальний інвентар, який вирізняється своєрідністю комплексу [5, с. 7-30]. Інші дослідники також виявили, що поховання у підбоях на території Західного Казахстану, які датуються VIII-XI ст., супроводжуються багатим інвентарем [1, с. 103]. Пізньокочівницькі

поховання з підбоями на території басейну середньої течії Сіверського Дінця теж доволі багаті. На це вказує і наявність цілого кістяка коня, і видовбана колода (трудова затрата), і багатий, у порівнянні з іншими похованнями пізніх кочівників, поховальний інвентар. Так, у багатьох випадках поховання супроводжуються зброєю, а іноді навіть статусними речами, як модель казана та випрямлена гривна. Очевидно, на нашій території підбійні поховання теж маркувати соціальний статус небіжчиків.

Таким чином, вищенаведені поховання мають ряд спільних ознак. Усі вони супроводжуються цілим кістяком коня, укладеного на животі з підібганими ногами. В усіх випадках кінь був загнуданий та осідланий. У підбої знаходився кістяк людини, орієнтований на захід, зі зброєю та спорядженням. Дані поховання зближує також відсутність жертвовної їжі та наявність колоди. Поховання розташовані в середній течії Сіверського Дінця, на межі Степу і Лісостепу.

Поховання з цілим кістяком коня С. О. Плетньова вважала половецькими. У даному випадку, очевидно, цілий кінь, покладений у поховання, виступає не як етнічний індикатор, а як маркер соціального статусу небіжчиків. Про це говорить і доволі багатий поховальний інвентар, і статусні речі, виявлені у деяких могилах. Проте можна погодитися з дослідницею у тому, що поховання належали, скоріше за все, половцям. Датування поховань М. В. Квітницьким у межах другої половини XII – початку XIII ст. цьому не суперечить. Поховання, розкопані на початку XX ст. В. О. Городцовим, через відсутність матеріалів точно датувати неможливо. За аналогією з похованнями, виявленими на території Луганщини, можна припустити, що вони належать до того ж періоду.

Таким чином, не можна заперечувати, що дані поховання за рядом ознак об'єднуються в окрему групу, а це може дати потужний імпульс для розробки більш досконалої типології пізньокочівницьких поховань. Отже, поховання пізніх кочівників вимагають до себе більш прискіпливого інтересу дослідників.

Примітки

1. Бисембаев А. А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII – XVII вв.) / А. А. Бисембаев. – Уральск, 2003. – 232 с.
2. Братченко С. Н., Квитницкий М. В., Швецов М. Л. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце (по материалам исследований 1978 г. Донецкой экспедиции Института археологии) / М. В. Квитницкий. – К., 2012. – 150 с.
3. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде / В. А. Городцов // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 174–514.
4. Дебец Г. Ф. Черепи кочовиків з розкопів В. О. Городцова в Озюмському та Бахмутському повітах / Г. Ф. Дебец // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка за р. 1929. – К., 1930. – Т. 3. – С. 89-95.
5. Овчинникова Б. Б. Культурные трансляции в центрально-азиатском регионе расселения древних тюрков в I тысячелетии нашей эры / Б. Б. Овчинникова // Аскизские древности в средневековой истории Евразии. – Казань, 2000. – С. 7-30.
6. Овчинникова Б. Б. Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве / Б. Б. Овчинникова // СА. – № 3. – М., 1982. – С. 210-218.
7. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – Т. I. – МИА. – № 62. – М.-Л., 1958. – С. 151-226.
8. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – 275 с.

Харламова А. А. Позднекочевнические погребения с целым костяком лошади в бассейне среднего течения Северского Донца. Статья посвящена проблеме типологии позднекочевнических захоронений. Автор приходит к выводу, что при разработке типологии следует обратить внимание не только на ориентацию скелета и наличие или отсутствие костей лошади, но и на степень целостности конского скелета, наличие деревянных конструкций и сопровождающей пищи, богатство инвентаря, а также критически подходит к археологическим материалам предыдущих исследователей, делая поправку на несовершенство методики раскопок.

Ключевые слова: *поздние кочевники, подобные захоронения, гроб-колода, типологический ряд.*

Kharlamova A. A. Late nomads' burials with a skeleton of horse in the basin of the middle reaches of the Seversky Donets River. *The paper deals with the problem of typology of late nomads' graves. The author concludes that the development of a typology should pay attention not only to the orientation of the skeleton and the presence or absence of horse's bones, but also the degree of integrity of the horse's skeleton, the presence of wooden structures and supporting food, wealth of inventory, and should be a critical approach to archaeological materials from previous research, because of imperfections of excavation methods.*

Keywords: *late nomads, recess burial, coffin - log, typological series.*

УДК 323.29: 94 (37) (=1. 37)

Знову про прабатьківщину етрусків

Янко А. Л.

У статті піддано критичному аналізу праці російського вченого О. Й. Немировського, метою яких є спроба відшукувати прабатьківщину етрусків на південному узбережжі Малої Азії. Автор не погоджується з його висновками про те, що предки етрусків прийшли на Апеннінський півострів як цілком сформований на якійсь прабатьківщині етнос, спростовує деякі інші аргументи дослідника.

Ключові слова: етруски, хети, Памфілія, історіографія.

Питання прабатьківщини етрусків дотичне більш широкій проблемі етногенезу цього стародавнього народу. Довгий час вона не мала позитивного вирішення. У широко розповсюдженому трактуванні цієї проблеми знаходимо приголомшливу сучасну – й у своїй основі антикварну – залежність від античної літературної полеміки, котра ніколи не припускала беззастережного дослідження того, що відбувалося в реальності.

Дійсно, дискусія з приводу походження етрусків сягає ще античної доби. Немає сенсу наводити всю історіографію питання, щоби зрозуміти, що деякі науковці опинилися у певній залежності від цієї міфологізованої полеміки [2, с. 54; 5, с. 106; 8, с. 34; 12, с. 9, 29, 44-45, 77; 13, с. 168-171; 29, с. 178-181; 35, р. 63; 52, р. 174; 54, Sp. 745; 55, р. 821-823; 57, S. 65; 63, р. 16].

Сучасна історична наука дещо змінила акценти у вирішенні цієї непростой проблеми. Сьогодні дослідники віддають перевагу не походженню, а формуванню етрусського етносу на італійському ґрунті за участю декількох етнічних компонентів, у тому числі й східних [9, с. 26, 36; 10, с. 119; 20, с. 16-61; 22, с. 759; 23, с. 12; 26, с. 414; 28, стб. 673; 32, с. 24-27; 34, S. 18; 39, р. 26; 40, р. 47, 50; 42, р. 58-61, 65; 48, р. 39; 58, р. 260; 59, р. 19; 60, S. 34; 62, р. 639; 64, р. 140].

Однак в останні роки старі підходи отримали нове життя. Тим більше, автором «нової старої» концепції був учений, який у свій час підтримав теорію формування етрусків [20, с. 16, 61], що було

©А. Л. Янко, 2014

відзначено в російській історіографії як важливе досягнення [21, с. 169].

Метою нашої роботи є критичний огляд наукових праць О. Й. Немировського, що були присвячені пошукам прабатьківщини етрусків. Треба виявити, чи вдалося досліднику віднайти прабатьківщину етрусків і, взагалі, чи можливо це.

Давній прихильник «східної адреси» прабатьківщини етрусків [16, с. 103-104; 17, с. 68; 20, с. 16-61], О. Й. Немировський отримав схвальні відгуки від своїх російських колег-однодумців щодо оригінальної концепції етрусського етногенезу [13, с. 168-171; 21, с. 169; 29, с. 178-181]. Його не можна звинуватити у непослідовності: в останніх своїх творах він також приділив увагу пошукам східної прабатьківщини етрусків, і вони «завершилися» на заході Малої Азії [15, с. 274-277; 18, с. 292-294].

Ще в 1986 р. у Богазкеї (Туреччина) археологи знайшли бронзову таблицю з угодою хетського царя Тудхалії IV зі своїм кузенем Курунтою, що окреслювала кордони країни «Tarḫuntašša». У тексті (Bo 86/299, kol. I, § 8, 61-64) згадуються річка «Kašaraja» (класичний ὁ Κέστρος, Cestrus, нині Аксу Чайї) та місто «Parḫa» (класичне ἡ Πέρρη, біля Анталії). Хетологи локалізували Тархунтасу у Памфілії на півдні Анатолії [37, р. 9; 43, р. 137; 44, р. 507; 56, р. 289-290]. Існувала версія про Тархунтасу як горну Кілікію [1, с. 70; 66, р. 72], але вона не набула популярності.

О. Й. Немировський почав ототожнювати назви річки Кастрайя та етрусського міста Кішрі (Цере, нині Черветері), а назву міста Парха – з найменуванням порту церитів Пірги (нині Санта Севера) [17, с. 275; 20, с. 293]. Назва країни за лувійським позначенням бога бурі Тархунта кореспондувала з ім'ям героя етрусських міфів Тархона (епоніма міста Тарквінії). Останню обставину дослідник вважав «найбільш вагомим аргументом» на користь спорідненості етрусків і мешканців Тархунтаси [15, с. 276; 18, с. 293].

Спекулятивне нарощування «сходжень» імен героїв різних індоєвропейських міфів незмінно закінчується ототожненням хетського бога Тархунта з героєм російських казок сумнівної давнини Тархом Тараховичем [24, с. 77]. Тому треба звернутися до праць лінгвістів, які в змозі пояснити етимологію імені «Тархон». Вони однотайні у тому, що ім'я бога бурі походить від хетського дієслова «tarḫ-» (перемагати) [6, с. 13; 27, с. 49; 31, с. 167]. При цьому маргінальною виглядає запропонована Я. В. Мельничуком

[11, с. 195] паралель між «етруським Tarquinius» (насправді, це латинська передача етрусського імені «tarχunies» (СІЕ, № 5275) – А. Я.) та осетинським «tærxon» (суддя), що походить від хетського «*tark-» (перекладати, тлумачити) (насправді, «tarḫ-» (перемагати) – А. Я.).

У свою чергу, визначено зв'язок цієї основи і грецького дієслова ταρχύω «я ховаю», яке використовувалося в «Іліаді» у контекстах, пов'язаних із поховальним обрядом [4, с. 127; 31, с. 168; 41, р. 1095; 49, S. 859]. Як зазначалося у дослідженні Б. Д'Агостіно, етруски багато чого запозичили із грецького гомерівського поховального обряду [45, р. 10-11, 13-15, 17]. Чи не легше приписати роль культуртрегерів реальним грецьким колоністам і негоціантам, а не міфічним переселенцям із Памфілії?

Взагалі, гіпотеза О. Й. Немировського багато в чому спиралася на легенди. Лідійська версія Геродота (I, 94) не набула підтвердження, тому він використав перекази Геродота і Страбона про походження памфілійців від еллінів, що розсіялися з-під Трої (Herod., VII, 91; Strab., XIV, 4, 3). В історичній реальності цьому відповідали, на його думку, розпад Мікенського царства та нашестя «народів моря», у складі яких були й предки етрусків, на Хетську державу [15, с. 277; 18, с. 294].

Зрозуміло, однієї легенди і співставлення двох назв замало для знаходження прабатьківщини цілого народу. Якщо слідувати за логікою О. Й. Немировського, етруски також могли би бути вихідцями з Арцави (області навколо майбутнього Ефеса, де протікала річка ὁ Κάυστρος, що «кореспондує» з Kaštaraja), адже там у новохетський період правив цар на ім'я Тархундараду [1, с. 79; 51, р. 682] («паралель» з Тархоном).

Слід відзначити, що нещодавно відкриті в Туреччині написи (фінікійсько-лувійська білінгва та лувійський ієрогліфічний) дозволяють припустити існування на південному сході Анатолії у період раннього залізного віку двох держав, (Ах)хіяви та Палістин, що засновані, відповідно, ахейськими греками та філістимлянами ще на початку XII ст. до н. е. [25, с. 43]. Останні утворили потім конфедерацію міст-держав у Ханаані (1 Цар., 6, 18), який отримав від їхнього імені назву «Палестина». Це доводить, що провідні з «народів моря» на Захід не переселялися. Крім того, Р. Тайкот у своєму детальному дослідженні не знаходив переконливих доказів на користь переселення і Teresh (турша), «кандидатів» на роль

пращурів етрусків, до Італії між XII та IX ст. до н. е. та не вбачав зв'язку між ними та расеннами Етрурії [65, р. 75-76].

Міркування О. Й. Немировського почалися з назви церитського порту οἱ Πύργοι. Він виходив із того, що вона походить від хет. «rakku» (високий) і має відношення до «беззаперечної пеласгійської лексики» [20, с. 29]. Однак лінгвіст Л. О. Гіндін, на працю якого посилався етрусколог, був якраз супротивником такого погляду, вбачаючи в цьому слові лише запозичення з хетського [3, с. 204; 4, с. 154]. А нещодавно В. Л. Цимбурський взагалі відмовився і від останнього твердження, довівши чисто грецьку етимологію даного терміну [30, с. 10]. Тож οἱ Πύργοι та Παρῆα (ἡ Πέρρη) споріднені лише у тому, що належать до індоєвропейських мов.

Гідронім Кастарайя, дійсно, дещо співзвучний назві етрусського міста Цере (грец. Καίρε, Καίρεα, Καίρητα; лат. Caere). Але О. Й. Немировський вбачає цю гармонію не в етруському, як могло здаватися логічним, а в пунійському написі з Пірг кінця VI ст. до н. е.: kysry' (СІЕ, № 6316, ст. 4). Самому досліднику, який у співавторстві з В. Л. Цимбурським написав статтю за чверть століття до проголошення «памфілійської» гіпотези [19, с. 6], був відомий той факт, що оригінальна назва міста невідома, згодом її відновлюють як «сеізга» за одним із етруських родових імен (TLE, № 903; ThLE, р. 101). Однак, на відміну від анатолійського Перге, воно було розташоване не на березі річки, а сполучалося з узбережжям, де знаходилися Пірги, дорогою [64, р. 34, 159].

О. Й. Немировський підкреслював також, що іншою назвою етрусського міста було ¹Agulla і ця назва пеласгійського походження [20, с. 28]. Він надто сприйняв на віру анекдот, який переповів Страбон, про те, як легендарні пеласги вітали тірренів, що взяли в облогу їхнє місто, грецькою мовою: «Caere!», що і стало, буцімто, його етруською назвою (Strab., V, 2, 3), хоча більш ранні автори, Геродот і Фукидід, вважали мову пеласгів варварською (Herod., I, 57; Thuc., IV, 109, 4).

Намагаючись пояснити назву ἡ Ἄγυλλα, дослідник також посилався на словники Суді та Гесихія (σ. α. Ἄγυιεύς), де, немовби, говориться про пеласгійського бога Аполлона Агієя (охоронця доріг, вулиць, поселень), те саме він приписував і Павсанію (I, 31, 6; II, 19, 8) [20, с. 28]. Насправді в уривках немає згадок про пеласгів, а йдеться лише про вірування греків. Епіклеса походить від цілком грецького слова ἄῆ ἀγυιά (вулиця, дорога, поселення, місто). Тож

міста Агілла і Пірги мають грецькі назви. Очевидно, це пов'язано з давніми контактами етрусків із Дельфами, адже церити зверталися до оракула та мали там скарбницю (Herod., I, 167; Strab., V, 2, 3; IX, 3, 8). Нічого немає дивного в тому, що греки називали чужоземне місто на свій лад, тим більше, що грецькі мореплавці і купці часто зупинялися в етруських портах.

Отже, якщо навіть зосередитися лише на топоніміці, все одно версія про існування тереш-турша у Памфілії та їхнє переселення до Італії виглядає непереконливою.

Однак варто звернутися до порівняння матеріальної культури Памфілії та Етрурії. Цере та Пірги активно досліджуються археологами, а місто Перге давно відоме як археологічна пам'ятка античної доби. Довгий час там не знаходили артефактів докласичного періоду. Розкопки акрополя Перге (ведуться з 1994 р.) свідчать про наявність тут поселення починаючи від пізнього неоліту і ранньої бронзи, V-IV тис. до н. е., але наявність міста хетського періоду не простежується [38, р. 538; 50, р. 387]. Проте знайдено зразки кераміки середнього і пізнього бронзового віку традиційного південно-західного анатолійського типу та незначні рештки мікенської і субмікенської кераміки.

Відносно Цере і Пірги слід вказати на побутування тут у часи міфічного «переселення» етрусків археологічної культури Протовілланова, що відповідає фіналу бронзового віку Італії (XII – X ст. до н. е.) [64, р. 34-36, 159-160]. Спільного зі старожитностями хетів і мікенців вона не виявляє. Пірги як поселення починалися ще з бронзового віку, але як порт відомі лише з VII ст. до н. е.

Єдиною «зачіпкою» для прихильників «східної тези» може слугувати ваза біконічної форми без горловини (рідина потрапляла лише через носик) жертовного призначення періоду середнього бронзового віку [61, S. 275, abb. 7, a-b]. Як відомо, ознакою поховального обряду археологічних культур Протовілланова і Вілланова слугували урни біконічної форми для попелу покійників, що були піддані кремації. Однак посудина з акрополя Перге має висоту 15,6 см і місткість 350 мл, аналоги таких кухлів відомі лише у старожитностях Кіпру [61, S. 276]. Італійські оссуарії набагато більшого розміру (27-64 см висотою), мають відкриту горловину і призначені не для жертовної рідини [14, с. 143-144].

Таким чином, ніщо не вказує на спорідненість мешканців анатолійського Перге і етруських Пірг та Цере. Неможливо також

простежити шлях тірсенів до Італії. Найлегше вважати, що після невдалої акції в Єгипті певна група цього «народу моря» осіла на Лемносі, де й до нашого часу знаходять залишки письма їхньою мовою, до речі, найбільш близькою до етруської [7, с. 336-337; 23, с. 236; 36, Sp. 1919-1922; 46, р. 3; 47, р. 26; 53, р. 580]. Очевидно, етруски і лемносці були залишком колись великої сім'ї неіндоєвропейських споріднених мов [33, с. 5, 9].

У підсумку треба визнати, що О. Й. Немировський не зміг довести, що прабатьківщина етрусків знаходилася у Малій Азії та на прилеглих до її північно-західного узбережжя островах.

Примітки

1. *Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции* / Авдеев А. Г., Бадер А. Н., Гвоздева И. А. [и др.] ; под ред. В. И. Кузищина. – СПб., 2000. – 608 с.
2. *Блок Р. Этруски. Предсказатели будущего* / Р. Блок ; [пер. с англ. Л. А. Игоревского]. – М., 2004. – 189 с.
3. *Гиндин Л. А. Гомер и история Восточного Средиземноморья* / Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. – М., 1996. – 327 с.
4. *Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. Фрагмент индоевропейской ономастики* / Л. А. Гиндин. – М., 1967. – 198 с.
5. *Ельницкий Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н. э.* / Л. А. Ельницкий. – М., 1964. – 288 с.
6. *Иванов В. В. Хеттский язык* / В. В. Иванов. – М., 2001. – 296 с.
7. *Кречмер П. Тирренские надписи Лемносской стелы* / П. Кречмер // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 336-337.
8. *Луцатто Дж. Экономическая история Италии* / Дж. Луцатто ; [пер. с ит. М. Л. Абрамсон]. – М., 1954. – 456 с.
9. *Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура* / Э. Макнамара ; [пер. с англ. Т. Е. Любовской]. – М., 2006. – 192 с.
10. *Мансуэлли Г. Цивилизации Древней Европы* / Г. Мансуэлли ; [пер. с фр. Е. Абрамовой]. – Екатеринбург, 2007. – 560 с.
11. *Мельничук Я. В. Рождение римской цензуры: Исследование античной традиции в области истории гражданского управления Древнего Рима* / Я. В. Мельничук. – М., 2010. – 381 с.
12. *Модестов В. И. Введение в римскую историю* / В. И. Модестов. – СПб, 1904. – Ч. 2. – 162 с.
13. *Молчанов А. А. [Рец.] / А. А. Молчанов // ВДИ. – 1986. – № 3. – С. 167-177. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски. – М., 1983. – 261 с.).*

14. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы / А. Л. Монгайт. – М., 1974. – Т. 2. – 407 с.
15. Немировский А. И. Загадки этрусских надписей / А. И. Немировский // Вопросы эпиграфики. – М., 2008. – Вып. 2. – С. 254-277.
16. Немировский А. И. История Древнего мира: Античность: в 2 ч. / А. И. Немировский. – М., 2000. – Ч. 1. – 448 с.
17. Немировский А. И. История раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства / А. И. Немировский. – Воронеж, 1962. – 299 с.
18. Немировский А. И. Нить Ариадны. В лабиринтах археологии / А. И. Немировский. – М., 2007. – 432 с.
19. Немировский А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрусологии / А. И. Немировский, В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 3-23.
20. Немировский А. И. Этруски. От мифа к истории / А. И. Немировский. – М., 1983. – 261 с.
21. Писаревский Н. П. А. И. Немировский и историография античности второй половины XX века. К 80-летию со дня рождения ученого // Вестник ВГУ. – Серия 1. Гуманитарные науки. – 1999. – № 1. – С. 164-181.
22. Риджуэй Д. Этруски / Д. Риджуэй // КИДМ. – М., 2011. – Т. 4. – С. 754-803.
23. Робер Ж.-Н. Этруски / Ж.-Н. Робер ; [пер. с фр. С. Ю. Нечаева]. – М., 2007. – 368 с.
24. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987. – 782 с.
25. Сафронов А. В. Новые данные о миграциях «народов моря» / А. В. Сафронов // Вестник МГОУ. – Серия: История и политические науки. – 2012. – № 5. – С. 39-45.
26. Суриков И. Е. «Круг земель» и переселение народов в Средиземноморье (XI – IX вв. до н. э.) / И. Е. Суриков, О. В. Сидорович // Всемирная история: в 6 т. – М., 2011. – Т. 1. – С. 407-414.
27. Фридрих И. Краткая грамматика хеттского языка / И. Фридрих. – М., 1952. – 200 с.
28. Харсекин А. И. Этруски / А. И. Харсекин // СИЭ. – Т. 16. – М., 1976. – Стб. 673-675.
29. Цымбурский В. Л. [Рец.] / В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1986. – № 3. – С. 178-185. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски. – М., 1983. – 261 с.).
30. Цымбурский В. Л. Греч. PURGOS «башня» и слав. *PORGЪ «порог, притолока»: к возможности сопоставления / В. Л. Цымбурский // STROMATEIS. Вопросы классической филологии. – Вып. XII. – М., 2002. – С. 1-13.

31. Цымбурский В. Л. Греческий глагол τάρχῶ «погребая» и малоазийский миф о поражении бога-победителя / В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 2007. – № 1. – С. 152-169.
32. Эргон Ж. Повседневная жизнь этрусков / Ж. Эргон ; [пер. с фр. А. Б. Овезовой]. – М., 2009. – 334 с.
33. Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков / С. А. Яцемирский. – М., 2011. – 312 с.
34. Aigner-Foresti L. Die Etrusker und das frühe Rom / L. Aigner-Foresti. – Darmstadt, 2003. – 172 S.
35. Bloch R. The Etruscans / R. Bloch. – N. Y., 1958. – 262 p.
36. Brandenstein W. Tyrrhener / W. Brandenstein // RE. – 1948. – Bd. VIIA. – Sp. 1909-1938.
37. Bryce T. The 'Eternal Treaty' from the Hittite perspective / T. Bryce // BMSAES. – 2006. – № 6. – P. 1-11.
38. Bryce T. The Routledge handbook of the people and places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire / T. Bryce. – L., N. Y., 2013. – 944 p.
39. Camporeale G. Miniere e metalli alle origini dell'Etruria storica: la fase "villanoviana" / G. Camporeale // Gli Etruschi / [ed. M. Pallottino]. – Milano, 1998. – P. 23-33.
40. Camporeale G. On Etruscan Origins, Again / G. Camporeale // Etruscan Studies. – 1997. – Vol. 4. – P. 45-51.
41. Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots : en 4 t. / P. Chantraine. – P., 1977. – Т. 4,1: P-Y. – P. 963-1164.
42. Collis J. The European Iron Age / J. Collis. – L.; N. Y., 2003. – 192 p.
43. Craig Melchert H. Tarḫuntašša in the SÜDBURG Hieroglyphic Inscription / H. Craig Melchert // Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock / [ed. K. Aslihan Yener, Harry A. Hoffner, Jr]. – Wainona Lake, 2002. – P. 137-143.
44. Craig Melchert H. The borders of Tarhuntassa revisited / H. Craig Melchert // VITA. Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol. – Istanbul, 2007. – P. 507-513.
45. D'Agostino B. Grecs et «indigènes» sur la côte tyrrhénienne au VIIe siècle : la transmission des idéologies entre élites sociales / B. D'Agostino // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1977. – Vol. 32. – № 1. – P. 3-20.
46. De Simone C. La Nuova Iscrizione 'Tirsenica' di Lemnos (Efestia, teatro): considerazioni generali / C. de Simone // Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies. – 2011. – Vol. 3. – P. 1-34.

47. *Eichner H.* Neues zur Sprache der Stele von Lemnos (T. 1) / H. Eichner // *Journal of Language Relationship. Вопросы языкового родства.* – 2012. – № 7. – P. 9-32.
48. *Forsythe G. A.* Critical history of Early Rome. From prehistory to the First Punic War / G. A. Forsythe. – Berkeley; Los Angeles; L., 2005. – 401 p.
49. *Frisk H.* Griechisches etymologisches Wörterbuch : in 3 Bde. / H. Frisk. – Heidelberg, 1960. – Bd. 2: Кρ-Ω. – 1154 S.
50. *Gates C.* Ancient Cities: The archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome / C. Gates. – L., N. Y., 2013. – 464 p.
51. *Gurney O. R.* Anatolia C. 1600-1380 B. C. / O. R. Gurney // *САH².* – Cambr., 1973. – Vol. 2: Pt 1. – P. 659-685.
52. *Harrel-Courtes H.* Etruscan Italy / H. Harrel-Courtes. – N. Y., 1964. – 226 p.
53. *Heurgon J.* A propos de l'inscription «tyrrhénienne» de Lemnos / J. Heurgon // *CRAI.* – 1980. – Vol. 124. – № 3. – P. 578-600.
54. *Körte G.* Etrusker / G. Körte // *RE.* – 1907. – Bd. VI. – Sp. 730-770.
55. *Martha J.* Etrusci / J. Martha // *DA.* – 1892. – T. 2. – P. 1. – P. 817-849.
56. *Mora C.* On some clauses in the Kurunta Treaty and the political scenery at the end of the Hittite Empire / C. Mora // *Hittite Studies in honor of Harry A. Hoffner, Jr: on the occasion of his 65th Birthday* / [ed. G. Beckman, R. Beal, G. McMahon]. – Eisenbrauns, 2003. – P. 289-296.
57. *Müller K. O.* Die Etrusker / K. O. Müller, W. Deeke. – Stuttgart, 1877. – Bd. 1. – 516 S.
58. *Ostman R.* Etruscan Italy / R. Ostman // *Ancient Europe 8000 B. C.-A. D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World* / [ed. P. Bogucki, P. J. Crabtree]. – N. Y., 2004. – Vol. 2. –P. 260-267.
59. *Pallottino M.* Carattere e funzione dell'esperienza storica degli Etruschi / M. Pallottino // *Gli Etruschi* / [ed. M. Pallottino]. – Milano, 1998. – P. 16-22.
60. *Prayon F.* Die Etrusker: Geschichte, Religion, Kunst / F. Prayon. – München, 1996. – 128 S.
61. *Recke M.* Der Blick von außen – kulturelle Beziehungen Pamphiliens zu Zypern in der späten Bronze und frühen Eisenzeit / M. Recke // *Zypern – Insel im Schnittpunkt interkultureller Kontakte Adaption und Abgrenzung Vonder Spätbronzyereitbis zum 5.jahrhundert v. Chr.* / Hrsg. R. Bol, K. Kleibl, S. Rogge. – Münster, 2009. – S. 265-288.
62. *Ridgway D.* The Etruscans / D. Ridgway // *САH².* – Cambr., 1988. – Vol. 4. – P. 634-675.
63. *Scullard H. H.* A History of the Roman World from 753 to 146 B. C. / H. H. Scullard. – L., 1961. – 465 p.

64. *Stoddart S.* Historical dictionary of the Etruscans / S. Stoddart. – Lanham, 2009. – 320 p.
65. *Tykot R.* Sea Peoples in Etruria? Italian Contacts with the Eastern Mediterranean in the Late Bronze Age / R. Tykot // *Etruscan Studies.* – 1994. – Vol. 1. – P. 59-83.
66. *Woudhuizen F. C.* The Ethnicity of the Sea Peoples : Doctoral Thesis / F. C. Woudhuizen ; Erasmus Universiteit Rotterdam. – Rotterdam, 2006. – 168 c.

Янко А. Л. Вновь о прародине этрусков

В статье критически анализируются работы российского исследователя А. И. Немировского, целью которых является попытка найти прародину этрусков на южном побережье Малой Азии. Автор не согласен с его выводами о том, что предки этрусков пришли на Апеннинский полуостров как целиком сформировавшийся на некой прародине этнос, и опровергает некоторые другие аргументы исследователя.

Ключевые слова: этруски, хетты, Памфилия, историография.

Yanko A. L. The ancestral home of the Etruscans, again.

The article deals with critical analysis of papers, written by Russian historian A. I. Nemyrovski who endeavoured to place the Ancestry home of Etruscans in southern Asia Minor. Disagree with his conclusions that the ancestors of Etruscans came to the Apennine peninsula as a wholly formed (in some other place) ethnos; the author disproves some of the feeble arguments of the scholar.

Keywords: Etruscans, Hettites, Pamphylia, historiography.

УДК 947.7:167

**Політика щодо монументальної спадщини
радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької
області)**

Гайдай О. Ю.

У статті розглядаються особливості політики щодо пам'ятників радянської доби, і в першу чергу пам'ятників Леніну, в Україні після здобуття незалежності. Територіально дослідження обмежене Вінницькою областю, яка як частина центральноукраїнського регіону характеризується амбівалентністю в історичній пам'яті. Зважаючи на те, що кількість прихильників як радянських, так і націоналістичних сил недостатня для переваги жодної зі сторін, регіон є особливо цікавим в контексті аналізу гуманітарної політики.

Ключові слова: радянська спадщина, пам'ятник, історична політика.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Проблема радянської спадщини залишається малодослідженою темою в українській історіографії. Хоча історична політика є предметом зацікавлення значного кола українських і зарубіжних істориків, державна політика щодо радянської спадщини в сучасній Україні досі не стала предметом ґрунтовного академічного дослідження. Дана стаття є частиною більш широкого аналізу політики щодо радянської спадщини в незалежній Україні, у тому числі і стратегій поводження з пам'ятниками радянським політичним діячам. Аналіз радянської спадщини в монументальному мистецтві, особливо пам'ятників Леніну як найбільш масових, дозволяє розкрити особливості оцінки та інтеграції радянського досвіду в ідеологічний простір сучасної України. Зважаючи на обмеження, що накладаються обсягом статті, тут зосередимо увагу на практичному втіленні загальнодержавного курсу в сфері історичної політики лише в одній області – Вінницькій, приклад якої дозволить розкрити регіональні особливості «пам'ятання» радянського періоду в сучасній Україні, які не можна звести до дихотомії Схід-Захід.

Брак ґрунтовних досліджень радянської спадщини частково пояснюється тим, що в Україні досі відсутній єдиний загальний

реєстр пам'ятників, а список пам'яток (історичного, археологічного та монументального мистецтва) місцевого значення перебуває в стані формування. Наразі лише кілька областей склали і опублікували такий список, серед них і Вінницька область, але монументальне мистецтво радянської доби залишається поза обліком. Жоден пам'ятник радянському партійному чи державному діячу не був включений до переліку пам'яток монументального мистецтва області, опублікованого Управлінням культури і туризму Вінницької облдержадміністрації [9, с. 387-398], що значно ускладнює дослідження радянської спадщини в області. У наукових працях питання радянської спадщини якщо і розглядається, то в контексті політики пам'яті в Україні, а не як окремих об'єкт дослідження, в той час як спадщина є тією аналітичною категорією, яка дозволяє прослідкувати зміни в політиці пам'яті. За визначенням англійського історика Д. Харві, у процесі творення спадщини суспільство відбирає частину успадкованого уявленого минулого з тим, щоб включити його в уявне майбутнє [17, р. 6]. Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS) визначає спадщину як досить широке поняття, яке включає об'єкти природного і культурного середовища (ландшафти, історичні місця, архітектурні об'єкти, біорозмаїття, минулі та сучасні культурні практики та інше) та відображає процес історичного розвитку, утворюючи різноманітність національних, регіональних та інших ідентичностей [18].

Радянську спадщину в Україні умовно можна поділити на офіційну спадщину режиму, спадщину антирадянського опору і репресій, а також спадщину в сфері радянської культури. Предметом аналізу даної статті є об'єкти першої групи, які прямо асоціюються з радянським політичним режимом. У більшості посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи щодо цього типу спадщини застосовувалася стратегія знесення чи музеєфікації. Адже в умовах зміни політичного режиму формування нового об'єднавчого нарративу відбувається у гострій опозиції до попередньої ідеології, а процес руйнування пам'ятників набуває символічного значення. Як зазначає російський історик і теоретик мистецтва М. Ямпольський, у певних контекстах деструкція старих монументів і зведення нових можуть бути осмислені як дві однаково виправдані процедури увічнення. Руйнування пам'ятника підтверджує владу переможця не меншою мірою, ніж зведення монумента перемозі [19, р. 100].

Відповідно і знесення пам'ятників колишнім політичним лідерам також мало значення символічного акту поривання з комуністичним минулим.

В Україні демонтаж пам'ятників на початку 1990-х років мав надзвичайно обмежений характер і зазвичай був результатом ініціативи окремих громад. Якщо на Західній Україні він проводився відкрито – вдень, за участю депутатів місцевих рад, то у центральних областях, де ставлення до радянського минулого не було таким однозначно негативним, місцева влада діяла більш обережно.

Вінницька міська рада прийняла рішення про демонтаж пам'ятника Леніну на центральній площі ще у 1990 році, однак тільки через два роки, 20 травня 1992 року, це рішення було виконане. Побойуючись можливих сутичок між прихильниками КПУ і Народного Руху, демонтаж вирішили провести вночі. Більше того, навколо пам'ятника був виставлений кордон міліції, а робітникам запропонували одягти бронежилети. Але все ж панував стан загального піднесення. Скульптор В. Ставнійчук, один із учасників демонтажу і член Народного Руху, пізніше згадував, що в ту ніч приніс із собою пляшку шампанського і по завершенню робіт, відкоркувавши її, проголосив тост за кінець тоталітаризму [11]. Згодом, як і багато інших пам'ятників, демонтованих на початку 1990-х років, вінницький Ленін опинився на території одного з комунальних підприємств міста і був переплавлений. Пам'ятників іншим радянським партійним чи державним діячам у Вінниці не було, а на районні центри і села області рух зі знесення радянських політичних пам'ятників поширився лише частково. Зазвичай, на початку дев'яностих зносили ті пам'ятники, які були в аварійному стані або сильно пошкоджені.

Активізація діяльності центральної влади у напрямі визначення політики щодо символів радянської влади на території України пов'язана з гострим протистоянням у Верховній Раді на початку 2000-го року. Представники пропрезидентської більшості охрестили ті події «оксамитовою революцією», підкреслюючи ідеологічну складову боротьби з «лівими» партіями за домінування у парламенті. У січні 2000 року пропрезидентські сили у складі представників 11 фракцій, зокрема СДПУ(о), Партії Зелених, Народного Руху та НДП, провели в культурно-виставковому центрі «Український дім» паралельне засідання ВРУ. «Лівий» спікер О. Ткаченко був

усунутий із посади, а його місце зайняв І. Плющ [8, с. 247-248]. Тоді ж було прийнято постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку ВРУ на державну символіку незалежної України. І хоча боротьба за владу президента Л. Кучми з «лівим» табором не переросла у загальнодержавну політику з подолання радянської спадщини, вона стала певною віхою в історичній політиці незалежної України. 9 лютого 2001 року Л. Кучма підписав Указ «Питання щодо використання державних символів України», який зобов'язував обласні державні адміністрації «забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення розміщуються на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури» [12]. Одночасно Указ не передбачав обов'язкової ліквідації символів радянського режиму, що залишало місцевій владі простір для маневру і компромісу з комуністичними силами.

У 2000-х роках в Україні, як і в інших державах регіону, поживилась історична дискусія внаслідок змін у політичній сфері. У ситуації «онтологічного занепокоєння» [5, с. 185-189] країни Центрально-Східної Європи та Балтії звернулися до свого минулого з наміром довести унікальність і важливість своєї історії в контексті загальноєвропейської. Вони почали культивувати образ нації-жертви та змагалися між собою у кількості репресованих та загиблих. В Україні ця тенденція знайшла своє втілення у формуванні мартирологічного нарративу навколо голоду 1932-1933 рр. В. Ющенко, обраний президентом України у 2004 році, на думку історика Г. Касьянова, використав історичну політику як засіб ідеологічного будівництва нації, поставивши в центр цієї політики саме Голодомор [7, с. 29]. Під його патронатом зводилися меморіали, які мали увічнити пам'ять про жертв Голодомору, засновувалися музеї та створювалися тематичні виставки. Більше того, історична політика стала одним з інструментів В. Ющенка у боротьбі з політичними опонентами, а саме опозиційною ВРУ і призначеним нею урядом В. Януковича в 2006 році [7, с. 34-35].

У контексті даного дослідження важливо те, що розбудова українського національного нарративу передбачала також переосмислення радянського періоду. Наголос на стражданнях і боротьбі українського народу призвів до того, що радянський період розглядався виключно як негативний досвід. Така загальнодержавна

історична політика входила у дисонанс із поглядами населення центральних і східних регіонів України, яке значною мірою толерувало радянський досвід. Саме у цьому слід шукати причину того, що, незважаючи на свою виразно антирадянську політику пам'яті¹, В. Ющенко все ж не наважився задовольнити прохання Української народної партії та видати указ про знищення символів радянського режиму на всій території України. Натомість у 2007 році у переддень чергової річниці Голодомору він підписав Указ, який зобов'язував місцеву владу «вжити в установленому порядку заходи щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні та політичних репресій» [14]. В Указі не було переліку історичних осіб, чий пам'ятники потрібно було демонтувати, що відкривало можливість його розширеного тлумачення. Оскільки пам'ятники Леніну були наймасовішими та певною мірою сприймалися як символи радянського режиму загалом, вони відразу стали об'єктом уваги радикальних сил. У Вінницькій області їх знесення ініціював Конгрес українських націоналістів (КУН). Губернатор області О. Домбровський словесно підтримав активістів, але зважаючи на те, що на 2007 рік пам'ятники Леніну входили до реєстру пам'яток мистецтва місцевого значення, їхній демонтаж вимагав дотримання певної процедури. А враховуючи відсутність однозначної підтримки серед населення, більшість місцевих рад відклали розгляд цього питання. Тому демонтаж пам'ятника Леніну в районному центрі Чечельнику став радше винятком, ніж поширеною практикою.

Тема ліквідації символів тоталітарного та комуністичного режимів знову опинилася в центрі публічної дискусії у травні 2008 року під час церемонії вшанування пам'яті жертв тоталітарного режиму на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», коли В. Ющенко заявив про свій намір внести на розгляд парламенту «невідкладний» законопроект із цього питання [16]. Але цього так і не сталося. Натомість у березні 2009 року з'явився черговий указ президента щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, який майже дослівно повторював указ дворічної давнини [13]. Важливо інше: того ж 2009 року радянські пам'ятники партійним і державним діячам були виключені з Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

¹ Іншою темою в історичній політиці В. Ющенка стала тема ОУН і УПА, а саме діяльність з урівняння в правах ветеранів УПА з ветеранами Великої Вітчизняної війни, і загалом перетворення ОУН і УПА на частину позитивної національної міфології [7, с. 232].

Це означало, що держава зняла з себе обов'язок опікуватися ними. Подальша доля того чи іншого пам'ятника тепер повністю залежить від волі місцевої ради, на території якої він знаходиться. Станом на 2009 рік у Вінницькій області нараховувалося 94 радянських пам'ятника партійним і державним діячам, 75 із них – пам'ятники Леніну. Також в області збереглися пам'ятники С. Кірову (2), М. Калініну (1), В. Чапаєву (3), М. Фрунзе (2), Г. Петровському (2), Ф. Дзержинському (1), М. Щорсу (1), Г. Котовському (2). Окремо виділимо пам'ятники К. Марксу, яких в області аж 5 [4, с. 19-22].

Помітно, що концентрація пам'ятників партійним і державним діячам на Вінниччині досі залишається надзвичайно високою, і ставлення до них далеко не однозначне. Наприклад, для частини населення Ленін до цього часу є символом усього позитивного, що було в СРСР, в той час як для іншої – символом тоталітарного репресивного режиму. Відповідно одні вимагають демонтажу пам'ятника, інші, навпаки, його збереження. Важливо те, що загалом презервація радянських пам'ятників мотивується або необхідністю зберегти історію, або цінністю пам'ятника як частини міського ландшафту. Ідеологічні аргументи зустрічаються вкрай рідко. Бажання зберегти частину «своєї» історії, до якої належить і радянський період, інколи навіть веде до появи приватних ініціатив зі збирання радянських пам'ятників, таких, як ініціатива жителя міста Бершаді А. Тарковського – на власному подвір'ї він установив демонтовану в одному з навколишніх сіл скульптуру Леніна у повний зріст, тим самим врятувавши її від звалища [9].

Не доводиться говорити про якусь цілеспрямовану та системну політику щодо знесення пам'ятників радянського режиму у Вінницькій області. Загалом місцева влада приймала рішення про демонтаж або перенесення того чи іншого пам'ятника радянського режиму, коли суспільна напруга навколо нього зникла. При цьому обґрунтування демонтажу могло бути різним. У Хмільнику пам'ятник Леніну вирішили демонтувати у зв'язку з реконструкцією центральної площі міста, яка запланована на 2014 рік. А місцева рада міста Погребище в 2009 році дозволила демонтаж пам'ятника Леніну з площі перед собором на прохання релігійної общини [1]. Перенесення пам'ятника Леніну в місті Ямполі 24 вересня 2013 року також мотивувалося необхідністю реконструкції площі. При цьому райдержадміністрація заявила про намір встановити на його місці пам'ятник Богдану Хмельницькому [2].

Окремо слід відзначити значний вплив міського чи селищного голови на прийняття рішення щодо долі пам'ятника. Прикладом цього є боротьба навколо пам'ятника Леніну на центральній площі міста Калинівки. Депутати міської ради 26 травня 2011 року мінімально необхідною кількістю голосів ухвалили рішення про демонтаж пам'ятника. «За» проголосувало 19 депутатів (у тому числі два депутати від ВО «Свобода», які були ініціаторами розгляду цього питання), 2 проголосувало проти, решта із 33 присутніх утрималась [3]. Але міському голові А. Шамалюку, який був проти знесення, вдалося заблокувати виконання цього рішення. Пам'ятник не тільки не демонтували, але й відреставрували і пофарбували у золотий колір. Калинівська міська організація ВО «Свобода» продовжує домагатися демонтажу пам'ятника та провела у 2013 році інформаційно-агітаційну кампанію серед населення з вимогою спорудити на його місці пам'ятник С. Руданському, письменнику, який народився в селі Калинівського району [6].

Слід зазначити, що після виборів до Верховної Ради у жовтні 2012 року дискусія щодо пам'ятників радянським політичним діячам поживилася на загальнодержавному рівні. До парламенту пройшла права політична сила – ВО «Свобода», для якої питання знищення радянських символів на території України є одним з основних. Достатньо згадати лише скандальну акцію зі знесення пам'ятника Леніну прихильниками «Свободи» на чолі з депутатом І. Мірошніченком в Охтирці (Сумська область) у лютому 2013 року.

Однак Вінницька область загалом продовжує залишатись осторонь подібних історичних баталій. Лише в 7 з 27 районних рад є представники ВО «Свобода», які мають надзвичайно обмежений вплив на прийняття рішень [15]. Адже, хоча в області є прихильники як правих, так і лівих ідеологій², основна маса населення віддає перевагу «центристським» силам (таким як ВО «Батьківщина», Партія регіонів, «УДАР Віталія Кличка»), які займають компромісну позицію в найбільш спірних питаннях. Таким чином, Вінницька область є типовим прикладом центрально-українського регіону з компромісним і амбівалентним ставленням до радянського минулого. Населення не має чітко артикульованих варіантів колективних уявлень про минуле, а кількість прихильників радикальних поглядів, як «правих», так і «лівих», недостатня для переваги жодної зі сторін.

² ВО «Свобода» здобула 8,40 % голосів в області, практично такий же самий результат отримала і Комуністична партія – 8,86 % [14].

Як не існує загального консенсусу щодо оцінки радянського періоду в історії України, так немає і єдиної політики щодо об'єктів радянської спадщини. Впродовж десятиліть українська влада унікала публічного обговорення цих питань. За винятком окремих указів, ситуативних і компромісних, керівництво держави не виробило єдиної стратегії в сфері історичної політики щодо об'єктів спадщини радянського режиму. Право вирішувати подальшу долю пам'ятників радянським діячам було передано місцевій владі, що вело до ще більшої хаотичності в рішеннях.

Важливо те, що в області не зафіксовано жодного випадку самовільного знесення пам'ятника. А рішення місцевої влади про демонтаж пам'ятника залежать від конкретної ситуації в населеному пункті. Зі спадом напруження в громаді активізуються і дії влади в сфері радянської спадщини. Як наслідок, демонтаж пам'ятників відбувається доволі повільно. Пройшло вже більше двадцяти років із часу розпаду СРСР, а значна частина пам'ятників Леніну на Вінниччині не тільки збережені, але навіть частково відреставровані. При цьому, за період незалежності в області було встановлено лише 15 нових пам'ятників (з них 6 – Т. Шевченку, решта таким діячам як: М. Грушевський, Леся Українка, В. Стус, Г. Артинов та М. Леонтович). Таким чином, радянські пам'ятники продовжують домінувати в просторі населених пунктів Вінницької області. Перекодування їхніх значень у період незалежності України, а також співіснування в єдиному міському просторі з новими пам'ятниками має стати об'єктом подальших досліджень.

Примітки:

1. В Вінницькій області демонтували пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gigamir.net/pub/13179/>. Доступ – 14.02.2013 г.
2. Від вінницьких комуністів з Ямполья «втік» Ленін [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vinnitsa.info/news/vid-vinnitskih-komunistiv-z-yampolya-vtik-lenin.html> / Доступ – 12.11.2013 р.
3. З ініціативи «Свободи» в Калинівці на Вінниччині демонтують пам'ятник Леніну? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vinnitsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/022304/>. Доступ – 06.10.2013 р.
4. Знаки тоталітарного Молоху, які не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Культура і життя: Всеукраїнський тижневик. – 2009. – № 49/50. – С. 19-40.

5. Историческая политика в 21 веке: сборник статей /под ред. А. Миллера, М. Липмана. – М., 2012. – 646 с.
6. Калинівка: Ми не хочемо Леніна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://20minut.ua/Novyny-Kalynivky/Vid-Chytachiv/10259650>. Доступ – 06.10.2013 р.
7. Касьянов Г. Голодомор и строительство нации / Г. Касьянов // Pro et Contra. – 2009. – № 3-4. – С. 24-43.
8. Касьянов Г. Україна 1991-2007: Нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К., 2008. – 432 с.
9. На Вінниччині чоловік привіз додому пам'ятник Леніну [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://20minut.ua/>. Доступ – 14.02.2013 р.
10. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / упорядн.: С. Василюк, А. Войнаровський. – Вінниця, 2011. – 400 с.
11. Скрипник В. Пам'ятник-привид, або куди поділи Леніна з центральної площі Вінниці / В. Скрипник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://20minut.ua/Novyny-Vinnytsi/Nashe-mynule/Pam-yatnikprivid-abo-kudi-podili-Lenina-z-centralnoy-ploshchi-Vinnytsi-10266241.html>. Доступ – 27.05.2013 р.
12. Указ Президента «Питання щодо використання державних символів України» від 09.02.2001 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>. Доступ – 26.05.2013 р.
13. Указ Президента «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні» від 12.06.2009 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009/> Доступ – 01.08.2013 р.
14. Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» від 27.03.2007 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://un.mfa.gov.ua/ua/act/open/id/2034>. Доступ – 19.04.2013 р.
15. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/>. Доступ – 08.07.2013 р.
16. Ющенко за ліквідацію усіх символів тоталітаризму та комунізму [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/88307-YUshchenko_za_likvidatsiyu_usih.html / Доступ – 04.07.2013 р.
17. Harvey D. Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies / D. Harvey // International Journal of Heritage Studies. – 2001. – Vol. 7. – № 4. – P. 319-338.

18. *International Cultural Tourism Charter. Principles And Guidelines For Managing Tourism At Places Of Cultural And Heritage Significance/ International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), 2002.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.heritagemalta.org/erdf032/documents/06_ICOMOS%20International%20Cultural%20Tourism%20Charter.pdf. Доступ – 04.07.2013 р.
19. *Yampolsky M. In the Shadow of Monuments. Notes on Iconoclasm and Time / M. Yampolsky // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth—Century Russia. – Bloomington, 1995. – 208 p.*

Гайдай А. Ю. Политика относительно монументального наследия советского времени в Украине (на примере Винницкой области).

В статье рассматриваются особенности исторической политики относительно памятников советского времени, в первую очередь Ленину, в Украине после обретения независимости. Территориально исследование ограничено Винницкой областью, которая как часть центральноукраинского региона характеризуется амбивалентностью в исторической памяти. А учитывая то, что количество сторонников как советских, так и националистических сил недостаточно для доминирования ни одной из них, регион особенно интересен в контексте анализа исторической политики.

Ключевые слова: советское наследие, памятник, историческая политика.

Gaidai O. Yu. «The Historical Politics towards Heritage in Monumental Art of Soviet Period in Ukraine (a Case Study of Vinnitsa Region).

The article deals with the features of historical politics towards Soviet monuments, and particularly monuments to Lenin, in Ukraine since independence. Geographically study is limited by the Vinnitsa region, which as the part of the Central Ukraine, is characterized by the ambivalence of historical memory. And taking into consideration that neither pro-Soviet, nor nationalist forces have the majority, the region is especially interesting in the context of the historical politics.

Keywords: soviet heritage, monument, historical politics.

Борьбисты, боротьбисты і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин

Гірік С. І.

У статті розглянуто історію відносин між Українською партією лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів) та Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів) / Українською комуністичною партією (боротьбистів). Окрему увагу приділено спробі боротьбистів вступити до Третього Інтернаціоналу у жовтні 1919 року в контексті аналогічних намагань УКП(б). Відносини між боротьбистами та боротьбистами еволюціонували від планів об'єднання до серйозного конфлікту, а намагання обох цих політичних сил стати членами Комінтерну виявилися невдалими.

Ключові слова: борьбисты, боротьбисты, УПЛСР(б), УКП(б), Комінтерн, Третій Інтернаціонал.

Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), на відміну від більшості інших партій революційної доби, рідко ставала предметом окремих досліджень. Це значною мірою спричинено відчутним браком джерел – фонд Центрального комітету УПЛСР(б) в цілісному вигляді не зберігся, тож уявлення про діяльність партії доводиться складати за окремими фрагментами. Складність зведення розпорошених даних, а також менша, порівняно з інтересом до КП(б)У та українських національних партій, зацікавленість дослідників територіально українськими особливостями загальноросійського лівоесерівського руху, зумовили вкрай незадовільний стан досліджень про цю політичну силу. У той самий час її місце та роль у подіях 1918-1920 років не можна недооцінювати. Незаперечним є той факт, що протягом тривалого часу вона була третьою (а після поглинення КП(б)У боротьбистів – другою) за впливовістю партією на контрольованій більшовиками території. Отож, без знання історії УПЛСР(б) та її ідейної еволюції повноцінне уявлення про політичну історію України часів революції є неможливим.

Серед праць останніх років, спеціально присвячених УПЛСР(б), можна назвати лише статті дніпродзержинської дослідниці Світлани Зборець [11; 12]. Інші автори зазвичай торкаються історії

цієї партії побіжно, розглядаючи перебіг становлення протягом 1920-1925 років однопартійної системи в УСРР та зосереджуючись на її відносинах із КП(б)У. У дослідженнях, опублікованих у радянський період, серед яких чільне місце займає колективна монографія «Непролетарські партії Росії: Урок історії» за редакцією Ісаака Мінца (у цій праці робилася спроба здійснити комплексний аналіз еволюції небільшовицьких партій на просторах колишньої Російської імперії), про партію боротьбистів згадувалося лише принагідно. У підготовлених Валерією Полушкіною розділах, присвячених національним регіонам, наголос зроблено на національних партіях. Натомість регіональним організаціям загальноросійських політичних сил, котрі внаслідок впливу ситуації на місцях відокремлювалися від колишнього центру, вона майже не приділяє уваги. Це особливо помітно саме у випадку УПЛСР(б) [18]. У сучасних дослідженнях російських науковців, присвячених Партії лівих соціалістів-революціонерів, серед яких найбільш помітними є праці Ярослава Леонтьєва, діяльність територіально українських осередків цієї партії, а також УПЛСР(б) після її організаційного оформлення, поставлено в контекст діяльності ПЛСР на всьому просторі колишньої Російської імперії та взаємин цієї політичної сили з РКП(б). Натомість, її контакти з національними партіями і, зокрема, боротьбистами, майже не розглядаються [15; 16; 17]. Що стосується спроби боротьбистів увійти до складу Третього Інтернаціоналу, дотепер вона взагалі не висвітлювалася в історіографії.

На відміну від, скажімо, Української комуністичної партії (боротьбистів), документи ЦК якої, хоч і далеко не в повному обсязі, складають окремий фонд у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, матеріали боротьбистів у цьому зібранні представлені у двох фондах – фонді Чернігівського губкому УПЛСР(б) (ф. 16) та фонді ЦК КП(б)У (ф. 1). Перший із них містить усього лише шість справ, у другому основну цінність для дослідження історії цієї партії становлять листи ЦК УПЛСР(б) до керівництва КП(б)У, більшість із яких присвячена поточній діяльності (виділення фінансування на потреби партії, оформлення перепусток тощо). Натомість, для вивчення ідеології боротьбистів найбільше значення має партійна преса (як цієї партії, так і інших груп) та ідеологічні документи зі згадками про неї її конкурентів на політичній сцені. Слід, однак, зазначити, що кількість полемічних

матеріалів із виступами проти інших партій у центральному органі УПЛСР(б) – газеті «Борьба» – була помітно меншою, ніж у виданнях УПСР(к)/УКП(б) та КП(б)У, що звужує джерельну базу нашого дослідження. Крім того, у своїй пресі боротьбисти майже не піднімали питання можливого вступу їхньої політичної сили до Комінтерну. Комплекс наявних матеріалів про їхні взаємини з Третім Інтернаціоналом обмежується проаналізованими нижче документами.

Відносини між лівими есерами (боротьбистами) та боротьбистами протягом кількох місяців змінилися від співпраці та перемовин про можливе об'єднання в одну партію до доволі серйозного конфлікту, котрий тривав аж до моменту входження боротьбистів до КП(б)У. На початку 1918 року (в період першого встановлення влади більшовиків в Україні) лідери лівого крила УПСР (майбутні боротьбисти) робили публічні заяви про підготовку до злиття з боротьбистами: «Наша тактика зближається з тактикою лівих с.-р. (рос.), які перейшли од централізованих форм партійної будови – до територіальних. Ми ідемо в повному контакті з Центральним Організаційним Комітетом Українських лівих с.-р. і прямуємо до можливого злиття в одну Українську партію організованим шляхом. Для того конче потрібним являється партійний з'їзд, який ми гадаємо скликати в кінці лютого ст. ст. (в Києві), коли одночасно одбудатиметься і з'їзд лівих с.-р. України, то злиття в одну партію може стати фактом» [9]. Дотичним до цього питання є й документ, оприлюднений лідерами лівого крила УПСР 26 (13) лютого 1918 р. у відповідь на спробу харківського губкому лівої течії партії скликати на початку березня позачерговий з'їзд в обхід ЦК. До участі у з'їзді запрошувалися представники всіх організацій УПСР, котрі «стоять на платформі „вся влада – радам України”», а серед питань, котрі мали бути обговорені на порядку денному, значилися вибори нового складу ЦК та можливість об'єднання з місцевими організаціями російської партії лівих соціалістів-революціонерів [8, с. 3]. У виданій приблизно в той самий час (у січні-лютому 1919 року) боротьбистами брошурі «До розколу 2-го з'їзду Української партії лівих с.-р.» містилася реклама нереалізованого спільного видавничого проекту боротьбистів та боротьбистів – двотижневого двомовного журналу «Прийдешнє/Грядущее» (у анонсованому переліку його співробітників було представлено членів обох партій, а головними редакторами видання мусили стати боротьбист Олександр Залужний

(Топольський) та боротьбист Гнат Михайличенко [14, 3 сторінка обкладинки].

У першому легальному числі «Боротьби» після повалення гетьманату Павла Скоропадського було вміщено офіційну заяву Відділу зовнішніх зносин ЦК УПСР, котра кілька разів передруковувалася в наступних числах. У цьому документі заперечувався організаційний зв'язок із УПЛСР (борьбистів), котра безпосередньо перед цим перетворилася на окрему партію, причому це було зроблено у явно неприхильній до останньої формі: «Ні з „партією лівих соц.-революціонерів“, котра з літа цього року зве себе „українською“, ані з усякими групами й „течіями“, що за хитку несоціалістичну позицію виключені при реорганізації партії Центральним комітетом У.П.С.-Р., – партія ні організаційно, ні принципово не зв'язана і ніякої відповідальности за їх діяльність не несе, за спекуляцію ж назвою „Українська Партія Соціалістів-Революціонерів“ та партійними гаслами винні будуть потягнені до суду партії» (підкреслення в оригіналі) [7, с. 1]. Незважаючи на це офіційне дистанціювання від боротьбистів, у виданій тоді ж «Декларації Ради Головних Революційних Емісарів (Центрревкому) до українського пролетаріату, селянства і революційного війська» боротьбисти все ж таки висловлювалися на користь включення представників цієї партії до уряду УСРР, котрий вони пропонували сформувати як коаліцію «партій революційного соціалізму» (у цьому документі серед таких політичних сил перераховано лише три назви – більшовиків, боротьбистів та боротьбистів) [5, арк. 12].

Навесні 1919 р., під час Третього Всеукраїнського з'їзду рад, конфлікт між УПЛСР(б) та УПСР (комуністів) (таку назву взяла собі партія боротьбистів у березні того року) загострився. Представник боротьбистів Михайло Шелонін виступив із категоричним запереченням легітимності Тимчасового робітничо-селянського уряду України, сформованого більшовиками на однопартійній основі. Відповідаючи йому, представник полтавської організації боротьбистів Наум Калюжний наголосив на визнанні (точніше «прийнятті») цього уряду в тому складі, як його було створено, оскільки той був «пролетарським». Мотив такого визнання полягав у тому, що будь-яка партія, в тому числі і його власна, якби мала таку можливість, сформувала б уряд самостійно, не ініціюючи залучення до нього представників інших політичних сил. За словами Н. Калюжного, у тодішніх умовах це вдалося зробити

більшовикам [6, с. 80]. Крім того, під час цього з'їзду боротьбисти продемонстрували зближення з більшовиками (можливо, з суто тактичних міркувань) і в ідеологічному плані, спочатку значно пом'якшивши свої вимоги щодо соціалізації землі [6, с. 80], а потім узагалі від них відмовившись [6, с. 192-193], – у той самий час для боротьбистів це гасло залишалось одним із центральних. Характерним є також те, що представники УПЛСР(б) на з'їзді послідовно перебували в поміркованій опозиції до більшовицької більшості, висуваючи власні проекти резолюцій з'їзду. Борьбисти, натомість, «підтримували в основі» документи, запропоновані фракцією КП(б)У, однак щоразу пропонували змістовні поправки до них (щоправда, їх було враховано лише в одному випадку – у резолюції з земельного питання, остаточну редакцію якої було випрацьовано спільно більшовиками та боротьбистами). Навіть більше – заявлене приєднання боротьбистів до запропонованих боротьбистами поправок до резолюції з продовольчого питання представник останніх Олександр Шумський назвав провокацією [6, с. 159]. У плані підкреслення глибини конфлікту між боротьбистами та боротьбистами становить інтерес також емоційне пояснення Наумом Калюжним неочевидного для багатьох учасників з'їзду розрізнення між цими політичними групами: «Різниця та, що „Українська партія соц.-революціонерів“ є партією українських соціалістів-революціонерів, а „Українська партія „лівих соц.-революціонерів“ – є партією лівих соціалістів-революціонерів, що називається „українською“ дуже віднедавна. Це ті ліві есери, котрі у Великоросії гризлися з комуністами за владу. Їм це не вдалося. Частина з них самі виїхали, а частину вигнали, і ешелонами вони приїхали сюди – і тут почали ту ж таки гризню (*Гамір. Оплески*)» [6, с. 100]. При цьому до обвинувачень своїх колишніх союзників у «контрреволюційності» боротьбисти не доходили, зберігаючи поле для тактичних маневрів у майбутньому. Власне, така політика була доволі плідною – боротьбисти отримали 10% місць у обраному на цьому з'їзді ВУЦВК, а за місяць зайняли кілька важливих посад у Раднаркомі УСРР, тоді як боротьбисти задовольнялися нечисленним представництвом у радах на місцях.

У травні-червні 1919 року відбувся Третій з'їзд УПЛСР(б), котрий серед іншого розглянув проблему відносин боротьбистів із іншими партіями. Важливо відзначити, що в резолюції з цього питання гасло об'єднання з іншими політичними силами вже не ставилося.

Ішлося лише про тісну співпрацю, причому переліку партій, котрих УПЛСР(б) включала до числа своїх союзників, у резолюції не подано: «Партії революційного соціалізму та комунізму, котрі цілком прийняли програму соціалістичної боротьби та будівництва, є нашими революційними товаришами, і українська партія лівих есерів намагатиметься встановити з ними сталий і якомога більш повний контакт, незважаючи на більш або менш значний обсяг програмних і тактичних розходжень». Натомість, у документі було представлено список груп, які лідери УПЛСР(б) називали «соціал-угодовськими», плануючи «провадити з ними рішучу боротьбу»: «праві есери українські і російські, ліві есери-активісти, соц.-дем. меншовики, українські соц.-дем.» [20, с. 29].

На цьому ж з'їзді було ухвалено рішення партії боротьбистів про ставлення до Третього Інтернаціоналу (наголосимо, що він відбувся наприкінці травня 1919 року, тобто через два з половиною місяці після Першого конгресу Комінтерну). У ньому було наголошено на закономірності розколу Другого Інтернаціоналу після початку Першої світової війни, оскільки останній було пристосовано виключно до умов мирних часів. У документі розвивалося поширене в той час гасло переростання міждержавної війни у громадянські конфлікти всередині окремих держав, а «міжнародне об'єднання трудящих для встановлення диктатури трудящих» називалося засобом протидії «об'єднанню капіталістів у лігу націй, котрі намагаються організуватися для цілковитої експлуатації народів, для придушення трудових мас». Далі боротьбисти, що цілком логічно для партії, котра в центрі своєї діяльності бачила інтереси селянства, наголосили на втягуванні цієї соціальної групи у революційну боротьбу. У тексті сказано: «Новий бойовий центр міжнародного соціалізму повинен очолити цей революційний рух і будувати свою тактику на базі боротьби за диктатури трудящих. Повернення до реставрованого 2-го Інтернаціоналу з його тактикою „позиційної“ боротьби і вростання у капіталістичний лад бути не може». З'їзд УПЛСР(б) ухвалив визнати Комінтерн єдиним «центром світового повстання трудящих», а інші аналогічні міжнародні організації «не лише такими, що не відповідають задачам боротьби за соціалізм, а навіть ворожими її черговим завданням». Виразивши певність у подальшому вступі до Третього Інтернаціоналу «партій, котрі цілком прийняли програму соціалістичного перевороту», резолюція

з'їзду, однак, прямо не озвучила прагнення самих боротьбистів стати членами Комінтерну [20, с. 27-28].

Дещо раніше, на початку 1919 року, під час підготовки РКП(б) до скликання Першого конгресу Третього Інтернаціоналу, боротьбисти (тодішня назва – Центральне організаційне бюро УПЛСР (меншості)), оприлюднили документ під назвою «Ставлення до III-го Комуністичного Інтернаціоналу Ц.О.Б. п.л.с.-р. (меншості)». Він також носив передусім декларативний характер, обмежуючись «Вітанням революційної ініціативи Російської комуністичної партії, котра взяла на себе відповідальне й невідкладне завдання організації центру світового повстання трудящих». Єдиним практичним пунктом у цьому тексті було звернення до Тимчасового виконкому Комінтерну з побажанням включити до свого складу «представників соціалістичних партій, котрі цілковито прийняли програму соціалістичної революції» – таким чином лідери боротьбистів натякали на своє бажання стати партією-засновницею Третього Інтернаціоналу [14, с. 27-28].

24 жовтня 1919 року Російська делегація ЦК УПЛСР(б) (цю назву представництва партії у Москві вжито в документі) подала до Виконкому Третього Інтернаціоналу (ВККІ) заяву про вступ до цієї організації. У той самий час керівні органи Комінтерну розглядали аналогічну заяву Української комуністичної партії (боротьбистів) (УКП(б), назва, яку УПСР(к) почала вживати 6 серпня 1919 р., після об'єднання з УСДРП(незалежних лівих)). Закордонне бюро останньої активно домагалось включення УКП(б) до Інтернаціоналу, завдяки чому її представника Григорія Гринька на короткий час було прийнято до складу ВККІ з дорадчим голосом.

Заяву боротьбистів та додатки до неї (статут партії й матеріали з її історії) було підшито до однієї зі справ, присвячених УКП(б). Характерно, що ці документи виявилися розпорощеними серед боротьбистських матеріалів [1, арк. 60-62 зв., 67-100, 119-127 зв.]. Питання про вступ УПЛСР(б), на відміну від кількаразово обговорюваного питання про приєднання до Інтернаціоналу боротьбистів, *жодного разу* не виносилося на розгляд Виконкому Комінтерну. Імовірно, мала місце звичайна помилка – працівники секретаріату організації могли не зрозуміти, що йшлося про дві різні партії зі схожими назвами. Цю думку підтверджують непоодинокі випадки подібної плутанини в Україні, де, власне, й діяли обидві групи. Так, в одному з видань Статуту УПЛСР(б) її

назву на титульному аркуші було подано як «Украинская партия левых социалистов-революционеров (боротьбистов)», з приводу чого член ЦК УПСР(к) Левко Ковалів написав спеціальну записку до секретаріату своєї партії [4, арк. 1], долучивши до неї примірник згаданої брошури. 1918 року К. Іванович підготував нотатку про ряд подібних випадків для київської «Боротьби» (у досить доброзичливому до УПЛСР – у той час іще без додатка «борьбистів» – тоні) [3, арк. 12-15]. Плутанина зберігалася навіть наприкінці 1919 – на початку 1920 року, причому помилок припускалися самі боротьбисти: у надрукованій 26 грудня в центральному органі УКП(б) статті «Українізація. Ще одна українська газета», присвяченій початку виходу україномовного видання боротьбистів «Трудове життя», останніх одного разу названо «боротьбистами» [21]. У надрукованому на початку 1920 року окремою брошурою відкритому листі Володимира Затонського до ЦК УКП(б) щодо боротьбистів тричі помилково вжито назву «боротьбисти» (ці неточності автор виправив у переліку друкарських помилок) [10]. Поряд із цим можливим є й припущення про навмисну «помилку» у секретаріаті ВККІ. Зокрема, цьому могла посприяти процедурна складність відхилення заявки боротьбистів, для якого довелося скликати дві спільні наради представників центральних комітетів КП(б)У, УКП(б) та Виконкому Комінтерну та кілька разів порушувати питання про це на засіданнях Політбюро РКП(б) [19, с. 34, 38]. Повторних спроб подати заяву про вступ до Третього Інтернаціоналу боротьбисти не робили. У фондах Комінтерну в Російському державному архіві соціально-політичної історії відповіді боротьбистам немає, а документи ЦК УПЛСР(б), як ми зазначили вище, не збереглися. Отож, остаточну відповідь на це питання поки що дати неможливо.

Наприкінці 1919 року боротьбисти пішли на зближення з більшовиками, завдяки чому до Всеукраїнського революційного комітету було включено члена ЦК УПЛСР(б) Володимира Качинського (одночасно місце в цьому органі було надано й представникові УКП(б) Григорію Гриньку). Прикметно, що УКП(б) виступила проти включення до Всеукрревкому членів УПЛСР(б), однак на ньому наполягли учасники переговорів із боку КП(б)У [2, арк. 1]. Протягом 1920 року партії боротьбистів та боротьбистів почергово об'єдналися з більшовиками на однакових умовах – індивідуальний прийом шляхом перереєстрації, зарахування

партійного стажу з моменту організаційного оформлення цих партій як окремих політичних сил та включення їхніх представників до складу ЦК КП(б)У і місцевих парткомів.

Як бачимо, відносини між УПЛСР(б) та УПСР/УПСР(к)/УКП(б) еволюціонували від співпраці та перемовин про об'єднання до відвертого конфлікту. Натомість, УПЛСР(б) та більшовики поступово зближувалися між собою. Одноразова спроба боротьбистів вступити до Комінтерну була приречена на поразку з самого початку, однак її навіть не було винесено на розгляд. Поряд із цим, керівництво РКП(б) та КП(б)У приділило значну увагу проблемі намагань боротьбистів стати членами Третього Інтернаціоналу. Це питання було винесено на найвищий рівень (засідання Політбюро ЦК РКП(б) та спеціальні засідання ВККІ за участю представників зацікавлених сторін), а рішення Виконкому Комінтерну про відмову було витримано в підкреслено прихильній до УКП(б) тональності [13].

Примітки

1. Російський державний архів соціально-політичної історії (РГАСПИ). – Ф. 495, оп. 18, спр. 2.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 101.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 43, оп. 1, спр. 10.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 43, оп. 1, спр. 22.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 43, оп. 1, спр. 44.
6. ШВсеукраїнський з'їзд 6-10 березня 1919 року: (Стенографічний звіт) / [ред. М. Рубача]. – Х.: Видання Центрального архівного управління УСРР, 1932. – 336 с.
7. Від Відділу Зовнішніх Зносин Центр. Ком. Укр. П. Соц.-Рев. // Боротьба. – К., 1918. – Ч. 55. – 25 (12) грудня.
8. Від Л. К. Ц. У. П. С. -Р. // Боротьба. – К., 1918. – Ч. 3, 26 (13) лютого.
9. До товаришів членів партії // Боротьба. – К., 1918. – Ч. 1, 23 (10) лютого.
10. Затонский В. Открытое письмо Центральному комитету Украинской коммунистической партии (боротьбистов) / В. Затонский. – Б.м.: Издание Политуправления Реввоенсовета Н-ой армии, [1920]. – 18 с.

11. Зборець С. Парти́йна трансформація УПЛСР (борьбистів) у 1920 р. / С. Зборець // Проблеми політичної історії України: Збірник наукових праць. Вип. 4. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ. – С. 105-113.
12. Зборець С. УПЛСР (борьбистів) – ліквідація чи політичне злиття з КП(б)У в 1920 році: сучасна історіографія / С. Зборець // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – Серія «Історія». – Вип. 3. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 156-164.
13. Зиновьев Г. Коммунистический Интернационал об украинских партиях / Г. Зиновьев // Коммунистический Интернационал. – 1919. – № 7-8. – Столб. 1125-1126.
14. К расколу 2-го с`езда Украинской Партии Левых С.-Р. – К.: Борьба, 1919. – 30 с.
15. Леонтьев Я. Левонародническая концепция решения национального вопроса и ее теоретики / Я. Леонтьев // История национальных политических партий России: Материалы международной конференции, Москва, 21-22 мая 1996 г. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 257-264.
16. Леонтьев Я. Руководящие органы ПЛСР в конце 1917 – первой половине 1918 г. и их участие в событиях 6-7 июля / Я. Леонтьев // Партия левых социалистов-революционеров. Документы и материалы: В 3 т. – Т. 2. – Ч. 1. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 5-44.
17. Леонтьев Я. «Скифы» русской революции. Партия левых эсеров и ее литературные попутчики / Я. Леонтьев. – М.: Аиро-XXI, 2007. – 328 с.
18. Непролетарские партии России: Урок истории / [общ. ред. И. Минца]. – М.: Мысль, 1984. – 568 с.
19. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы / [сост. Г. М. Адиеков и др.] – М.: РОССПЭН, 2004. – 960 с.
20. Резолюции Третьего с`езда Украинской партии левых социалистов-революционеров (борьбистов). – Б.м.: Издание Центр. Комитета У.П.Л.С.Р.(борьб.), [1919]. – 32 с.
21. Українізація. Ще одна українська газета // Боротьба. – К., 1919. – Ч. 195. – 26 грудня.

Гирік С. І. Борьбисты, боротьбисты и Коминтерн: Эволюция взаимоотношений.

В статье рассмотрено историю отношений между Украинской партией левых социалистов-революционеров (борьбистов) и Украинской партией социалистов-революционеров (коммунистов) / Украинской коммунистической партией (боротьбистов). Особое внимание уделено попытке борьбистов вступить в Третий Интернационал в октябре 1919 года в контексте аналогичных действий УКП(б). Отношения между борьбистами и боротьбистами эволюционировали от планов объединения партий до серьезного конфликта между ними, а попытки обеих политических сил стать членами Коминтерна были обречены на неудачу.

Ключевые слова: борьбисты, боротьбисты, УПЛСР(б), УКП(б), Коминтерн, Третий Интернационал.

Hirik S. I. Borbists, Borotbists and the Comintern: The Evolution of the Relationship.

Author attempts to analyze the history of relations between the Ukrainian Party of Left Socialists-Revolutionaries (Borbists) and the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries (Communists) / the Ukrainian Communist Party (Borotbists). It is paid special attention to the Borbists' effort to join the Third International in the October 1919 in the context of the UCP(B)'s similar attempts. Relations between both of these political groups had developed from the plans of merger to the serious conflict. Their efforts to become members of the Comintern were doomed to failure.

Keywords: Borbists, Borotbists, the Ukrainian Party of Left Socialists-Revolutionaries (Borbists), the Ukrainian Communist Party (Borotbists), the Comintern, the Third International.

УДК 94(477)«187/191»:002.2=161.2

**Видання та поширення україномовної книги у
Російській імперії
останньої чверті XIX – початку XX ст.: комерційна
складова**

Кароєва Т. Р.

У статті доводиться, що, на українських землях попри тиск із боку Російської імперії, у досліджуваний період відбувався розвиток книжкової сфери у контексті європейських модернізаційних традицій. Розвивався комерційний напрям видання та поширення україномовної книги, сформувався особливий жанр української комерційної літератури – українська лубочна книга, яку можна оцінювати як проміжний етап у формуванні масової літератури.

Ключові слова: україномовна книга, видання, книжкова торгівля, Російська імперія.

Однією із засад функціонування капіталістичної економіки є задоволення потреб людини. Якщо існує попит на якісь послуги або товар, то завжди знайдеться той, хто спробує задовольнити його з користю для себе. Україномовна книга не стала винятком із цього правила. Сьогодні у широкому культурному середовищі, навіть науковому, панує думка про тотальне переслідування україномовної книги з боку владних структур Російської імперії та її пригнічене становище [7, с. 400-401]. Не заперечуючи в цілому дану тезу, хотілося б уточнити її. В одній із попередніх публікацій, в якій із книгознавчої точки зору розглядалася українська лубочна книга як окреме явище у вітчизняній масовій культурі, уже наголошувалося на неоднозначності книговидавничих практик досліджуваного періоду [8]. На наш погляд, модернізаційні процеси, що відбувалися у Російській імперії у XIX ст., зокрема комерціалізація життєдіяльності суспільства, розвиток національних рухів, впливали й на книжкову культуру суспільства. У даній публікації спробуємо довести, що з останньої чверті XIX ст. існувала практика заробляння грошей на випуску та поширенні україномовної книги. І це було закономірним явищем у тодішньому розвитку українського суспільства.

У книжковій сфері, мабуть, першими на модернізацію

© Т. Р. Кароєва, 2014

відреагували паперова та поліграфічна промисловість. Вітчизняний дослідник В. А. Студінський вважає, що паперова промисловість стала однією з висококомунікованих галузей промисловості підросійських українських теренів вже наприкінці 1880-х рр. [15, с. 57], що не могло не вплинути на активізацію книговидавничої діяльності.

Як відомо, за тодішнім російським законодавством заборонялося друкувати книги українською мовою, за винятком творів красномовного письменства та історичних документів, причому у таких випадках мав застосовуватися російський правопис, так звана ярижка. До того ж цензурна політика була спрямована на обмеження навіть цих можливостей україномовної книговидавничої справи.

Безпосереднім поштовхом до комерційного видання україномовної книги послужили законодавчі рішення російської влади. У 1881 р. до Емського указу (1876) було внесено деякі зміни, зокрема дозволено друкувати народні пісні та казки, хоча й з особливого дозволу генерал-губернатора, тобто з'явилася можливість друку численних пісенників, збірок жартів, анекдотів та казок. Таким послабленням спробували скористатися й комерсанти, насамперед книготорговці. Саме вони відчували існуючий попит на україномовну книгу і могли організувати його задоволення. Природно, що найбільші прибутки можна було отримати при великих тиражах, тобто книги мала купляти масова читацька аудиторія, яку могли забезпечити тільки соціальні низи. Отже, задовольняючи її попит на україномовну книгу, треба було відгукуватися на її смаки. Читачам із соціальних низів на той час найкраще була відома російська лубочна книга. Вона була дешевою, призначалася непередбаченому та невібагливому читачу, мала, як правило, повчальний або розважальний зміст. Логічним кроком видавців стало звернення до випуску подібної літератури, але української тематики. Так з'явилися, наприклад, видання «Наймичка. Повесть из малороссийской жизни», «Иван Степанович Мазепа – малороссийский гетман», «Наталка-Полтавка. Повесть из малороссийской жизни», «Ведьма из-за Днепра». Пізніше, з середини 1880-х рр. налагодився регулярний друк україномовної лубочної книги [8]. Найпродуктивнішими її видавцями були кияни С. І. Гомолінський – 33 видання, В. П. Наголкін – 9, а згодом Т. О. Губанов та його син – 86 [14]. Треба зауважити, що, крім типової лубочної книги, вони друкували також твори Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Б. Д. Грінченка у

звичному лубочному оформленні.

Незважаючи на традиційну низьку якість друку та переважно недолугий зміст, заслугою лубочників можна вважати забезпечення доступу населення до книги. Вони продукували україномовну книгу значними тиражами у 8, 10 або 12 тис. прим., а у 1910-х рр. – навіть 20 та 24 тис. прим. (мимоволі згадуються сьгоднішні видавничі реалії – *авт.*), що дозволяло знижувати вартість видань. Як правило, 8–16-сторінкові брошури коштували 1,5 коп., а 108-сторінкові – 15 коп. [14]. Неодноразові перевидання окремих творів дозволяли помітно знижувати вартість видань. Наприклад, у 1901 р. Т. О. Губанов продавав «Вергилиеву Енеиду» І. П. Котляревського обсягом у 248 стор. за 15 коп. [14, т. 5, с. 29]. Хоча на початку ХХ ст. спостерігався і протилежний процес: зростання читацької аудиторії дозволило збільшити не тільки тиражі, а й вартість видань. У 1910-х рр. батько та син Губанови продавали нові видання обсягом у 48 стор. за 20 коп. [14, т. 7, 8].

До друку україномовної книги звертався й відомий російський видавець лубочної літератури І. Д. Ситін. Його видавнича фірма підготувала понад 100 таких видань, більшість яких склали всілякі пісенники та збірники жартів. Одним із постійних авторів був О. Є. Півень. Тільки за 1905-1909 рр. Ситін надрукував 21 його видання загальним накладом майже 180 тис. прим. [14, т. 5, 6]. Водночас вірний своїй традиції випуску демократичної книги видавець співпрацював і з представниками свідомої української громадськості. Він, зокрема, випустив друком твори Т. Г. Шевченка, Д. В. Марковича, а у 1911 р. взявся за друге видання читанки «Вінок», укладеної О. Лотоцьким. Це було видання значного обсягу у 512 стор., багато ілюстроване – понад 100 малюнків [12, с. 189], яке мало знайомити з творчістю широкого кола українських письменників.

Ситін був не поодиноким у продукуванні україномовної книги. Московські лубочники Є. А. Губанов (23 видання), Є. В. Коновалова (29), А. Д. Сазонов (10) також спробували опанувати український ринок і отримати комерційний зиск із національної літератури [14].

Серед україномовних видань найбільшою популярністю користувалися пісенники, збірники анекдотів, жартів, оповідань. Ними захоплювалися як міські, так і сільські соціальні низи. Майже анекдотичною є історія одеського книговидавця Д. Сегона, французького підданого, який у перші роки ХХ ст. заробляв гроші на випуску українських книг із характерними назвами: «Грыцько

на сцени (На потиху)» (1902, 1903), «Спивы та оповыдання кума Мыколы» (1902). Збірник «Стыцко та Одарка» (1903) мав підзаголовок із уточненням його змісту: модні малоросійські пародії, дуети, куплети та оповідання [14, т. 5, с. 194]. Це були збірники переважно невеличкого обсягу у 24 стор. і порівняно високої вартості у 10-15 коп., тобто розраховані не на ту читацьку аудиторію, яка користувалася звичними лубочними виданнями. Вони призначалися скоріше міським соціальним низам, тому привертає увагу їх досить значний наклад у 3-8 тис. прим., тобто у міському середовищі Півдня України існувала досить значна читацька аудиторія, яка готова була витратити кошти на придбання україномовної книги. От її потреби й спробував задовольнити Д. Сегон.

Весною 1905 р. він, відчувши зміни у настроях потенційних читачів, заснував видавництво «Буревестник», зв'язане із російськими соціал-демократами. Почав активно випускати твори В. І. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, А. Бебеля, П. Лафарга тощо. Попри його видавничу активність та продуктивність, вже у серпні серед більшовиків почали ширитися чутки про нього як шахрая, пройдисвіта і донощика [4, с. 131]. У 1906 р. з посиленням цензурних переслідувань соціалістичної літератури його комерційна видавнича діяльність припинилася.

У середині 1880-х рр. до друку україномовної книги звернулися й поважні комерційні фірми. Як писав згодом про цей час С. Єфремов: «Взагалі за українські видання почали вже братися приватні люди, книгари, мало зв'язані з громадськими кругами (Ільницький, Корейво, Панчешников, Іогансон у Києві, Михайлов у Харкові, московські «лубочники» Ситін, Губанов та ін.)» [6, с. 168]. Їхня видавнича та торговельна політика була дещо іншою. Вони надавали перевагу іменам відомих українських письменників і розраховували на більш заможну читацьку аудиторію.

Київський книгар Л. В. Ільницький щонайменше з 1881 р. почав видавати україномовну книгу. Всього відомо 9 його видань. Показово, що коли 1883 р. у Санкт-Петербурзі В. Л. Беренштам видав «Кобзар» Т. Г. Шевченка, то книготорговець, відчуваючи наявний попит на книгу, випередив конкурентів і став монопольним комісіонером видавця в українських губерніях. Як зазначали тодішні газети, «тільки прибуде з Петербурга одна партія, як протягом дня її всю розкуповують» [10]. Подібна популярність творів поета спонукала київського видавця Ф. А. Іогансона підготувати своє

видання «Кобзаря» (К., 1889). З того часу практика звернення до спадщини українських літераторів стала постійною для місцевих комерсантів Б. В. Корейва, Ф. А. Іогансона, В. Л. Ідзіковського, що в цілому виправдовувалося комерційним успіхом. Особливо активним був В. Л. Ідзіковський, який випустив близько 100 україномовних видань, в той час як Ф. А. Іогансон – 44 [14]. П. Ф. Панчешников, який придбав книгарню Л. В. Ільницького, навіть започаткував серію «Бібліотека українських письменників», у якій у 1886 р. вийшло зібрання творів І. П. Котляревського [11].

До українських комерсантів приєдналися й російські. Навіть такий націоналістично налаштований російський видавець, як О. С. Суворін, підготував 10 видань творів українських письменників [14]. Частина з них він включив до знаменитої «Дешевой библиотеки», видання якої продавалися за 20-30 коп. Книги друкувалися у кишеньковому форматі і за ціною політикою були доступними для різночинної інтелігенції. Це твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халаявский» (СПб., 1888), І. П. Котляревського «Енеїда» (3 вид., СПб., 1889, 1890, 1903), «Москаль-чаривник» (СПб., 1890), «Наталка-Полтавка» (2 вид., СПб., 1891), О. П. Стороженка «Марко Проклятый» (СПб., 1894). Книга О. П. Стороженка «Українські оповідання» (СПб., 1897) вийшла друком поза згадану серією, маючи досить значний обсяг у 384 стор., відповідно, й вищу вартість, тому, здавалося б, не могла швидко реалізуватися. Попри це Суворін вважав, що знайдеться досить широка клієнтура, яка готова придбати книгу за кілька рублів. Він також фінансував випуск ілюстрованої О. Г. Сластьоном книги Т. Г. Шевченка «Кобзарь. Гайдамаки» (СПб., 1886), передмову до якої написав Д. І. Яворницький.

Можливо, найяскравіше комерційне використання україномовної книги ілюструє друк творів Т. Г. Шевченка у 1911 р., коли закінчувався 50-річний термін виключних авторських прав спадкоємців на його творчу спадщину. Ще до закінчення цього терміну російські видавці-комерсанти В. П. Гайдебуров та Новіков випустили контрафактним способом «Кобзарь». Видавнича комісія притягла їх до суду і присудила до двомісячного арешту, а власникам «Кобзаря» вони мали заплатити 7 тис. руб. втрати [12, с. 135]. Всього впродовж того року на території Російської імперії вийшло друком щонайменше 56 видань творів Т. Г. Шевченка, з них 44 – українською мовою [2; 3]. 6 з 12 російськомовних видань того року (які містили, до речі, й україномовні твори) були надруковані

як безкоштовні додатки до періодичних видань – журналів «Пробуждение», «Семья и школа», «Школьная библиотека», «Юная Россия», «Наш журнал», а також відомої найдешевшої газети «Копейка». Тобто видавці використовували ім'я Шевченка для приваблення нових передплатників із теренів усієї Російської імперії. До речі, у 1915 р. товариство видавничої справи «Копейка» як безкоштовний додаток до всеросійського журналу «Всемирная панорама» видрукувало зібрання творів Т. Г. Шевченка у серії з промовистою назвою «Классическая библиотека» [3].

Зрозуміло, що наступні 1912 та 1913 рр. книжковий ринок був переповнений творами поета, тому у цей період щороку друкувалися тільки по 3 видання. Поновлення утисків українського слова не могло не позначитися на активності видавців-комерсантів. Хоча у ювілейний 1914 р. світ побачило ще 23 україномовних видання, але всі вони були підготовлені видавцями-представниками національно свідомої громадськості [2].

Як уже згадувалося, до комерційного друку чи не першими звернулися книготорговці. Уже на початку 1880-х рр. з'явилися книгарні, що поширювали «малоросійські книжки». Треба вказати, що це поняття охоплювало як україномовні книги, так і книги російською мовою української тематики. Задля якнайширшого просування свого товару та залучення споживачів вони почали рекламувати себе, друкуючи списки та каталоги свого книжкового асортименту на сторінках своїх видань та окремими виданнями. Київський видавець та книгар С. І. Гомолинський на сторінках своїх видань регулярно розміщував списки пропонованих у його книгарні малоросійських видань, загальним обсягом до 7 стор. [16, вип. 2], врешті-решт випустив список книг «От книжного магазина и Центрального склада малорусских изданий Степана Ивановича Гомолинского» (К., 1887) вже обсягом у 32 стор. [14, т. 3]. Згодом він підготував «Каталог дешевых книг центрального склада малорусских книг и книжного магазина специально для иногородних киевского книгопродавца С. И. Гомолинского» (К., 1891), виходячи з назви, призначений малозабезпеченій читацькій аудиторії у сільській місцевості. Причому каталог містив розділи, що відображали «малоросійські книги», «власні видання книгопродавця-видавця С. І. Гомолинського», «російські книги за здешевленою ціною».

Інші книготорговці також поступово нарощували об'єми профільного асортименту. Якщо київський книгар І. І. Дінтер випустив «Каталог малорусских книг» (К., 1884) обсягом у 4 стор.,

житомирський книгар П. Ф. Панчешніков надрукував «Каталог книжного магазину Петра Фадеевича Панчешникова книгам на малорусском языке и на русском, до истории и этнографии Юго-Западной России относящимся» (Житомир, 1886) у 16 стор. [9], то «Каталог книг, относящихся к истории и этнографии южнорусского края и малороссийских книг и нот» Б. В. Корейва та «Каталог книг, относящихся к истории и этнографии Южно-Русского края и малороссийских книг» І. О. Розова, які побачили світ 1890 р. [9], мали досить значний обсяг у 32 стор. Хоча київські книгарі лідирували у цьому напрямку бізнесу, але й в інших містах він мав розвиток. Наприклад, харківські книгарі Б. Хавкін та Д. Полуехтов на сторінках видань, які вони фінансували, також друкували список «Малорусских изданий книжного магазина Б. Хавкина и Д. Полуехтова» [16, вип. 2]. Катеринославец В. Є. Алексеев підготував «Каталог малорусских книг магазина В. Е. Алексеева» (Катеринослав, 1892), що представляв асортимент його магазину [9].

Зрозуміло, що більшість пропонованих видань були російськомовні, але самий факт їх виокремлення із загального масиву російської книги свідчив про існування попиту саме на таку книгу, тобто видавці та книгарі знали про потреби досить широкої читацької аудиторії, яка цікавиться українською книгою і готова її купувати. Ці каталоги призначалися, насамперед, «чистій» публіці, яка мала досвід роботи з ними, орієнтувалася в асортименті книг, іменах авторів і видавців. Більшість із неї не була національно свідомою, але, безумовно, за допомогою такої літератури відбувалося її патріотичне налаштування, зберігалася пам'ять про своє коріння.

Заради просунення цього специфічного товару використовувалися також рекламні оголошення на сторінках російськомовних часописів, що виходили друком на території підросійських українських теренів.

На початку ХХ ст. продовжували діяти лубочники, які друкували та торгували книгою. У Києві їхні крамниці, як і раніше, зосереджувалися на Подолі. Поважні книготорговці (В. Л. Ідзіковський, М. Я. Оглоблін, І. О. Розов, Ф. А. Йогансон та ін.) розміщувалися у респектабельних кварталах, де публіка надавала перевагу читанню російською та іноземними мовами. Однак українська книга знаходила дорогу й на полиці найбільших магазинів. В. Л. Ідзіковський випустив навіть друком «Каталог

українських книжок і нот книгарні і музичного магазину Л. Ідзіковського» (К., 1908). Заспогадами сучасників, у цих магазинах можна було знайти найбільш ходову українську літературу – Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Гулака-Артемівського, І. П. Котляревського, М. М. Коцюбинського, І. С. Нечуя-Левицького, М. П. Старицького та ін. [1, с. 32; 17, с. 1102]. За винятком Шевченка, Котляревського та Гулака-Артемівського, тиражі видань інших письменників складали 2-3 тис. прим., і, на жаль, розходилися роками [5, с. 113]. Можна навіть припустити, що саме завдяки лубочним видавцям широко популяризувалися твори трьох вище згаданих авторів. Втім виникає закономірне питання: чому лубочники та комерційні видавці не видавали інших письменників? Намагаючись напевно отримати зиск із видання, вони продукували твори перевірених авторів. Споживачі, а це переважно селяни, не мали можливості отримувати інформацію про нові імена, адже бібліографія була їм невідома, стаціонарна книжкова торгівля та бібліотечна мережа у регіонах лише формувалася. Це замкнене коло не давало розширитися книговидавничому репертуару. Лише тоді, коли свідомо українська громадськість почала популяризувати імена нових письменників, їхні твори почали потрапляти у коло зору комерсантів. На початку ХХ ст. існувала серія «Українська бібліотека» московського видавця В. О. Гатцука, сина відомого О. О. Гатцука, автора популярних серед соціальних низів календарів, у якій вийшло друком щонайменше 8 видань творів тодішніх письменників [14, т. 5-8].

Будь-який заклад книжкової торгівлі сам по собі має комерційно виправдовувати своє існування. На тодішньому книготорговельному ринку можна виокремити особливу групу книгарів просвітницького напрямку, які свідомо торгували україномовною книгою і мали з цього зиск. Для підкреслення специфіки книжкового асортименту закладу вони використовували у назві або рекламній діяльності слово «український». Першим таким закладом стала «Українська книгарня» у Києві, як після 1906 р. стала називатися «Книгарня редакції журналу «Киевская Старина». Згодом з'явилися інші українські крамниці (Харків, Катеринослав, Катеринодар) або спеціалізовані українські відділи (книгарня В. Совинського у Житомирі) [14, т. 8]. Свої крамниці мали також видавці української книги видавництва «Час» (К., 1912, 84 с.), видавець Є. П. Череповський (К., 1912, 64 с.), редакція часопису «Літературно-науковий вісник», полтавський видавець Г. І. Маркевич. Про розмаїття книжкового асортименту

цих книгарень побічно свідчать каталоги пропонованого товару у 1912 р.: української крамниці в Харкові – 112 стор., видавництва «Час» – 84 стор., видавця Є. П. Череповського – 64 стор. [14, т. 8]. Отже, й національно-просвітницький напрям торгівлі комерційно себе виправдовував, хоча, можемо припустити, що давав менші прибутки, ніж традиційний.

З початком Першої світової війни комерційна діяльність в україномовному секторі книжкової культури помітно зменшилася через посилення цензури та загальний спад економіки на українських теренах через бойові дії.

Отже, попри тиск із боку Російської імперії досліджуваний період розвиток українського суспільства у книжковій сфері відбувався у контексті європейських модернізаційних традицій. Насамперед, це проявилось у комерційному друці та поширенні україномовної книги, а також появі свого жанру масової літератури – української лубочної книги, розрахованої на масову аудиторію соціальних низів. Сучасними істориками читання лубочна книга оцінюється як етап у формуванні масової культури наприкінці XIX – початку XX ст. [13]. Тільки наприкінці 1890-х рр., коли національно свідомо українська громадськість ініціювала друк та поширення дешевих і корисних для широкого загалу книг, народилася масова українська популярна книга «корисного» змісту. З формальної точки зору масова україномовна книга з'явилася природним шляхом, завдяки комерційним зусиллям місцевих видавців. Не обговорюючи проблему якості друку та змісту видань, треба акцентувати увагу на закономірності цього явища як ознаки формування модерної нації та модернізації українського суспільства.

Доцільно вказати, що жодної інформації про вдалий комерційний проект бібліотеки української літератури поки що нами не виявлено. Це цілком логічно з огляду на те, що у позитивістській ідеології бібліотека розглядалася, насамперед, як культурно-просвітницький заклад, а його комерційна складова була вторинною. Згідно з російським законодавством, до 1905 р. україномовна книга не могла потрапити до жодної бібліотеки, крім наукової. Пізніше на її шляху також виникало чимало перепон.

Примітки

1. Биковський Л. Книжна торгівля на Україні / Л. Биковський // Бібл. вісн. – 1997. – № 1. – С. 30-32.
2. Видання Тараса Шевченка в Україні (1840-1923) : наук.-допом. покажч. / Нац. парлам. б-ка України ; уклад. І. О. Негрейчук. – К., 2010. – 72 с.
3. Генеральный алфавитный каталог книг на русском языке (1725-1998) [Электронный ресурс] // Российская национальная библиотека : веб-портал. – Адрес доступа: http://www.nlr.ru/e-case3/sc2.php/web_gak/lc/107220/20. – Дата обращения: 10.01.14.
4. Голубева О. Д. Издательское дело в России в период первой русской революции (1905-1907 гг.) / О. Д. Голубева // Книга: исслед. и материалы. – М., 1972. – Сб. 24. – С. 115-141.
5. Грушевський М. С. Видавнич криза // Твори : в 50 т. / М. С. Грушевський. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2. – С. 106-114.
6. Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798-1916 рр. / С. Єфремов // Вибране / С. Єфремов; упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наук. думка, 2002. – 760 с.
7. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми / Я. Д. Ісаєвич. – Л., 2002. – 520 с.
8. Кароєва Т. Р. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд / Т. Р. Кароєва // Вісн. Кн. палати. – 2014. – № 2. (у друці).
9. Книга в Україні. 1861-1917 : матеріали до репертуару укр. книги. Вип. 8. Ч. 1: К-Кн / [упоряд. С. С. Петров та ін.]; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України. – К., 2006. – 405 с.
10. Корнійчук М. А. Про атрибутування окремих видань творів Т. Шевченка у колекції МКДУ [Електронний ресурс] / М. А. Корнійчук // Укр. писемність та мова у манускриптах і друкарстві : матеріали наук. конф. – К., 2010. – Адреса доступа: <http://viam.org.ua/uk/704>. – Дата звернення: 10.01.14.
11. Котляревський І. П. Полное собрание сочинений: 1) Наталка Полтавка; 2) Москаль-чаривник; 3) Вергильева Енеида / И. П. Котляревский. – К. : изд. кн. магазина П. Ф. Панчешникова, 1886. – 299 с. – (Б-ка украинских писателей; Т. 1).
12. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3 / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – 395 с. – (Пр. Укр. наук. ін-ту. Т. 21 ; Сер. мемуарів. Кн. 4).
13. Рейтблат А. И. Что нес с базара русский народ (Лубок в исследованиях последних лет) / А. И. Рейтблат // Новое лит. обозрение. – 2000. – № 44. – Электронная версия. – Адрес доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/44/84.html>. – Дата обращения: 01.12.13.

14. *Репертуар української книги, 1798-1916* : матеріали до бібліографії : в 9 т. / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НАН України. – Л., 1995-2005.
15. *Студинський В. А.* Паперова промисловість України XVI-XX ст. / В. А. Студинський. – 2-е вид. доп., виправл. – Житомир : Волинь, 2004. – 268 с.
16. *Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1798-1916*: бібліогр. покажч. : в 4 вип. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1996-2001.
17. *Широцький К.* Продаж книжок у давньому Києві / К. Широцький // Книгарь. – 1919. – Ч. 18. – С. 1097-1102.

Кароева Т. Р. *Издание и распространение украиноязычной книги в Российской империи последней четверти XIX – начала XX вв.: коммерческая составляющая.*

В статье доказываются, что на украинских землях, несмотря на давление со стороны власных структур Российской империи, в исследуемый период происходило развитие книжной сферы в контексте европейских модернизационных традиций. Развивалось коммерческое направление издания и распространения украиноязычной книги, сформировался особый жанр украинской коммерческой литературы – украинская дубочная книга, которую можно оценивать как промежуточный этап в формировании массовой литературы.

Ключевые слова: украиноязычная книга, издание, торговля, коммерция, Российская империя.

Karoyeva T. R. *Publishing and Distribution of Ukrainian-Language Books in Russian Empire in the Last Quarter of XIX - Early XX Century: Commercial Constituent.*

The arguments presented in the article substantiate that development of Ukrainian society in printed matter domain was progressing in the context of European modernization traditions in spite of pressure exerted by Russian Empire. Commercial trend was developing in publishing and distribution of Ukrainian-language books. Ukrainian-language books with brightly-coloured pictures in a primitivistic style have form specific genre of Ukrainian commercial printed matter that could be estimated as interim stage of mass literature forming.

Keywords: Ukrainian-Language Book, Publishing, trade, commerce, the Russian Empire

УДК 94: 329.7 (477.7) "19"

Український соціалістичний рух у південноукраїнському регіоні напередодні та в умовах революції 1905–1907 рр.

Назарова Є. П.

Проаналізовано основні напрями діяльності українських соціалістичних сил на Півдні України у зазначений період. Соціалістичний рух у регіоні був репрезентований осередками РУП, згодом УСДРП, а також «Спілкою» і українськими есерами. З'ясовано, що їхня діяльність у регіоні мала організаційний і агітаційно-пропагандистський характер.

Ключові слова: політична партія, національний рух, революція.

У сучасній Україні існує широкий спектр партій, органічною складовою якого є сили соціалістичного спрямування. Історія вітчизняного соціалістичного руху має власні традиції. Значний інтерес для науковців і політиків являє доба початку ХХ ст., особливо період революції 1905–1907 рр., коли на теренах підросійської України відбувалося становлення партійної системи. Генеза місцевих осередків українських партій у кожному регіоні України початку ХХ ст. мала певні особливості. У цьому сенсі варто відзначити Південь, найбільш поліетнічний регіон України, де українські соціалісти зіткнулися з потужною конкуренцією загальноросійських соціалістичних сил і відповідних партій національних меншин.

Питання генези українського соціалістичного руху у південному регіоні на початку ХХ ст. є недостатньо висвітленим у вітчизняній історіографії. Історія діяльності українських соціалістів на Півдні побіжно висвітлюється в комплексних дослідженнях, присвячених політичним партіям і організаціям в Україні на початку ХХ ст. [8, 20, 29, 35, 44]. У рамках досліджень, присвячених окремим українським соціалістичним партіям, розглядаються деякі аспекти їхньої діяльності у Південній Україні [3, 9].

Сучасний етап розвитку історичної науки позначився появою спеціальних студій з історії громадського життя Півдня початку ХХ ст., автори яких також розглядають окремі аспекти діяльності

українських соціалістів у регіоні. Проблему розвитку українських політичних партій, у т. ч. соціалістичних, на Півдні висвітлено в рамках досліджень Ф. Турченка і Г. Турченко, присвячених аналізу суспільно-політичних процесів у південному регіоні на початку ХХ ст. [50]. В. Константінова, вивчаючи урбанізацію на Півдні другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., аналізує участь населення південних міст у політичному житті регіону [23, 24]. В. Корольов, провівши аналіз діяльності партій у Таврії до 1917 р., характеризує діяльність українських есерів у губернії [25, 26]. С. Світленком здійснено аналіз діяльності українських партій і організацій Катеринослава у 1905 – 1917 рр. [48, 49]. Роботу громадських товариств і партій Херсонщини, у т. ч. українських соціалістів, проаналізувала О. Кульчицька [28]. Отже, у сучасній українській історіографії відсутнє комплексне дослідження розвитку соціалістичного руху в південному регіоні початку ХХ ст., тому ми поставили своєю метою проаналізувати основні напрями діяльності відповідних сил на Півдні України напередодні та в умовах революції 1905 – 1907 рр.

Першою українською соціалістичною силою, яка почала вести роботу на Півдні на початку ХХ ст., була РУП. Розглянемо особливості її генези. Французький соціолог М. Дюверже, проаналізувавши історію появи і становлення партій країн Західної Європи і США, з'ясував, що за походженням існує два типи партій: 1) ті, що постали на базі парламентських об'єднань і виборчих комітетів; 2) ті, які виникли поза парламентом. Для останніх характерне використання нелегальних методів боротьби, в т. ч. тероризму, а також більша законспірованість і централізованість [18, с. 22, 29, 30]. У Російській імперії представницькі органи влади були запроваджені лише в умовах революції 1905 – 1907 рр., тобто пізніше появи першої української партії на Наддніпрянщині – РУП. У цілому, позапарламентське, так зване зовнішнє походження властиве всім українським партіям Наддніпрянщини.

Зазначені факти були однією з причин, що обумовили нелегальний характер діяльності українських партій. Адже факт існування партій не є тотожним офіційному допуску їх до участі в управлінні державою і дозволу цим силам брати участь у політичному житті [6, с. 326]. Так, М. Грушевський свого часу зазначав, що «український рух, з огляду на свої визвольні традиції і через ті умови, у які поставив його старий режим Росії, сформувався в таку різку опозицію до нього, що всякий подальший

рух українства не може бути інакшим, як лише опозиційним – вже через одне те, що старий режим не залишав йому ніякого місця для компромісів, для опортунізму» [13, с. 395].

Як і ліві партії Західної Європи ХІХ ст., РУП постала зі студентських об'єднань. Процес політизації українського студентства на Наддніпрянщині, за спогадами М. Галина, «йшов стихійно, як пощесь, про яку не завжди можна сказати, звідки вона, – чи з повітря, чи з ґрунту, чи з води, але йшов певними кроками, поглиблюючись, поширюючись» [7, с. 106]. Його результатом стала поява РУП, основою організації якої були автономні Вільні громади [9, с. 27; 37, с. 505].

Спочатку рупівці не мали власних структур у південному регіоні і лише вели агітаційну роботу, зокрема пропагували самостійницькі ідеї. Уже влітку 1901 р. член РУП, студент Харківського технологічного інституту О. Коваленко під час проходження практики в с. Гуляй-Полі (Олександрівський пов. Катеринославської губ.), поширював серед місцевих селян і земських службовців «Самостійну Україну», ідеї якої знайшли певний відгук серед місцевого населення [22, с. 48]. А наприкінці літа 1901 р. члени РУП, студенти О. Коваленко і Л. Мацієвич, живучи в Севастополі, створили нелегальний гурток [22, с. 48, 49; 9, с. 21]. Як зазначала К. Антонович, «в ті часи “Самостійна Україна” була сенсацією і на всю тодішню студентську і середньо-шкільну молодь зробила надзвичайне враження і в багатьох лягло в основу їх світогляду» [2, с. 107]. Саме тому пропаганду самостійницьких гасел на Півдні вела студентська молодь з інших регіонів.

Згодом у регіоні постали місцеві осередки РУП: у 1903 – 1904 рр. виникли Катеринославська й Одеська організації [9, с. 28]. Такі партосередки орієнтувалися на роботу серед широких мас українського населення. І. Мазепа зазначав, що «РУП винесла український рух із душних кабінетів українофілів на широку вулицю» [30, с. 143]. В 1903 р. під впливом агітації партії пройшли великі страйки сільськогосподарських робітників на Катеринославщині [51]. У листопаді того ж року Б. Мартос відвідав Катеринослав, де зустрівся з В. Хреніковим і Вовкушевським. Останній пробував створити студентську групу РУП у Вищому гірничому училищі Катеринослава [53, арк. 44, 44 зв.]. Рупівці також поширювали в регіоні україномовні агітматеріали [4, с. 132]. Південні організації налагодили зв'язки з представниками українського руху з інших регіонів України. Так, 1903 р. на

святкуванні ювілею І. Котляревського в Полтаві були присутні делегати РУП із Катеринослава, Одеси, Севастополя [19, с. 131].

В умовах російсько-японської війни рупівці вдалося до антивоєнної пропаганди. У 1904 р. в Одесі члени РУП видали відозву до робітників, у якій партійці назвали цю війну «нікому не потрібним вбивством» [38].

Члени місцевих організацій РУП вели агітаційну роботу не лише серед місцевого робітництва, а й серед селянства. На думку Я. Грицака, український рух, страждаючи від своєї хиткої присутності у великих містах, частково компенсував цю слабкість апелюванням до наймасовішої соціальної бази в українських губерніях – селянства [11, с. 54, 55]. Видання РУП набули популярності серед сільської молоді Херсонщини. Молодь створювала гуртки, члени яких читали і обговорювали партвидання, іноді селяни самі розкидали по селах відозви РУП [39; 40; 28, с. 161]. Залучення якомога ширших верств населення до своєї роботи було одним із головних завдань для українського руху. Так, М. Грушевський зазначав, що «наше покоління може виграти українську справу – коли добуде з себе потрібну енергію й активність та викреше огонь запалу з широких мас українського громадянства – або програти, коли такої активності не покаже» [14, с. 243].

Свої політичні очікування члени РУП пов'язували з початком революції, але, як зазначала К. Антонович, партійці ідеалізували революцію: «ми всі чекали революції. Уявляли, що вона принесе свободу, рівність, і не буде насильства царського режиму. І що взагалі буде прекрасне життя в нашій великій країні і кожен народ заживе своїм вільним самостійним життям. Тільки потім ми побачили, яка це дійсність» [1, с. 64]. Відповідно до своїх очікувань, члени РУП на Півдні активно включились у політичні процеси у 1905 – 1907 рр.

В умовах початку революції політична діяльність РУП у регіоні, зокрема в Херсонській губернії, полягала в організації страйків. На початку травня 1905 р. страйк сільськогосподарських робітників на бурякових плантаціях у Сквирському повіті поширився по всій Київській, а згодом Полтавській, Волинській та Херсонській губерніях [9, с. 71]. Владу непокоїли селянські виступи у регіоні, що спонукало її до ведення контрпропаганди. Влітку 1905 р. на Херсонщині влада поширила відозви до селян, де зазначалося, що «уся власність має бути недоторканою, вона охороняється законом, владою і судом; у разі будь-яких зазіхань на власність порядок буде відновлено силою» [17, арк. 5, 17, 21, 22]. Погрози селянських виступів не припинили.

Під проводом українських соціал-демократів і есерів у регіоні у 1905 – 1907 рр. постали відділи Всеросійської селянської спілки, дії якої надали селянським виступам організованого характеру [50, с. 123]. Одним з ініціаторів утворення Всеросійської Селянської спілки був член РУП В. Мазуренко. 1905 р. Донський комітет РУП вів агітаційну й організаційну роботу серед місцевого селянства, надавши їй легальної форми Селянської спілки, яка була базою для Всеросійської Селянської спілки [31, с. 28, 33, 34]. Такі заходи дозволили рупівцям посилити свої політичні позиції, згрупувати своїх прихильників довкола позапартійної структури.

У 1905 – 1907 рр. українські еседеки брали участь у коаліційних політичних організаціях. Наприкінці 1905 р. рупівці мали свого делегата в Одеській Раді робітничих депутатів [45, с. 266]. У Новоросійському університеті діяла студентська громада, до якої входили члени РУП, УДРП та українських есерів, і яка делегувала свого представника до Центрального студентського органу університету [43]. Громада вимагала створення українських кафедр на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету [12]. Активізація українського студентства пов'язана із введенням університетської автономії у серпні 1905 р., яка, на думку А. Керенського, «обернула лекційні аудиторії на громадські форуми, де панували принципи свободи слова і зборів, недосяжні втручання поліції, бо віднині поліція не мала права входити до будівлі університету» [21, с. 36].

У грудні 1905 р. на II з'їзді РУП партія змінила свою назву на УСДРП [35, с. 130]. На думку О. Висоцького, причинами соціал-демократизації РУП були краще теоретичне підґрунтя, стрункність та переконливість соціал-демократичної ідеології; бажання долучитися до світового революційного руху, легітимізуючи тим самим свої дії; популярність цієї ідеології [5, с. 31]. На останню причину звертав увагу й один із членів УСДРП В. Садовський: «єдиною соціальною групою, що могла стати основою для революційної праці, було робітництво. Серед робітництва ми мали конкурентів – російську с.-д. Нам видавалось буде мати дуже малі вигляди, якщо ми не будемо виступати перед ними з тими ж самими соціалістичними гаслами» [46, с. 9].

Найбільший вплив УСДРП мала на Полтавщині і Поділлі, де концентрувалися значні маси сільського пролетаріату, що були соціальною базою УСДРП. А на Катеринославщині, Таврії й Херсонщині у великих промислових центрах, де був зосереджений

фабрично-заводський пролетаріат, партія мала невеликі групи або окремих членів. Нестабільності й аморфності парторганізацій сприяли брак партійного обліку і постійних фінансових внесків [34, с. 132, 133; 9, с. 64].

Найпотужніша з організацій українських есдеків на Півдні була в Катеринославі [33, с. 297]. За даними місцевої жандармерії, вже влітку 1907 р. тут виникла профспілка робітників розумової праці – членів УСДРП [54, арк. 23]. Того ж року в місті було ліквідовано Українську революційну громаду, до якої входили І. Черняхівський, Ф. Полянченко та ін. Її члени мали контакти з жителями сіл п'яти повітів губернії, а також виявляли інтерес до політичних настроїв гімназистів Катеринослава [15, арк. 6; 16, арк. 10; 49, с. 4].

Після розпуску II Думи члени УСДРП, подібно до інших опозиційних сил, що діяли у Російській імперії, потрапили під репресії. Реакція в Україні набула таких масштабів, що С. Петлюра зазначав: «переслідування революційних і опозиційних елементів суспільства стали такими чисельними, що в деяких кругах останнього породили думку, начебто маніфест 17 октября дано на те, аби виявити всі небезпечні суспільні елементи для уряду і завдати їх туди, куди, як кажуть, "Макар телят не ганяв"» [36, с. 26].

Слід зазначити, що від самого початку своєї діяльності РУП не була ідейно однорідною організацією. Так, у грудні 1904 р. з партії вийшла група на чолі з М. Меленевським і утворила Українську соціал-демократичну Спілку, яка приєдналася до РСДРП. Сучасні історики не мають єдиної думки щодо належності «Спілки» до українського руху. Як зазначає С. Наумов, «Спілка» — явище для сучасних істориків здебільшого неоднозначне, незрозуміле, важко вловиме, її складно віднести як до українського, так і до іншого політичного табору. На думку дослідника, вона ніколи не була окремою політичною організацією, не мала самостійного значення. Їй була відведена роль інструмента РСДРП у боротьбі за вплив на населення українських губерній – спершу для ослаблення РУП, конкурента з українського національного табору, згодом – для посилення ефективності роботи власних організацій [32, с. 107, 113].

Враховуючи походження «Спілки», ми вважаємо доцільним аналізувати її політичну роботу на Півдні України поряд із діяльністю українських соціалістичних сил. Зупинимось більш детально на особливостях її діяльності в південному регіоні. За умовами вступу до РСДРП, «Спілка» ставала частиною партії, що мала організувати україномовний пролетаріат. На місцях, де не було

комітетів РСДРП, спілчани формували самостійні організації. Вони вступали до діючих комітетів РСДРП на правах автономії у сфері внутрішньої організації, агітації та пропаганди. На початку 1906 р. «Спілка» злилася з Південноросійським бюро РСДРП, взявши на себе його функції. Організація активно конкурувала з УСДРП щодо впливу на маси, але фактів такого протистояння на Півдні виявити не вдалося [42, с. 133; 35, с. 139, 141, 142].

На Півдні «Спілка» вела переважно агітаційну роботу. Влітку 1905 р. в Одесі було створено типографію організації. Видання газети «Правда» переноситься зі Львова до Одеси, де вона виходила вже російською мовою. Одеська типографія видавала і прокламації «Спілки», які поширювалися серед селян Бессарабщини [42, с. 134; 55, арк. 40 зв., 41; 52, арк. 96, 101, 103, 107].

Після революції 1905 – 1907 рр. діяльність «Спілки» через переслідування з боку влади у регіоні, як і по Україні взагалі, припинилася. Наприкінці 1907 р. арештовано майже всіх членів ЦК «Спілки» [35, с. 206]. Проте, нами було виявлено дані про присутність її осередків у південному регіоні в пізніший період. У грудні 1909 р. поліція ліквідувала організацію «Спілки» в Миколаєві, а в січні 1910 р. – в Одесі. У 1910 р. осередок «Спілки» розпався у Феодосії [52, арк. 47; 10, л. 2 об.; 47, с. 376].

На Півдні були репрезентовані й осередки українських есерів. На початку XX ст. у регіоні виникли відповідні групи у Катеринославі, Одесі. Такі групи на Наддніпрянщині були й у Києві, Харкові та Полтавській губернії. У 1905 – 1907 рр. українські есерівські гуртки діяли в Сімферополі, Одесі [34, с. 75]. Вони заклали основи Української партії соціалістів-революціонерів. В установчому з'їзді УПСР у лютому 1907 р. брали участь делегати Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Харківської, а також Таврійської губерній.

Українські есери проводили агітаційно-пропагандистську й організаційну роботу в регіоні. Сімферопольський осередок створив власний робітничий відділ. Есери брали участь у селянських виступах, боролися за вплив у Селянських спілках доби Першої російської революції. Українські есери Сімферополя утворили партгрупу в с. Велика Михайлівка (Мелітопольський пов. Таврійської губ.). Спільними заходами членів есерівських гуртків Києва і Сімферополя постали селянські організації у селах Чернігівської, Волинської та Подільської губерній [8, с. 68]. Роботу над організацією селянства в Селянські Спілки на Катеринославі вів О. Мицюк [34, с. 75].

Слід зазначити, що в Сімферополі виник конфлікт між українськими та російськими есерами. Російські есери виступили проти створення українських осередків і відмовлялися своїм українським колегам по політичній боротьбі в праві агітувати українською мовою, що сприяло зближенню українських есерів із татарськими соціалістами [8, с. 68]. Така ситуація була властива взаєминам українських і російських есерів не лише у регіоні. 1908 р. на з'їзді українських есерів за кордоном обговорювались організаційні питання, а також взаємини з російськими колегами, зокрема делегати відмітили складність співпраці з ПСР: «намагалися працювати разом із російськими есерами. Втім були чутні численні скарги на тенденції централізму, на деморалізацію і часто якби було опікунське, нетовариське ставлення, що спонукало багатьох зовсім відмовлятися від зближення з російськими товаришами» [41].

Отже, у південноукраїнському регіоні напередодні революції 1905–1907 рр. відбулося становлення осередків українських соціалістичних сил. Першою українською партією соціалістичного напрямку, яка проводила роботу на Півдні, стала РУП. На її базі згодом постали місцеві осередки «Спілки» й УСДРП. Разом із цими силами на Півдні були репрезентовані й організації українських есерів. Пік активності всіх названих політичних сил у досліджуваній період припадає на 1905–1907 рр. Осередки РУП-УСДРП у часи революції діяли у Херсонській і Катеринославській губерніях. Ця доба стала українських есерів у Таврії і в Одесі. Зазначені сили вели в регіоні організаційну й агітаційно-пропагандистську роботу. Активність українських соціалістичних сил не була сталою і системною і носила спалахообразний характер.

Примітки

1. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Вінніпег, 1966. – Ч. 2.
2. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Вінніпег, 1967. – Ч. 3.
3. Бевз Т. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР) / Т. Бевз. – К., 2008.
4. Борисенко В. До питання про Революційну українську партію / В. А. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 169. – К., 1991.
5. Висоцький О. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ, 2001.
6. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М., 1979.

7. Галін М. Сторінки з минулого / М. Галін // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1928. – Т. VIII. – Vol. 2.
8. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996.
9. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Харків, 1996.
10. ГАРФ. – Ф. 102. – Особый отдел. – Оп. 1910 г. – Д. 8 ч. 74.
11. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. – К., 2004.
12. Громадська думка (Київ). – 1905. – 31 грудня.
13. Грушевський М. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2002. – Т. 1.
14. Грушевський М. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 2005. – Т. 2.
15. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 936.
16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 937.
17. Державний архів Херсонської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 56.
18. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М., 2007.
19. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – К., 2003.
20. Калмакан І. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті / І. К. Калмакан, О. Б. Бриндак. – Одеса, 1992.
21. Керенский А. Россия на историческом повороте / А. Ф. Керенский. – М., 1993.
22. Коваленко О. На межі двох віків / О. Коваленко // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1939. – Т. XLIX. – Vol. II.
23. Константинова В. Політична складова життя південноукраїнських міст в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. М. Константинова // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2011. – № 3–4.
24. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя, 2010.
25. Королев В. Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь, 1993.
26. Королев В. Крым и Северная Таврия в 1907 – 1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. – Симферополь, 1995.
27. Кульчицька О. Громадські і політичні організації Півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Кульчицька. – Донецьк, 2007.

28. *Кульчицька О.* Українські політичні партії в Херсонській губернії початку ХХ ст.: особливості функціонування / О. В. Кульчицька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. ХХХІІ. – Запоріжжя, 2012.
29. *Лавров Ю.* Виникнення та діяльність українських політичних партій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. П. Лавров // Історія України. – 1999. – № 21–24.
30. *Мазепа І.* Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Б. м., 1946. – Ч. 1.
31. *Мазуренко В.* Наше село в 1905 г. / В. Мазуренко // Пути революції. Історико-революційний журнал. – 1926. – Кн. ІІ.
32. *Наумов С.* З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП / С. О. Наумов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42.
33. *Общественное движение в России в начале ХХ века* / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – СПб., 1914. – Кн. 5. – Т. ІІІ.
34. *Павко А.* Між романтизмом і реалізмом (З історії Української партії соціалістів-революціонерів) / А. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 4.
35. *Павко А.* Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. Павко. – К., 1999.
36. *Петлюра С.* Вибрані твори і документи / С. В. Петлюра. – К., 1994.
37. *Политические партии России. Конец ХІХ – первая треть ХХ века.* Энциклопедия. – М., 1996.
38. *Праця* (Львів). – 1904. – березень.
39. *Праця* (Львів). – 1904. – травень.
40. *Праця* (Львів). – 1904. – вересень.
41. *Революционная мысль.* Издание группы социалистов-революционеров (Лондон). – 1908. – сентябрь (№ 8).
42. *Риш А.* Очерки по истории «Спилки» / А. Риш // Летопись революции. – 1925. – № 2.
43. *Рідний край* (Полтава). – 1906. – № 16.
44. *Романенко С.* Формування українських національних партій на території Російської імперії на рубежі ХІХ-ХХ ст.: спроба порівняльного політологічного аналізу / С. О. Романенко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 20. – К., 2002.
45. *Рябинин-Скляревський А.* Совет Рабочих Депутатов г. Одессы в 1905 г. / А. Рябинин-Скляревський // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. – Одесса, 1925.

46. *Садовський В.* Студентське життя у Києві у 1904 – 1909 роках / В. Садовський // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1939. – Т. XLIX. – Vol. II.
47. *Сарнацький О. П.* Царизм та українські політичні партії (1900 – 1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.
48. *Світленко С.* Біля витоків українського національного самоусвідомлення в дореволюційному Катеринославі / С. І. Світленко // Грані. – Дніпропетровськ, 2005. – № 5 (43).
49. *Світленко С.* Перші українські політики Катеринослава / С. І. Світленко // Грані. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1 (45).
50. *Турченко Ф. Г.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003.
51. *Український вестник* (Санкт-Петербург). – 1906. – 13 августа.
52. *ЦДІАК України.* – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 379.
53. *ЦДІАК України.* – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 591.
54. *ЦДІАК України.* – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1870.
55. *ЦДІАК України.* – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2459.

Назарова Є. П. *Украинское социалистическое движение в южно-украинском регионе накануне и в условиях революции 1905–1907 гг.* Проанализированы основные направления деятельности украинских социалистических сил на Юге Украины в указанный период. Социалистическое движение было представлено организациями РУП, позднее УСДРП, а также «Спилкой» и украинскими эсерами. Установлено, что их деятельность в регионе носила организационный и агитационно-пропагандистский характер.
Ключевые слова: политическая партия, национальное движение, революция.

Nazarova Yev. P. *Ukrainian socialist movement in South-Ukrainian region on before and in the revolution 1905 – 1907.*

There have been analyzed the main trends of the activity of Ukrainian socialist powers in the South of Ukraine in this period. The named movement was represented by URP, USDRP, «Spilka» and Ukrainian esery. It has been found out that their activity in the region had party-developing and agitating nature.

Keywords: a political party, a national movement, a revolution.

Українські півчі в придворній капелі першої половини XVIII ст.: принципи «рекрутування» та ротації

Посохова Л. Ю.

У статті досліджується процес відбору українських півчих до царського придворного співацького хору. Реконструюється система набору до капели, аналізується складена база даних українських півчих. Робиться висновок про можливості вертикальної соціальної мобільності цих співаків, а також про те, що готовність українських півчих до виконання партесної музики сприяла поширенню нових культурних явищ у Російській імперії XVIII ст.

Ключові слова: історія музики, придворна капела, партесна музика.

Придворний співацький хор був важливою складовою життя царського двору протягом тривалого часу. Його роль помітно зросла наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У цей час придворну капелу все частіше залучали до проведення різних святкових заходів, що потребувало збільшення числа півчих. Крім того, популярність при дворі набув партесний спів, який укорінився на українських землях у XVII ст. і спирався на музичну традицію Речі Посполитої [2; 28; 29]. Ці обставини зумовили те, що до придворного хору почали запрошувати/«набирати» півчих, які репрезентували «київську школу» співу, перш за все з території Гетьманщини та Слобожанщини. «Перенесення» партесного співу українськими півчими до столиці та інших міст Російської імперії є цікавим культурним явищем раннього Нового часу. Як відомо, в останні десятиліття визнання здобув напрямок досліджень, зорієнтований на проблеми культурного трансферу та історичних зв'язків між національними та регіональними культурами. Вважаємо, що при вивченні різних аспектів цих процесів особливу увагу необхідно приділяти «вихідній точці» та «каналам» просування, «трансляторам» і «приймальникам» певних культурних явищ. На нашу думку, дослідження розповсюдження

музичної традиції вимагає спеціального вивчення масштабів, механізму та принципів відбору співаків, причин їх ротації. Хоча питання про участь українських співаків у придворній капелі неодноразово обговорювали вчені в XX ст., але названі питання ними не досліджувалися.

Деякі слова про те, як поповнювалася придворна капела московських царів у другій половині XVII ст. Ще з середини цього століття спостерігалось зацікавлення правлячих кіл та верхівки суспільства «малоросійським» партесним співом. Про це зокрема свідчить відправка в 1652 р. священника Івана Курбатова до Києва для закупівлі книг і набору півчих [26, с. 16]. Співаків для придворного хору також рекомендували архієреї українських єпархій та настоятелі монастирів [37, с. 1009-1010]. Царювання Федора Олексійовича характеризувалося розвитком симпатій до західної музики, і пошуки півчих на українських землях активізувалися. Наприклад, до Путивльського Молченського монастиря з таким завданням відрядили подячого малоросійського приказу Михаїла Савіна [27, с. 324]. При тому, що набір півчих переважно відбувався за посередництва архієреїв, деяких рекомендували їх земляки, що потрапили до хору раніше [26, с. 27, 29-30, 32]. У другій половині XVII ст. часті, хоча й нерегулярні укази московської влади про відправку півчих до двору приводили до того, що на українських землях виникав їх дефіцит. Траплялися випадки, коли київський митрополит відмовлявся надіслати цих осіб [26, с. 32]. Хоча співаків для придворної капели набирали також із архієрейських хорів у великоросійських єпархіях [24, с. 77-78], нерідко ці люди були також вихідцями з Гетьманщини [13, с. 15-16; 27, с. 835-836].

Наприкінці XVII і протягом XVIII ст. місцева влада звернулася і до таких «джерел» голосів, як Києво-Могилянська академія та колеґіуми. Їх учні мали необхідну музичну підготовку, відповідали вимогам часу, моді, новим естетичним запитам, які були сформульовані у супровідних документах кандидатів до придворного хору: «партесному пенію знаєт» [26, с. 32]. Дослідники довели, що Києво-Могилянська академія відіграла велику роль у розвитку професійної музики, утвердженні на українських землях партесного співу [8, с. 48-57; 35, с. 8-9]. Запрошення з Академії півчих до Москви активізувалися при гетьмані Івані Мазепі. Наприклад, у квітні 1688 р. гетьман відправив до придворного хору шістьох молодиків, п'ятеро з яких були студентами Академії [27, с. 326]. У перші десятиліття XVIII ст. подібних відряджень

побільшало [21, с. 6]. Так, у 1735 р. до капели відправили 12 осіб, яких супроводжував «інспектор», колишній студент богослов'я Києво-Могилянської академії Яків Величковський (у цій групі був студент-філософ Андрій Барановський, який згодом сам буде навчати співаків) [15, стб. 566].

Водночас у XVIII ст. процес набору півчих набув ознак професійної селекції кандидатів. Відтепер до Гетьманщини приїжджали регенти придворного хору або досвідчені співаки. Наприклад, у серпні 1714 р. регент цариці Катерини Олексіївни І. П. Поповський відібрав до капели п'ятьох чоловіків [27, с. 822]. У 1742 р. таке ж завдання виконував співак-бас придворного хору Гаврило Головня, і серед відібраних ним півчих був Григорій Сковорода [1, с. 298]. У грудні 1747 р. придворний уставник Каченовський привіз до Петербурга Кирила Головачевського (Гловачевського), Антона Лосенка, Івана Саблучка (Саблукова), які згодом почали навчатися живопису і стали відомими художниками [4, с. 308-309].

Набори півчих із Києво-Могилянської академії ставали дедалі все більш масовими, особливо в 1735, 1747, 1754, 1758 роках [27, с. 824-825]. Згодом, у 1760-ті роки, півчих відбирав регент хору гетьмана Олексія Розумовського в Глухові Андрій Рачинський [14, с. 208]. З інших колегіумів до Москви відправляли як правило одного-двох юнаків, але тих, які мали голоси унікальної краси [16, стб. 114; 33, арк. 1; 35, арк. 6].

Із наведених прикладів стає зрозуміло, що «партії» молодиків, яких відряджали до придворної капели, були різними за чисельністю, а самі набори відбувались спорадично. В історіографії нерідко пишуть, що «виклики» з України іноді припинялися/скорочувалися з причин політичного характеру. Однак слід враховувати, що запрошення до столиці зумовлювалися також чисельністю придворного хору, яка не була сталою (докладніше про це див.: 5, с. 61; 7, с. 257, 260; 27, с. 823, 829). Як об Штелін писав, що в середині XVIII ст. хор нараховував до ста чоловік чудових співаків, більша частина яких були українцями [36, с. 58]. Говорячи про запрошення співаків із українських епархій, дослідники зазвичай не враховували і те, що капела комплектувалася як «малими» (за віком), так і дорослими півчими. В «латинських» школах можна було знайти і тих, і інших, аби задовольнити потреби в усіх партіях голосів. Щоб оцінити співвідношення «малих» і дорослих півчих (воно теж коливалося), пошлемося на спогади Якова Штеліна, який

писав, що в середині 1760-х рр. капела складалася з 74 дорослих півчих та майже такої ж кількості юних вихованців [36, с. 59].

Отже, Києво-Могилянська академія та колегіуми стали надійним джерелом поповнення придворної капели півчими. Якою ж була музична підготовка спудеїв, отримана ними в академії чи колегіумах? Встановити це непросто. Оскільки спів не належав до ординарних дисциплін (синтаксис, граматики, піїтики, риторика, філософія, богослов'я), в інструкціях учителям не містилося вказівок щодо викладання цієї «екстраординарної» (додаткової) дисципліни. В інших джерелах повідомлення про навчання співу не часті. Відомо, що у колегіумах неодмінно був хор із учнів, який брав участь у службах в училищних храмах, а також святкуваннях різних урочистостей у місті. Співу як окремої школи/класу в колегіумах не було, але учнів вчили «практичним способом». «Класом» був хор, як невід'ємний елемент життя цих навчальних закладів. Багато хто з півчих придворного хору починав співати саме в академічному хорі. Це відомо про Івана Голєневського [3, с. 280-281], Марка Полторацького (пізніше він став регентом придворного хору), Григорія Сковороду. Максим Березовський, навчаючись в академії, не тільки співав у хорі, а й складав для нього твори [9, с. 172]. Окрім участі в церковних службах, відомо, що учні «латинських шкіл» виконували канти, гімни під час зустрічей важливих персон, а також для розваги студентів, викладачів і гостей під час рекреацій. Урочисті та вітальні канти учні виконували в святкові дні, обходячи з привітаннями будинки городян. Про це збереглися спогади учнів, такі явища описані в красному письменстві (Микола Гоголь, Василь Наріжний та ін.). Відомо також, що вчителі писали канти. Великою удачею вважаємо знахідку запису рукописного кantu з нотами, який був створений в академічному середовищі і виконувався учнями [22, с. 98-99]. У 1706 р. учні Чернігівського колегіуму розіграли драматичний твір, частиною якого був кант, у якому висловлювалася впевненість у перемозі «російського царя над шведським левом». Це був один із перших у Російській імперії кантів на честь перемог Петра I. Зауважимо, що донедавна музикознавці й історики музики вважали, що музичні номери у шкільних п'єсах не знайдені [10, с. 201]. В цілому співоча підготовка учнів академії та колегіумів безумовно сприяла розвитку партесного співу в придворній капелі.

Хоча академія та колегіуми стали надійними джерелами поповнення капели, зростаюча потреба в гарних «голосах» була відчутною. У 1728 р. царівна Катерина Іванівна просила у гетьмана

Данила Апостола універсал для свого служителя В. Євстратова для пошуку півчих. Гетьман обіцяв сам знайти і згодом відправив юнаків, але водночас віддав навчати співу двох дискантів. З листа гетьмана стає зрозуміло, що відшукати підготовлених співаків було нелегко [6, с. 170]. Тож із метою уникнути подібних кризових ситуацій, для спеціального навчання півчих 14 вересня 1738 р. була заснована музична школа в Глухові. У школі мали вчитися до 20 осіб (дітей церковнослужителів, козаків та міщан) із найкращими голосами, навчати їх повинні були «київського і партесного співу» майстри «іноземні та малоросійські» [23, с. 613-614]. Щорічно десять учнів мусили відправляти до двору, а на їх місце набирати нових. Як свідчить донесення генерала Кейта (1741 р.), школа виконувала покладені на неї завдання і число підготовлених співаків рахувалося десятками [5, с. 65]. Як свідчать ордери, набір до школи відбувався на землях Гетьманщини і Слобожанщини [30, арк. 59]. В указах Генеральної військової канцелярії (яка контролювала і фінансувала діяльність школи) повторювалося, що шукати потрібно найкращі голоси, а за невиконання указу були встановлені штрафи для відповідальних осіб [32, арк. 1 зв., 3 зв.].

Втім, навіть стабільна робота Глухівської школи не могла забезпечити попит. Тим більше, що вона готувала «малих» півчих. Тому коли в придворній капелі виникала потреба у співаках, їх набір здійснювали «старими» методами зі звичних джерел. Наприклад, у лютому 1758 р. до Києва був відряджений придворний півчий Степан Андрієвський для набору співаків [31]. У квітні він відправив до столиці двох молодиків [12, с. 512-513]. Отже, не можна погодитися з дослідниками, які стверджують, що зі створенням Глухівської школи була знівельована роль Києво-Могилянської академії і колегіумів як джерел півчих для придворної капели.

У сучасній українській історіографії не раз звучали вкрай негативні оцінки системи набору півчих, робився акцент на тому, що дітей відправляли в хор без їх згоди, у супроводі солдатів [9, с. 55]. Подібні зауваження свідчать, що дослідники не сповна враховують реалії того часу і звичайні практики відправлення дітей до шкіл. На нашу думку, важливим фактором при оцінці типу рекрутування є соціальне походження відібраних до капели півчих (тим більше, що цей аспект не вивчали спеціально). Для реалізації цього завдання авторкою статті складена база даних півчих капели, які потрапили до неї з території Гетьманської та Слобідської України наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. Зібрані дані (про більше ніж

чотири десятки осіб) свідчать, що ця група людей представляла весь соціальний спектр тогочасного суспільства. Наприклад, Іван Голєневський походив із «польського шляхетства», Кирило Головачевський був сином священика, що вийшов із дворян [4, с. 308-309]. Із сімей козаків були Максим Березовський, Григорій Сковорода, Антон Троцина [25, с. 321-322], Петро Петрункевич [16, стб. 114], Іоасаф Попов [18, стб. 385]. Тимофій Щербацький був із родини міщан. Як впливає з документів, у перших наборах глухівської школи переважна більшість хлопчиків були дітьми міщан [30, арк. 57]. Синами священиків були Марко Полторацький, Василь Іванов [17, стб. 642]. Нагадаємо, що в академії та колегіумах навчалися діти всіх станів. Такий тип рекрутування можна кваліфікувати як «відкритий», оскільки до придворної капели набирали представників усіх станів. Крім того, був присутній певний відбір на місце в хорі відповідно до співочих здібностей. Саме таланти визначали подальше просування в хорі, аж до можливості його очолити або «зробити кар'єру» в іншій царині, використовуючи заступництво знатних осіб (знайомство з ними заводило чимало півчих).

Головною причиною звільнення півчих із придворного хору була «втрата» голосу [див., наприклад: 5, с. 70]. Так, у січні 1741 р. через це до Києво-Могилянської академії повернувся півчий Жуковський і ще 5 осіб. Із цієї причини щорічно в середньому не менше десяти чоловік (переважно «малих» півчих) полишали хор. Вони продовжували навчання або знаходили яесь місце. У той же час відомі приклади багаторічної служби в хорі, яка щедро винагороджувалася при звільненні. Наприклад, існувала практика надання півчим дворянства. Так, у 1743 р. за багаторічну і вірну службу спадковим дворянством були нагороджені співаки Григорій Любисток, Федір Божков, Петро Чижевський, Федір Коченовський і Кирило Рубановський [11, с. 216; 20, стб. 254]. Придворний уставник Марко Полторацький та Григорій Любисток отримали чин полковника, Ф. Каченовський і С. Рубановський – чин підполковника, а чимало інших – звання сотника, бунчукового товариша [27, с. 832]. Нерідко півчі просили своїх покровителів спочатку за родичів, а потім користувалися новими можливостями своєї сім'ї. Винагородою за багаторічну службу в придворному хорі був і дозвіл постригтися у відомому монастирі або стати священиком (як правило, просили призначення в українські епархії). Так, у 1741 р. для постригу в Києво-Печерський монастир

був звільнений Кирило Флоринський [5, с. 69-71], там же взяв постриг півчій і уставник Федір Журавський, який прослужив 56 років і був нагороджений 100 рублями [19, стб. 141]. В 1735 р. уставник хору ієромонах Герасим Завадовський, який написав концерт до дня вступу на престол Анни Іоанівни, при звільненні в 1740р. став архімандритом Київського Межигірського монастиря. Деякі співаки зробили надзвичайно успішну кар'єру, добре відомо, що особливе положення в суспільстві зайняв колишній півчій Олексій Розумовський.

Дослідження системи набору до придворної капели півчих із українських земель та траєкторій їх подальшої кар'єри дозволяє констатувати високий ступінь вертикальної соціальної мобільності представників цієї групи людей у становому суспільстві Російської імперії XVIII ст. Придворний хор для багатьох півчих став певним «соціальним ліфтом». Готовність українських півчих до виконання партесної музики сприяла її поширенню в Російській імперії. Малоросійські півчі перенесли до придворної капели і польські традиції виконання кантів, що сприяло розквіту цього жанру в Росії в першій половині XVIII століття. Трансфер українськими півчими до великоросійських центрів партесного співу і такого жанру, як кант, що яскраво втілює риси мистецтва перехідного часу, є наочним прикладом культурного впливу і взаємозв'язку культурних процесів. Придворна капела була безпосередньо причетна до того «музичного повороту», який відбувався в Російській імперії, і проявився у синтезі і переплетенні церковної та світської музики (з тенденцією до розширення в музичній сфері світського компоненту). Придворний хор певною мірою уособлював цей «поворот», задаючи «тон» музичним перетворенням.

Примітки

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721-1750 гг.). Ч. 1 / со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К., 1904. – 464 с.
2. Антонович М. Musicasacra. Зб. статей з історії української церковної музики / М. Антонович. – Львів, 1997. – 261 с.
3. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею: в 2 ч. / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. 2. – 568 с.
4. Божерянов И. Кирилл Иванович Гловачевский / И. Божерянов // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 308-317.
5. Внутренний быт Русскаго государства с 17-го октября 1740 года по 25-е ноября 1741 года, по документам, хранящимся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1880-1886. – Кн. 1. – 588 с.
6. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 169-174.
7. Извеков Н. Д. Придворные певчие и крестовые священники и дяки в XVII веке / Н. Д. Извеков // Богословский вестник. – 1903. – Октябрь. – С. 255-294.
8. Ісаєвич Я. Братства і українська музична культура XVI-XVIII ст. / Я. Ісаєвич // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 48-57.
9. Корній Л. Історія української музики / Л. Корній. – Ч. 2.: Друга половина XVIII ст. – [Б. м.], 1998. – 387 с.
10. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII-XVIII ст. / Л. Корній // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 194-214.
11. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии / Д. Миллер // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 1-31.
12. Набор в Киеве певчих для придворной капеллы в 1758 году // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 512-513.
13. Оглоблин Н. Бытовые черты начала XVIII века / Н. Оглоблин // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1904. – Кн. 1. – С. 1-21.
14. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959. – 328 с.
15. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода (далее – ОДД). – Т. 15 (1735 г.). – СПб., 1907. – Д. 401.
16. ОДД. – Т. 16 (1736 г.). – СПб., 1906. – Д. 87.
17. ОДД. – Т. 19 (1739 г.). – СПб., 1913. – Д. 560.
18. ОДД. – Т. 20 (1740 г.). – СПб., 1913. – Д. 378.

19. ОДД. – Т. 21 (1741 г.). – СПб., 1913. – Д. 157.
20. ОДД. – Т. 23 (1743 г.). – СПб., 1911. – Д. 180.
21. Письмо царицы Екатерины к киевскому митрополиту Иоасафу Кроковскому // Киевская старина. – 1902. – № 5. – С. 6.
22. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
23. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. X (1737–1739). – № 7656.
24. Разумовский Д. В. Патриаршие певчие диаки и поддиаки и государевы певчие диаки / Д. В. Разумовский. – СПб., 1895. – 93 с.
25. Троцины // Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 321-324.
26. Ундольский В. Замечания для истории церковного пения в России / В. Ундольский. – М., 1846. – 46 с.
27. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – 878 с.
28. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII століття / О. Цалай-Якименко. – К.; Львів; Полтава, 2002. – 500 с.
29. Цалай-Якименко О. Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М. Дилецького / О. Цалай-Якименко // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 32-40.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6718.
31. ЦДАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3148.
32. ЦДАК України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 896.
33. ЦДАК України. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 49.
34. ЦДАК України. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 370.
35. Шреер-Ткаченко О. Розвиток української музичної культури в XVI–XVIII сторіччях / О. Шреер-Ткаченко // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 5-14.
36. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / Я. Штелин. – Л., 1935. – 190 с.
37. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – Вып. 1. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

Посохова Л. Ю. Украинские певчие в придворной капелле первой половины XVIII в.: принципы «рекрутирования» и ротации.

В статье исследуется процесс отбора украинских певчих в царский придворный певческий хор. Реконструируется система набора в капеллу, анализируется составленная база данных украинских певчих. Делается вывод о том, что готовность украинских певчих к исполнению партесной музыки способствовала распространению новых культурных явлений в Российской империи XVIII в.

Ключевые слова: история музыки, придворная капелла, партесная музыка.

Posokhova L. Yu. Ukrainian singers in the court chapel of the first half of the 18th century: principles of recruitment and rotation.

The article explores the process of Ukrainian singers selection to the royal court singing chorus. The system of recruitment to the chapel is reconstructed, the database compiled by Ukrainian singers is analyzed. A conclusion is made that the willingness of Ukrainian singers to perform part music performance contributed to spread of new cultural phenomena in the Russian Empire in the 18th century.

Keywords: history of music, the court cappella, part music.

УДК 94(477.54)«1918/1922»: [351.746.1:174]

Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.)

Труш С. М.

У статті аналізується проблема формування професійної етики у соціально-професійній групі співробітників Надзвичайної комісії. Робиться висновок про те, що професійна етика як сукупність норм і правил була притаманна корпорації чекістів, але нерідко порушувалася, зважаючи на специфіку особового складу Надзвичайної комісії.

Ключові слова: професійна етика, чекісти, Надзвичайна комісія.

Вивчення історії органів державної безпеки, зокрема Надзвичайної комісії, потребує від дослідника не лише доступу до секретних матеріалів, а й розуміння специфіки цієї організації, що наклала відбиток як на її діяльність, так і на особовий склад. Антропологічний поворот, що виступає невід'ємною складовою сучасної гуманітаристики, дозволяє охарактеризувати професійну групу співробітників НК не лише за формальними ознаками, як-то вік, освіта, партійна приналежність, а й поставити питання про наявність у них окремого корпоративного духу та професійної етики.

Постановка проблеми у такій площині дозволить говорити про існування професійної групи співробітників Надзвичайної комісії як окремої соціально-професійної спільноти з притаманним їй «моральним кодексом» та відповісти на питання, наскільки ідентифікували себе звичайні співробітники з цією групою, чи дотримувалися професійної етики тощо.

Актуальність вивчення проблеми професійної етики чекістів продиктована і ситуацією в українському суспільстві у ставленні до правоохоронців. Згідно з даними різних українських ЗМІ, рівень довіри громадян до співробітників міліції в Україні коливається в межах 1,5-3 %. Не в останню чергу цей показник залежить

© С. М. Труш, 2014

від дотримання правоохоронцями професійної етики, зокрема, недовіра до міліції у суспільстві виникає якраз через кричущі випадки порушення останньої, коли співробітники міліції стають фігурантами кримінальних справ через корупцію, перевищення службових повноважень тощо.

У радянській історіографії проблема існування професійної етики розглядалася з дидактичних міркувань – у науковій та науково-популярній літературі конструювався ідеалізований образ співробітника органів державної безпеки з притаманними йому високим професіоналізмом, загальною культурою і кристальною чесністю, що мав слугувати взірцем як для майбутніх чекістів, так і для всього радянського суспільства загалом. Ця тенденція простежується як у дослідженнях, присвячених історії ВЧК/ВУНК [13; 20], так і в спеціально підготовлених «парадних» біографіях відомих чекістів – очільника ВЧК Ф. Е. Дзержинського, його заступників Я. Х. Петерса та І. К. Ксенофонтова [19; 21].

У новітній українській історіографії дослідники переважно займалися аналізом особового складу Надзвичайної комісії з точки зору соціального походження, професійних навичок [8–10], намагалися сконструювати просопографічний портрет чекіста [1; 17], але питання про існування професійної етики порушено не було. Спробу здійснити концептуалізацію соціального образу чекіста періоду НЕПу [15] можна вважати першим дослідженням у вітчизняній історіографії, заснованим на методології історії повсякденності.

Щодо літератури, присвяченої питанням професійної та корпоративної етики, то подібні дослідження торкаються або загальної методології [2; 12], або професійної етики співробітників міліції, зокрема, до останніх належить робота львівського дослідника С. Сливка, що узагальнює методологічну розробку проблеми та наводить практичні поради щодо формування професійної етики у сучасних правоохоронців [18].

Дослідження процесу формування та особливостей професійної етики чекістів проводилося із залученням опублікованих та архівних матеріалів. Серед опублікованих варто виділити такі групи джерел, як актові і законодавчі матеріали [3; 11; 14], справочинна документація, мемуари [4]. Особливу роль відіграли архівні матеріали, що вперше вводяться до наукового обігу, а саме накази по Харківській губернській надзвичайній комісії за

1920–1921 рр. [5-6], які за класифікацією Р. Подкура і В. Ченцова належать до справочинної розпорядчої документації [16, с. 115].

Професійна етика є одним із видів прикладної етики. Об'єктом професійної етики є людина, а її предметом регулятивна діяльність норм професійної моралі [2, с. 13]. Дослідники розрізняють теоретичний та нормативний рівні професійної етики.

Професійна етика як наука – це система знань про певний порядок службових відносин, правомірну поведінку спеціаліста, культуру професійних дій, які характеризуються моральною чуйністю і регламентовані сформованими у суспільстві соціальними нормами, загальнолюдськими цінностями, існуючим законодавством, відомчими нормативним актами [18, с. 29].

Як система норм професійна етика – це кодекс правил, що визначає поведінку спеціаліста у службовій обстановці, норм, які відповідають існуючим законам та відомчим нормативним документам, професійним знанням, стосункам у колективі, глибокому усвідомленню моральної відповідальності за виконання професійних обов'язків [18, с. 29].

З поняттям професійної етики тісно пов'язана етика корпоративна – система універсальних і специфічних моральних вимог і норм поведінки, що реалізуються в процесі функціонування корпоративних структур [12, с. 4]. Етичні проблеми всередині певної корпорації можуть виникати як на макрорівні – у стосунках між різними організаціями, між організацією та державою тощо, так і на мікрорівні – у ситуаціях прийняття управлінських рішень, взаємовідносин між керівництвом та підлеглими, службового викриття, становища жінок в організаціях та надання взаємних послуг [16, с. 24, 29].

У службовому середовищі людина має виконувати так звану «професійну роль». Це поняття включає в себе здатність до виконання службових обов'язків та навички взаємовідносин із оточенням (керівництвом, колегами, підлеглими) у процесі реалізації зафіксованих для конкретної посади професійних завдань чи функцій.

Для того, щоб людина могла виконувати вимоги професійної та корпоративної етики, створюються етичні, або моральні, кодекси, що описують систему загальних цінностей і правил етики організації, яких мають дотримуватися співробітники [2, с. 8; 12, с. 116].

Саме такого «морального кодексу» потребувала професія чекіста, оскільки співробітник Надзвичайної комісії, що не мав

фахової освіти, відповідних знань та навичок, був дезорієнтований у ситуації виконання покладених на нього державою завдань. Спроба створити «етичний кодекс» належить голові ВЧК та безпосередньому ініціатору створення Надзвичайної комісії Ф. Е. Дзержинському. У «Пам'ятці співробітнику ВЧК» регламентувалася поведінка чекіста при виконанні службових обов'язків, а також робився наголос на чеснотах, які мали бути притаманні кожному працівнику Надзвичайної комісії. Так, у цьому документі вказувалося, що кожен комісар, розвідник, слідчий має «бути завжди ввічливим, коректним, скромним, кмітливим»; «не кричати, бути м'яким, однак, треба знати, де слід проявити жорсткість»; «перш ніж казати, треба подумати»; «на обшуках бути передбачливим, вдало застерігати нещастя, бути ввічливим, точним до пунктуальності», «бути витриманим, стійким, вміти швидко орієнтуватися, вживати мудрих заходів» [7, с. 17-18].

Отже, згідно з професійною етикою співробітника Надзвичайної комісії, кожен чекіст мусив бути, насамперед, ввічливим, тактовним, пунктуальним та виваженим. Ці риси відповідають ідеалу вихованої людини взагалі і віднести їх до специфічних, таких, що мають бути притаманні лише певній професійній корпорації, важко.

Інша справа, коли мова заходить про поведінку чекіста як представника певної професійної групи. Специфіка служби в органах державної безпеки полягає у тому, що співробітник, наділений широкими владними повноваженнями, може зловживати своїм становищем. Особливо це було актуальним у період революції, коли, власне, існувала Надзвичайна комісія. За умов, коли колишня правочинна система була зруйнована, а нова ще не була збудована, коли НК була наділена позасудовими повноваженнями і не контролювалася органами прокуратури (якої ще не було) чи юстиції, кожен чекіст міг перевищити свої службові повноваження – під час обшуку, арешту, допиту тощо. Тому особливою рисою професійної етики виступали чесність та непідкупність: «бути чесним і непідкупним, тому що користолюбні прагнення є зрадою Робітничо-Селянській державі та народу взагалі» [7, с. 18].

Якщо чекіст дізнавався про випадки зловживань чи порушень професійної етики серед своїх колег, він мусив негайно повідомити про це своє керівництво, але таємно, щоб мати змогу спіймати недобросовісного співробітника «на гарячому»: «якщо ти дізнаєшся про недбалість чи зловживання, то не треба знімати галас, оскільки цим ти зіпсуєш усю справу, а похвально буде, якщо ти їх схопиш на місці злочину, а потім розкриєш їх із ганьбою» [7, с. 18]. Тобто, ця

вимога в свою чергу виховувала в чекістах корпоративну етику, і зокрема, формувала схему поведінки в ситуації, де часто виникають моральні проблеми, а саме – службове викриття, оскільки з етичної точки зору тут постає дилема, продиктована існуванням так званої культури взаємних послуг у колективах.

Ставлення до злочинів і проступків чекістів із боку керівних органів було деталізовано в спеціальному циркулярі всім головам і начальникам Надзвичайної комісії. Згідно з цим документом, керівникам на місцях необхідно пильно слідкувати за тим, щоб серед співробітників не було корупціонерів, недобросовісних працівників, людей, слабких духом [14, с. 217]. Особливо небезпечним вважалося замовчування злочинів, здійснених чекістами. Злочинців чекало суворе покарання, «з усією строгістю революційного часу».

Разом із тим зазначалося, що «праця чекістів важка, невдячна (в особистому відношенні), дуже відповідальна і важлива для держави», але разом із тим вона викликає значне невдоволення і окремих осіб, і «саботажних установ». Чекістська служба повна спокус на різноманітні зловживання, на використання свого становища для особистої вигоди [14, с. 216].

Для того, щоб співробітник НК, на якого покладено таку важку ношу, міг ефективно виконувати свої обов'язки, йому мали бути забезпечені відповідні умови. Це покладалося на місцевих керівників, що мали захищати своїх підлеглих, реагувати на їх потреби в матеріальному забезпеченні тощо [14, с. 217].

Окремим пунктом «Пам'ятки» зазначалося, що кожен співробітник має пам'ятати про те, що він покликаний охороняти «радянський революційний порядок» і не допускати його порушень, а також «берегти, як зіницю ока, дані йому доручення» [7, с. 18]. Отже, професійна етика чекістів визначала ставлення співробітників Надзвичайної комісії до виконання своїх службових обов'язків як до дуже важливої місії.

Етичним ідеалом для чекістів слугував образ Ф. Е. Дзержинського. Саме він стараннями преси та біографів був наділений такими чеснотами, як відвага, принциповість, прямота і шляхетність. У спеціальному зверненні ЦК і ЦКК ВКП(б) із приводу смерті Ф. Е. Дзержинського голова ВЧК постає як лицар, що помер героїчно, на посту, через велику перевтому та нелюдську працездатність [7, с. 22]. «Ідеальний» Дзержинський як фігура, сакралізована більшовиками в пантеоні героїв, залишався взірцем для всіх наступних поколінь радянських чекістів.

Співробітники НК належали до авангарду партії, були взірцем для службовців інших державних установ [15, с. 345]. Регулярна відсутність чекістів на партійних зборах непокоїла керівництво, оскільки така поведінка не тільки тягла за собою відірваність від партійного життя, замкненість, відособленість, але й знижувала авторитет ВЧК/ВУНК, а зрештою, і самої партії [11, с. 300]. Крім того, це могло стати причиною виникнення замкненої, підкреслено вищої за статусом, групи всередині самої партії, що загрожувало б надмірною концентрацією влади в руках керівництва органів державної безпеки.

Ще однією важливою рисою професійної/корпоративної етики чекістів було дотримання службової, або трудової, дисципліни. Службова дисципліна – це обов'язкове дотримання співробітниками внутрішнього трудового розпорядку – статутів, положень, наказів [2, с. 20]. Для зміцнення службової дисципліни, профілактики її порушень важливу роль відіграє об'єктивно встановлена суб'єктами влади дисциплінарна відповідальність. Вона настає у випадку порушення співробітником Надзвичайної комісії службової дисципліни, тобто скоєння протиправних вчинків, і застосовується, як правило, у внутрішньослужбовому порядку [18, с. 61].

Отже, з моменту появи Надзвичайної комісії сформувалася відповідна соціально-професійна група співробітників цього органу – чекістів. Для неї були характерними як наявність специфічної діяльності, так і відособленість у суспільстві, продиктована характером виконуваної роботи. Формування професійної етики відбувалося централізовано, відповідний фаховий стандарт був розроблений головою ВЧК Ф. Е. Дзержинським.

Проте формування у кожного окремого співробітника професійної етики – завдання складне і тривале, особливо коли мова йде про Надзвичайну комісію, де на службу потрапляли люди без відповідної освіти і виховання. На практиці керівництво місцевих органів стикалося з такими проблемами, як корупція, недотримання «морального кодексу» чекіста, порушення трудової дисципліни.

Так, неодноразово помічалось, що співробітники Харківської губернської надзвичайної комісії поводять себе при виконанні службових обов'язків неввічливо і нетактовно, тим самим дискредитують Надзвичайну комісію в очах як широкої публіки, так і працівників державних установ [6, арк. 34].

Частим явищем були порушення службової дисципліни – запізнення на роботу, неявка на службу з невідомих причин,

невиконання наказів по комісії, невчасне надання звітів тощо [6, арк. 40]. Ще однією проблемою було недотримання санітарно-гігієнічних норм у приміщенні губернської надзвичайної комісії – з одного боку, тут неякісно працювали прибиральниці, а з іншого, самі співробітники «кидають недопалки, папір, плюють на підлогу» [6, арк. 266]. У відвідувачів це створювало негативне враження про комісію, що, власне, і непокоїло керівництво.

Співробітники Харківської губернської НК нерідко під час обшуків поруч із речовими доказами забирали речі, що не мали стосунку до справи, – гребінці, одяг, штітки. У наказі голови комісії зазначалося, що така реєвизиція правомочна лише у випадку знаходження великої кількості надлишків, але для проведення подібної операції необхідно запросити представників домкомів [6, арк. 70].

Успереч наказам ВЧК про дотримання правил неупередженого допиту, співробітники Харківської губернської надзвичайної комісії часто поводитися з арештантами під час цієї процедури грубо [6, арк. 137].

Були помічені і зловживання службовим становищем і званням чекіста. Так, частина співробітників після настання комендантської години продовжували відпочивати в кафе і паштетних [6, арк. 237]. Зрештою, чекістам було заборонено без причини (оперативна або агентурна діяльність) відвідувати ресторани. Що стосується цирків, театрів та кінематографу, то після цілого ряду випадків, коли співробітники губернської Надзвичайної комісії відвідували ці заклади безплатно, користуючись своїм становищем, ходити на вистави можна було лише згідно з планом [5, арк. 23].

Особлива увага приділялася ставленню чекістів до своєї роботи, оскільки було помічено, що деякі співробітники розповідали про діяльність органу поза стінами НК, у той час як діяльність комісії заснована на принципах конспіративності і таємності. Згідно зі словами голови губернської НК, «все це ясно вказує на те, що, з одного боку, в постійно оновлюваний склад НК почали проникати недостатньо стійкі співробітники, а з іншого, багато чекістів, перевтомлені довгою і тяжкою боротьбою, розпустилися, послабили свою волю, забули свій революційний обов'язок» [6, арк. 240].

Треба зазначити, що накази, де коментувалися вищезгадані проступки співробітників Надзвичайної комісії, мали знеособлений характер, ніхто персонально покараний не був. Це була більше

пересторога про можливі наслідки подібних дій у майбутньому, покарання теж не було визначено.

Але дисциплінарні покарання також застосовувалися. Це були адміністративні арешти терміном від 5 до 30 днів із виконанням або без виконання службових обов'язків. У першому випадку людина отримувала догану, але продовжувала перебувати на службі, у другому – опинялася за ґратами, а після поновлювалася на службі. Так, наприклад, за нанесений удар арештанту помічника коменданта Алдохіна було заарештовано на 30 днів без виконання службових обов'язків [5, арк. 25], старший наглядач слідчої в'язниці Єлізаров був заарештований на 10 днів із виконанням службових обов'язків за грубе поводження з арештованими та за недбале ставлення до службових обов'язків [5, арк. 50].

Звільнення з посади як покарання за порушення професійної етики чи трудової дисципліни до чекістів не застосовувалося. Цей захід поширювався на машиністок, водіїв, прибиральниць, тобто на обслуговуючий персонал [5, арк. 39, 42; 6, арк. 87, 90]. Але що стосується комісарів, слідчих, тобто чекістів, то вони залишалися на своїй посаді, відбувши покарання. З одного боку, це можна пояснити недостатньою кількістю кадрів, коли кожен із співробітників, зважаючи на його досвід та навички, високо цінувався, а з іншого, відособленістю професійної корпорації чекістів від суспільства: звільнений чекіст на новому місці роботи міг розказати багато таємниць, пов'язаних із діяльністю органу.

Проте зовсім інша справа, коли мова заходила про тяжке порушення професійної етики чекістів – корупцію, зв'язок із бандитами, посадові злочини. У цьому випадку співробітника Надзвичайної комісії чекала вища міра покарання – розстріл. Така доля, зокрема, спіткала комісара секретно-оперативного відділу ХГЧК Грядунова, який взяв хабаря у розмірі 4000 рублів і пропонував частину грошей міліціонерам, що були з ним при виконанні операції [5, арк. 117]. Або, наприклад, уповноваженого з інформації Нікішаєва, що постачав бандитському угрупованню зброю і фальшиві документи [6, арк. 109].

Звісно, такі дії дискредитували і Надзвичайну комісію, і радянську владу взагалі і, відповідно, Колегія ХГЧК мала продемонструвати, що такі ситуації є екстраординарними, подібні співробітники опинилися в складі корпорації чекістів випадково, щоб, з одного боку, застерегти, а з іншого, продемонструвати рішучість Надзвичайної комісії у боротьбі за чесність своїх рядів.

Випадки грубого порушення професійної етики, пов'язані, як правило, з особистою матеріальною вигодою, зазвичай не були продиктовані ідеологічними чи політичними міркуваннями, що свідчить принаймні про те, що професійний відбір на службу до Надзвичайної комісії з точки зору лояльного ставлення до режиму був успішним, але з приводу чесності співробітників був провалений.

Персональну відповідальність за дотримання професійної етики особовим складом ніс голова. Очільник Харківської губернської НК у щорічному звіті за 1921 р., що подавався до губернського партійного комітету КП(б)У та до ВУНК, був вимушений зізнатися, що в рамках підпорядкованого йому органу проблеми порушення професійної етики залишаються досить гострими. Він говорить про них як про «недоліки»: перший – це відсутність чекістської дисципліни; другий – зловживання алкоголем, яке створює враження у сторонніх, що всі чекісти алкоголіки; третій «недолік» – грубість, яку проявляють чекісти стосовно громадян, четвертий – це ігнорування запитів від інших радянських державних установ, що негативно впливає на взаємовідносини губернської НК з іншими місцевими органами влади [5, арк. 272].

Отже, професійна етика як сукупність певних норм поведінки була вироблена для корпорації чекістів як у вигляді правил, яким має слідувати співробітник під час несення служби, так і через створення у масовій свідомості образу «ідеального чекіста» на прикладах спеціально створених біографій очільників ВЧК – Ф. Е. Дзержинського, І. К. Ксенофонтова, Я. Х. Петерса та інших.

Але на практиці дотримання професійної етики порушувалося. Боротьбу з цим на місцях очолили голови губернських надзвичайних комісій та начальники відділів. У випадках порушення трудової дисципліни, наказів ВЧК/ВУНК про поведження з арештованими, про процедуру ведення обшуків, допитів тощо покарання здійснювалося дисциплінарним шляхом – арешт терміном від 5 до 30 днів із виконанням або без виконання службових обов'язків.

Якщо ж мова йшла про грубе порушення професійної етики, яке вже класифікувалося як посадовий злочин (корупція, постачання бандитів фальшивими документами та зброєю тощо), то в таких випадках встановлювалася вища міра покарання – розстріл. Прикметно, що не практикувалося звільнення у випадку порушення професійної етики. Це свідчить про те, що корпорація чекістів була

замкненою соціальною групою, в рамках якої і мали вирішуватися проблеми, що виникали в зв'язку з тим чи іншим співробітником.

Примітки

1. *Билокин С.* Социальный портрет чекистов / С. Билокин // Персонал. – 2003. – № 8. – С. 39-46.
2. *Бралатан В. П.* Професійна етика / В. П. Бралатан, Л. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко. – К., 2011. – 252 с.
3. *В. И. Ленин* и ВЧК, 1917–1927: сб. док. и мат. – М., 1987. – 412 с.
4. *ВЧК-ГПУ: Документы и материалы.* – М., 1995. – 272 с.
5. *ДАХО.* – Ф. Р-1872. – Оп. 1. – Спр. 16. – 142 арк.
6. *ДАХО.* – Ф. Р-878. – Оп. 1. – Спр. 58. – 445 арк.
7. *Дзержинский Ф. Э.* Государственная безопасность / Ф. Э. Дзержинский. – М., 2008. – 256 с.
8. *Дорошко М. В.* Партійно-державна номенклатура в УСРР у 1919–1923 рр.: соціально-політичний аналіз / М. В. Дорошко // Історична пам'ять. – 2002. – № 1-2. – С. 70-76.
9. *Золотарев В.* Руководящий состав органов государственной безопасности Харьковской области в 1919-1941 годах / В. Золотарев // Эпоха. Культуры. Люди. – Харьков, 2004. – С. 112-125.
10. *Золотарьев В.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьев. – Харків, 2003. – 477 с.
11. *Из истории ВЧК, 1917-1921:* сб. док. и мат. – М., 1958. – 512 с.
12. *Кузнецов И. Н.* Корпоративная этика / И. Н. Кузнецов. – М., 2003. – 480 с.
13. *Маймескулов Л. Н.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990. – 345 с.
14. *На защите революции:* Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии, 1917–1922: сб. док. и мат. – К., 1971. – 391 с.
15. *Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПУ (1921–1928 рр.):* колект. монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. – Ч. 1. – К., 2009. – 445 с.
16. *Подкур Р.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.
17. *Семененко В. И.* Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная Чека. – Харьков, 1994. – С. 3-31.
18. *Сливка С. С.* Професійна етика працівника міліції / С. С. Сливка. – Львів, 1995. – 126 с.

19. *Чекисты*: сборник сочинений. – М., 1987. – 413 с.
20. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997. – 608 с.
21. *Шляхами чекістської долі*: збірник праць. – К., 1988. – 271 с.

Труш С. Н. Формирование профессиональной этики чекистов (на материалах Харьковской губернской чрезвычайной комиссии, 1919–1922 гг.)

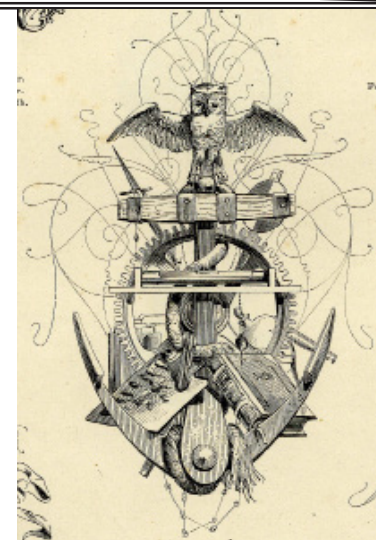
В статье рассматривается проблема формирования профессиональной этики у социально-профессиональной группы сотрудников Чрезвычайной комиссии. Делается вывод о том, что профессиональная этика как совокупность норм и правил была характерна для корпорации чекистов, но нередко нарушалась рядовыми сотрудниками, ввиду специфики личного состава Чрезвычайной комиссии.

Ключевые слова: профессиональная этика, чекисты, Чрезвычайная комиссия.

Trush S. M. The formation of security officers' professional ethics (on the materials of the Kharkiv Provincial Extraordinary Commission, 1919-1922).

The paper is devoted to the problem of professional ethics of professional group of employees of the Extraordinary Commission. The author found that professional ethics as a set of rules and regulations was characteristic for the corporation of security officers. However, sometimes they were violated it.

Keywords: professional ethics, security officers, the Extraordinary Commission.

**НОВА ТА НОВІТНЯ
ІСТОРІЯ**

УДК 94: [323.3 - 054.73(= 161,1)] "192/193"

В поисках лучшей доли: русские студенты-эмигранты в Польше в 20–30-е гг. XX в.

Ёлкин А. И.

В статье рассмотрены социально-бытовые условия, в которых оказались русские студенты-эмигранты в Польше. Им сразу же пришлось столкнуться со сложными бытовыми проблемами: отсутствием продуктов питания, одежды и обуви, жилья. Непосредственное влияние на возможность успешного обучения в вузах, учебные занятия и завершение учебы оказывало правовое положение русских студентов, а также ограниченное право передвижения по стране и право выбора свободного места жительства. Помощь в проведении студенческих летних каникул обычно оказывалась православными монастырями. Сталкиваясь с многочисленными проблемами, студенты пытались опереться на поддержку эмигрантских организаций не только в стране, но и за ее пределами.

Ключевые слова: Польша, студенты, стипендия, общежитие.

Российская эмиграция 20–30-х гг. XX в. являлась массовой и хорошо организованной. Среди беженцев в Европе оказались около 16 тыс. студентов, прервавших своё обучение в России в связи с революцией и Гражданской войной [3, с. 261]. Теперь у эмигрантской молодёжи появилась надежда поступить в зарубежные вузы и завершить своё образование. Проблема пребывания и обучения русских студентов в Болгарии, Чехословакии и Югославии нашла своё освещение в работах исследователей [10, 6, 8]. Однако вопрос, связанный с условиями нахождения и учебы в Польше русских студентов требует более детального изучения¹.

После окончания Гражданской войны в России на территории Польши оказалось значительное количество эмигрантов. Среди них

¹ При написании статьи автор изучил соответствующие документальные публикации, эмигрантскую прессу и архивные материалы, хранящиеся в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ).

находились бывшие солдаты и офицеры различных добровольческих формирований (около 17 тыс. чел.), интернированных на территории Польской республики. Многие из них в довоенные годы окончили гимназии, обучались в высших учебных заведениях. В лагерях интернированных в Острове-Познанском, Стшалково, Пикулице, Тухоли и Щелково оказалось свыше 200 студентов [2, ф. 5814, оп. 1, д. 4, л. 64]. Поскольку условия пребывания были тяжелыми, то студенты стремились из лагерей уехать, попытаться поступить в польские ВУЗы и получать специальность. Однако им сразу же пришлось столкнуться со сложными социально-бытовыми проблемами: отсутствием средств на покупку продуктов питания, одежды, обуви и отсутствием жилья. Ситуация в стране усугубилась экономическим кризисом и инфляцией. Для того, чтобы сделать взаимопомощь более эффективной, студенты основали 31 марта 1921 г. Союз русских студентов в Польше (СРС). Согласно уставу, организация оказывала своим членам материальную и правовую помощь, а для этого поддерживала контакты с соответствующими государственными органами и общественными организациями [2, ф. 5846, оп. 1, д. 1, л. 1]. В 1921 г. общее количество русских студентов в Польше составило около 1000 человек [13, с. 9]. Осенью 1921 г. в Варшаве проживал 101 студент, из них 82 чел. обучались в столичных ВУЗах. Материальное положение их являлось следующим: 75 % жили в плохих жилищных условиях, 10 % – в удовлетворительных, 15 % – в ужасных; 80 % из них нуждались в одежде и обуви, 40 человек в медицинской помощи и 77 человек в дополнительном питании [2, ф. 5864, оп. 1, д. 15, л. 31]. После соответствующего обращения правления СРС к общественным организациям неотложную помощь оказали бывший Российский Красный Крест и Всемирный Христианский студенческий союз. Кроме указанных объединений, основная поддержка русскому студенчеству в Польше оказывалась Российским Земско-городским комитетом помощи российским гражданам за границей (Земгор). Он начал свою работу во Франции в марте 1921 г. Как уже отмечалось, жилищно-бытовые условия студентов постоянно находились в центре внимания СРС. К весне 1922 г. особую остроту приобрел квартирный вопрос. В связи с возобновлением занятий, в Варшавском ветеринарном институте число мест в польском студенческом общежитии для русских студентов оказалось сокращено с 60 мест до 12 [2, ф. 5846, оп. 1, д. 22, л. 5]. Несмотря на то, что в столице удалось открыть общежитие на 20–25 мест,

найти квартиры остальным нуждающимся оказалось практически невозможно. Поэтому квартирный вопрос разрешили следующим образом: в местечке Воломин под Варшавой сняли пять помещений, главным образом дачи, где разместили малоимущих студентов. Помещения оказались сырыми и холодными. Эти студенческие общежития содержались на средства Земгора (отопление, освещение и плата за жилье). Однако, в связи с сокращением финансирования организации, живущие в Воломине студенты с сентября 1924 г. сами оплачивали свое проживание, за исключением особо нуждающихся [2, ф. 5846, оп. 1, д. 8, л. 46]. Постоянная нехватка материальных средств заставила СРС разработать даже принципы распределения помощи среди студентов (1922 г.). Все они оказались разделены согласно получаемым доходам на несколько категорий. Однако уже в июне 1922 г. лица, зарабатывающие больше 10 000 марок в месяц оказались лишены бесплатных обедов, а имеющие свыше 15 000 марок – помощи хлебом [2, ф. 5846, оп. 1, д. 5, л. 63]. Постоянно на заседаниях правления СРС обсуждались просьбы о выделении хлеба и денег на ужины и обеды. Обычным явлением для студентов был полуголодный паек (обед и 200 граммов хлеба). Для того, чтобы поправить свое материальное положение, студенты создали артель, состоящую из 55 человек. Во главе стояло выборное бюро труда. Оно организовало две мастерские: сапожную и переплетную. Главную поддержку для их открытия оказал Земгор, выделив необходимые финансовые средства. Кроме этого, студенты объединялись для выполнения различных работ: репетиторства, черчения, фотографии, музыки, погрузки и разгрузки вагонов [1, с. 11]. СРС предоставлял студентам ссуды (обычно на месяц), оплачивая стоимость обучения на различных краткосрочных курсах: землемерных, языковых, топографических и т. д. [2, ф. 5846, оп. 1, д. 6, л. 35, 38].

Несмотря на ограниченность своих финансовых возможностей, которые с каждым годом сокращались, Земгор уделял главное внимание русским студентам, обучавшимся в польских высших учебных заведениях, тогда как в других странах он курировал школы. В 1923 г. из 148 русских студентов, получавших образование в ВУЗах Польши, 84 в той или иной форме пользовались помощью Земгора, наиболее целесообразной формой поддержки являлись стипендии, позволявшие студенту целиком уделять внимание обучению. Таких стипендиатов Земгора имелось в 1923 г. 20 человек.

Кандидаты на стипендию этой организации в Варшаве избирались СРС и Академической группой [3, с. 252]. Постоянная нехватка средств привела в 1925 г. даже к конфликту между Земгором и СРС. Тяжелое финансовое положение Земгора вынудило эту организацию прекратить помощь «старым» студентам полностью. И только для Польши сделали исключение. Здесь сохранилось несколько стипендий. СРС заявил «о трагическом непонимании Варшавы Парижем» и о том, что «в Париже имеют отдаленное представление о тяжелых условиях жизни русских студентов в Польше». На это Земгор ответил, что его меры свидетельствуют скорее об обратном. «Репрессии Земгора были направлены на неуспевающих, а стипендии лишилось всего 5 человек» [2, ф. 5846, оп. 1, д. 22, л. 11].

Из 173 студентов, обучавшихся в 1925 г. в варшавских ВУЗах, только 26 получали ежемесячную стипендию в размере 20 злотых, которой хватало на ежедневный скромный обед. Результаты такого питания быстро начали давать себя знать: почти все студенты страдали острым малокровием и очень легко поддавались всевозможным заболеваниям: брюшному тифу, чахотке и др. [2, ф. 5846, оп. 1, д. 24, л. 9–12].

Такие условия жизни явились главной причиной смерти двух студентов от чахотки, а студент и студентка покончили жизнь самоубийством.

Трудности, с которыми сталкивались студенты, не ограничивались только нехваткой средств. Поступление в ВУЗы Польши и, в частности, Варшавы ограничивалось: нужны были документы, подтверждающие образовательный ценз лица; разинтернирование из лагерей обставлялось рядом трудновыполнимых формальностей.

Интересна в связи с этим записка, с которой в 1922 г. СРС обратился к ректору Варшавского университета. В ней отмечалось, что некоторые члены союза не имеют требуемых документов полностью. Варшавский университет в связи с этим давал отсрочки для предоставления недостающих документов, но при сдаче экзаменов, особенно дипломных, возникали вполне понятные, но совершенно неустраняемые со стороны студентов препятствия. Большинство из них являлось участниками Гражданской войны, и напоминание о себе могло повлечь репрессии против родных на родине.

Поскольку получить нужные документы оказалось невозможно,

СРС предлагал использовать поручительство русских или польских профессоров, знавших этих студентов во время их обучения в России.

Еще одним препятствием для поступления в высшие учебные заведения являлось положение, согласно которому лица, закончившие в Польше средние учебные заведения с русским языком преподавания, не могли поступать в польские высшие учебные заведения [2, ф. 5846, оп. 1, д. 30, л. 4].

Поскольку власти официально заявляли, что русских в Польше нет, то последние могли открывать только частные школы, не пользовавшиеся государственной поддержкой и правом выдавать аттестаты государственного образца. Интересно отметить, что в конце XIX в. поляки, окончившие частные школы в Царстве Польском, вынуждены были поступать в университеты Кракова и Львова и там получать высшее образование.

В ВУЗах почти все члены СРС, начиная с 1924 г., пользовались так называемым *odroczeniem* (отсрочкой) на 5–7 лет внесения платы за обучение. Однако обязательно оплачивались: экзамены, практические занятия, участие в студенческой больничной кассе (в среднем 35–70 злотых). На оплату экзаменов уходило ежегодно 100–150 злотых. Сюда следует добавить еще и плату за проживание в польских общежитиях (10–15 злотых с человека в месяц). Для ютившихся по углам на частных квартирах эта сумма составляла 20–30 злотых [2, ф. 5864, оп. 1, д. 8, л. 1–2]. Поскольку источники получения денег зачастую носили случайный характер, все студенты вынуждены были трудиться. Данные, приводимые СРС, свидетельствуют о том, что физическим трудом занималось 80 % членов союза, интеллектуальным трудом – уроки, служба в различных бюро, посредничество и т. п. – едва 20 % [2, ф. 5846, оп. 1, д. 30, л. 9]. Все изложенное выше свидетельствует о том, что студенты были лишены возможности регулярно посещать занятия, а это отражалось на качестве знаний.

Непосредственное влияние на возможность обучения в ВУЗах, учебные занятия и завершение учебы оказывало правовое положение студентов. Все русские эмигранты проживали в стране по картам *побыта*, а некоторые по картам *азыля*. Их обязывали каждые три месяца регистрироваться в соответствующих комиссариатах, воеводствах и старостах. В Варшаве власти ограничивались этой трехмесячной регистрацией. В провинции дело обстояло иначе. В связи с тем, что большинство студентов проживало в окрестностях

Варшавы, а особенно много в Воломине, там, кроме указанной регистрации, Радзиминское староство (в 7 км от Воломина) требовало каждые две недели являться в местный участок для регистрации и каждые две недели – в староство за получением пропуска для проезда в Варшаву. Поэтому каждому из живших в Воломине студентов приходилось терять в месяц несколько дней для соблюдения полицейских правил, не считая связанных с этим расходов.

Однако злключения русских студентов этим не ограничивались. Очень стеснено оказалось право свободного передвижения по территории Польши и право свободного выбора места жительства. Эмигрантам запрещалось свободно проживать и передвигаться в 7 восточных воеводствах. Виновные в нарушении данного распоряжения подлежали денежному штрафу и трехмесячному заключению (или обоим этим наказаниям вместе), а также их могли выслать за пределы государства [2, ф. 5764, оп. 1, д. 149, л. 74]. Поскольку география обучения русских студентов начала расширяться, а также постоянно остро стояла проблема дополнительных заработков, эти ограничения затрагивали большинство из них. В начале 20-х годов к пяти варшавским ВУзам, где обучались русские студенты, добавились университеты Познани, Вильно, Кракова, а также высшие учебные заведения во Львове [2, ф. 5846, оп. 1, д. 25, л. 32]. Так, в 1925/1926 гг. во Львове обучалось 42 русских студента [2, ф. 5846, оп. 1, д. 21, л. 6]. Кроме того, студенты не могли выехать в другие страны для углубления знаний, так как обратную визу невозможно было получить. Власти последовательно проводили курс на выселение русских из страны. Из-за отсутствия государственной поддержки СРС пытался опереться на помощь эмигрантских организаций не только в стране, но и за ее пределами. В 1922 г. в Париже начал работу Центральный комитет по обеспечению высшего образования русскому юношеству за границей (ЦК). Он в своей деятельности особое внимание уделял положению студенчества в Польше. Оттуда тотчас же по образованию Центрального Комитета начались ходатайства как СРС, так и отдельных студентов, а затем и местных русских организаций. Просьбы сводились обычно к переводу русских студентов из Польши для обучения в других странах, к назначению стипендий учащимся в Польше и к ходатайствам перед польским правительством о разного рода льготах – правительственных ассигнованиях, полном или хотя бы

частичном освобождении от платы за обучение и др. ЦК начал с просьбы перед польским правительством, совсем не встретившей в первое время отклика, об ассигновании суммы на стипендии и на освобождение от оплаты за обучение хотя бы 50 студентов, а затем постепенно стал добиваться права выезда русских студентов из Польши в другие страны – Бельгию, Италию, Францию, Чехословакию. Только в 1921 г. в немецкие учебные заведения подали анкеты 140 студентов из Польши, а в 1922/1923 учебном году 14 человек уехало в Прагу. Поскольку чехословацкое правительство начало с 1921 г. осуществлять «русскую акцию», приглашать русских студентов на обучение в страну, то русские студенты из Польши рвались в Прагу, превратившуюся в «русский Оксфорд» [2, ф. 5846, оп. 1, д. 46, л. 9–10]. По мере увеличения поступлений в его распоряжение средств ЦК стал и сам назначать стипендии из своей кассы как пребывающим из Польши во Францию студентам, так и студентам, учившимся в самой Польской республике.

В марте 1925 г. министр народного просвещения уведомил председателя ЦК, что польское правительство согласилось на назначение пособий русским студентам, обучающимся в высших учебных заведениях страны, всего на сумму 2400 злотых в год, и что им представлена льгота на взнос платы за обучение с рассрочкой этой платы на 5–7 лет [2, ф. 5846, оп. 1, д. 4, л. 35]. Несомненно важное значение имело и создание при содействии ЦК в 1927 г. Комитета помощи русским студентам во главе с архиепископом Роопом [5, с. 138].

Однако в конце 20-х годов правительственные ассигнования резко сократили. Следовательно, в Польше регулярных стипендий государством, в отличие от Югославии или Чехословакии, не выдавалось, если не считать небольшого количества стипендий ЦК и Земгора. Поэтому важным источником увеличения средств являлась общественная помощь. Участвовал в сборах средств для своих членов и СРС в Польше, устраивая особые сборы и благотворительные вечера. Однако пресса часто критически отзывалась об этих источниках финансирования. В июне 1926 г. на общем собрании СРС иронические замечания в зале вызвала фраза из доклада о том, что для поддержания культурной жизни членов союза устроили... блины [11, 1926. 18. 6.]. Главным источником финансирования являлась взаимопомощь студентов и поддержка их со стороны родных. Представление о том, сколько

оказалось израсходовано правительственных средств и частных пожертвований за период с 1924 по 1931 гг., дает следующая таблица [12, с. 34]:

Таблица № 1.

Годы	Правительственная помощь	Помощь общественных и частных благотворительных организаций	Доход от балов и вечеров	Количество студентов, пользовавшихся помощью
1924	–	5 606 зл.	130 зл.	70
1925	2 400 зл.	5 915 зл.	4 673 зл.	79
1926	3 000 зл.	2464 зл.	1 081 зл.	50
1927	750 зл.	2 295 зл.	–	61
1928	750 зл.	674 зл.	–	55
1929	1 000 зл.	2 915 зл.	1327 зл.	50
1930	1 000 зл.	1 496 зл.	449 зл.	85
1931	500 зл.	948 зл.	980 зл.	110
Итого	9 400 зл.	22 313 зл.	8 640 зл.	560

Но в начале 30-х годов в связи с мировым экономическим кризисом ситуация с финансированием обучения студентов еще более ухудшилась. Обычным явлением стали объявления в газетах с просьбой пожертвовать средства в Фонд русских студентов [7, 1934, 14.1.]. В 1933/1934 учебном году положение студентов оказалось катастрофическим. За обучение платить стало нечем, одеваться студентам не во что, остро стояла проблема питания. Работу или уроки найти было невозможно. Почти единственным источником дохода являлся годовой концерт-бал [7, 1934, 25.1].

Типичными стали объявления в газетах: «Студент примет любую работу» [7, 1934, 4. 2]. Непосредственно с обеспечением учебного процесса оказалась связана проблема летних студенческих каникул. Обычно в начале каникул правление СРС обращалось с воззванием.

В нем содержался призыв ко всем русским организациям, учреждениям, монастырям, частным лицам вспомнить старые добрые времена, когда подобные случаи являлись не редкостью, и пригласить к себе на лето одного из наиболее нуждавшихся в отдыхе студентов [4, 1926, 22.6].

В 1926 г., откликаясь на призыв СРС, один священник обратился к правлению с просьбой: «Пришлите мне студентика, пусть поживет у меня в деревне, отдохнет от шума города» [9, с. 16]. Чаще всего студентов принимали монастыри, обеспечивая их содержанием, и создавали необходимые условия для отдыха. В Польше имелось 16 православных монастырей. Чаще всего с просьбами взять студентов на каникулы с полным содержанием обращались в Почаевскую лавру.

Естественно, что такие обстоятельства влияли на то, что большинство студентов долго учились, сравнительно небольшое количество из них закончили обучение.

За период с 1921 по 1926 годы польские ВУЗы окончили только 15 человек [11, 1927, 3.6]. Но в последующие годы ситуация стала изменяться. И уже в 1924–1931 гг. количество получивших высшее образование составило около 100 человек* [12, с. 34].

Несомненно, поэтому заслуживает внимания тот факт, что после окончания учебы несколько человек стали ассистентами в польских высших учебных заведениях.

Следовательно, оказавшись на территории Польши, русские студенты получали возможность продолжить образование в ВУЗах страны. Однако, положение их было чрезвычайно тяжелым. Прежде всего, это касалось материального обеспечения и отсутствия постоянных источников финансирования. В Польше оказалось стеснено право свободного передвижения и право выбора свободного места жительства, запрещалась практика русским, окончившим польские институты и университеты, затруднено получение польского гражданства. Польские власти осуществляли политику «выдавливания» русских их страны. Поэтому завершение образования для многих студентов оказалось несбыточной мечтой.

* По числу студентов, успешно окончивших ВУЗы, Польша находилась на 8 месте, Чехословакия – 3000, Франция – 2006, Югославия – 740, США – 352, Болгария – 350, Бельгия – 250, Германия – 200 [12, с. 34].

Примечания

1. *Вестник эмигранта*. – 1922. – № 3. – С. 11-12.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
3. *Зарубежная русская школа 1920–1924*. – Париж, 1924. – 278 с.
4. *За свободу*. Общественно-политическая газета [Варшава].
5. *Ковалевский П. А.* Зарубежная Россия. История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920–1970) / П. Е. Ковалевский. – Paris, 1971. – 372 с.
6. *Козлитин В. Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919–1945 / В. Д. Козлитин. – X., 1996. – 476 с.
7. *Молва*. Общественно-политическая газета [Варшава].
8. *Осовский Е. Г., Лёвкина В. А.* Русская школа и студенчество в эмиграции (20–40-е гг. XX в.) / Е. Г. Осовский, В. А. Лёвкина // Педагогика. – 1999. – № 4. – С. 41-46.
9. *Родное слово*. – 1926. – № 10. – С. 16-17.
10. *Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе 20-х годов / Гражданские беженцы, армия, учебные заведения*. – М., 1994. – 116 с.
11. *Руль*. Эмигрантская газета [Берлин].
12. *Русская молодежь в высшей школе за границей*. – Париж, 1933. – С. 32-41.
13. *Студент*. – 1922. – № 2. – С. 61-64.

Йолкін А. І. У пошуках кращої долі: російські студенти-емігранти в Польщі у 20–30-ті рр. ХХ ст.

У статті розглянуто соціально-побутові умови, в яких опинилися російські студенти-емігранти в Польщі. Їм відразу ж довелося зіткнутися зі складними побутовими проблемами: відсутністю продуктів харчування, одягу та взуття, житла. Безпосередній вплив на можливість успішного навчання у вузах, навчальні заняття та завершення навчання мало правове становище російських студентів, а також обмежене право пересування по країні та право вільного вибору місця проживання. Допомога у проведенні студентських літніх канікул зазвичай надавалася православними монастирями. Стикаючись із численними проблемами, студенти намагалися спертися на підтримку емігрантських організацій не тільки в країні, але і за її межами.

Ключові слова: Польща, студенти, стипендія, гуртожиток.

Yolkin A. I. Searching for a better life: Russian students, immigrants in Poland in the 20-30 years of the XXth century.

The article considers the social conditions in which the students were Russian immigrants in Poland. They immediately had to deal with complex problems: the lack of food, clothing and footwear; housing. A direct impact on the possibility of successful learning in higher education, training sessions and completion of study affected the legal status of Russian students, as well as a limited right of movement within the country, and the right of free choice of residence. Assistance in the student's summer vacation is usually provided to the Orthodox monasteries. Faced with numerous challenges, the students tried to rely on the support of immigrant organizations, not only in the country but also abroad.

Keywords: Poland, students, the scholarship, the hostel.

УДК 94 (470. 325+477. 54) «16»: 323. 3-057. 36

К вопросу о социальном составе и материальном обеспечении валуйских станичников в первой половине XVII в.

Кушнарєв С. С.

Кушнарєв С. С. К вопросу о социальном составе и материальном обеспечении валуйских станичников в первой половине XVII в. В статье рассматриваются вопросы, связанные с организацией и функционированием станичной службы в южном пограничном городе в первой половине XVII в. Благодаря привлечению архивных материалов автор анализирует происхождение представителей данной служилой группы и степень обеспечения станичников жалованьем и землей. Исходя из анализа и обобщения источников, сделаны выводы о важности станичной службы в обороне южных границ государства и особом положении станичников в социальной структуре южнорусского города.

Ключевые слова: служилые люди, станичники, южное порубежье, жалование.

Валуйская крепость, основанная в 1599 г. при впадении реки Валуй в Оскол, длительное время являлась важным звеном в процессе заселения Среднего Поосколья и организации обороны южного порубежья Российского государства. Изучение истории заселения и хозяйственного освоения края, а также проблем государственного строительства в конце XVI–XVII вв., невозможно без рассмотрения практических мер правительства по созданию оборонительного комплекса, включавшего в себя такую важную составную, как станичная служба. В Валуйках она была организована в 1625/26 г. с созданием 24 разъездных станиц, действия которых охватывали территорию, выходящую далеко за пределы Среднего Поосколья. На протяжении почти всего XVII в. валуйские станицы, наряду со станицами из других южнорусских городов, выполняли ряд важных функций, связанных как с оборонительными мероприятиями правительства, так и с

внешнеполитическими сношениями государства.

Мероприятия, проводившиеся правительством по защите южных границ Российского государства, длительное время интересовали исследователей. Важными историографическими вехами являются работы И. Д. Беляева [3], В. П. Загоровского [7, 8], А. И. Папкова [17] и М. Ю. Зенченко [9]. Авторы затрагивали проблемы, связанные с организацией и реформированием станичной и сторожевой службы в XVI–XVII вв., направлениями станичных маршрутов, состоянием и развитием службы на различных этапах. Однако вопросы, связанные с особенностями организации и функционирования станичной службы на территории Среднего Поосколья, обеспечения станичников денежными и поместными окладами, социального состава станиц специально рассмотрены не были.

Целью настоящей работы является изучение становления и функционирования станичной службы в Валуйках на примере рассмотрения вопроса о социальном составе и материальном обеспечении станичников, что позволяет определить место и значение данной служилой группы в социальной структуре города-крепости и в политике Российского государства на южном побережье в первой половине XVII в.

Основными источниками для написания работы послужили опубликованные в XIX в. царские указы, распоряжения, челобитные служилых людей [1], а также десятки денежных раздач, разрядные справки, указы и выписки к докладам фонда Разрядного приказа Российского государственного архива древних актов [37]. Отдельные документы по исследуемой проблеме отложились в фонде Воронежской приказной избы Государственного архива Воронежской области [6].

Социальный состав валуйских станичников относится к числу основных показателей, которые характеризуют значение и роль данной служилой группы южнорусского города в процессе обороны и освоения территории «поля» в XVII в. Станичные атаманы и ездоки, связанные со своим городом в хозяйственном и служебном отношении, оказывали значительное влияние на экономическую и культурно-бытовую жизнь пограничного города и формировавшегося вокруг него уезда. Социальную составляющую валуйских станиц можно проследить благодаря ряду источников и при использовании генеалогических методов исследования. Одним из основных источников являются указы из Разряда с инструкциями о наборе служилых людей в станицы. В грамоте валуйскому

воеводе Федору Сухотину от 17 февраля 1625 г., присланной в связи с набором в станицы, было сказано: «Велено ... прибрати в станичную службу от отцов детей, от братьев братью, и от дядей племянников, и сусед, и подсоседков, и всяких вольных людей» [6, л. 1-2]. В январе 1626 г. в станичники было выбрано «в атаманы из служилых казаков, а в ездоки изо всяких служилых людей» [25, л. 56]. В справке из Разряда 1627 г. сказано, что атаманов «взято из жилых казаков и стрельцов, а ездоков из пушкарей и гулящих людей» [25, л. 67]. В указе 1630 г. говорится: «... вместо старых и увечных и в полон взятых велено на Валуйку набирать ис полковых казаков и стрельцов и ис пушкарей самых добрых и конных людей» [25, л. 9]. Станичные атаманы, исходя из оброчной книги 1625/26 г., были набраны из пушкарей, гулящих людей и пеших стрельцов [34]. Из оброчной книги также следует, что ездоки прибирались из пушкарей, затинщиков, казаков, гулящих людей и ремесленников из Черной слободы [34]. В результате в Валуйках набрали 24 «проезжие» станицы, каждая из которых состояла из атамана и пяти ездоков.

Анализ содержащихся в оброчной книге 1625/26 г. чернослободских фамилий, имеющих в большинстве случаев происхождение от названий профессий, и фамилий станичных ездоков по прибору 1626 г., позволяет определить выходцами из ремесленных кругов Варлаама Золотарева (Серебрянника), Михаила Кожевникова, Пимена Котельникова, Прохора Чеботова, Герасима Овчинникова (в оброчной книге его отец записан портным мастером) и нескольких ездоков с фамилией Кузнец. Станичные атаманы в рассматриваемый период с подобными фамилиями не встречаются. Среди ездоков также видим Симона Веневского – пасынка пушкаря Поздняка Шацкого, бывшего в 1619 г. кабацким и таможенным целовальником [19, с. 169-170], а в 1625 г. – держащим лавку в городе [34, л. 55 об].

За свою службу станичники получали поместные оклады, денежное и хлебное жалование. О величине поместных окладов сказано в царской грамоте воронежским воеводам Ивану Волынскому и Семену Усову от 17 февраля 1625 г.: «а оклады станичникам указали ... учинить: атаманам поместья по 100 чети¹ в поле, ездокам – по 50 чети в поле, а в дву по тому ж» [6, л. 1-2 об.]. Интересно, что оклады белгородских станичных атаманов в это же

¹ Мера площади — 0,5 десятины засеянной земли; использовалась в качестве единицы поместного оклада.

время делились на 7 статей от 100 до 450 четей каждая [28, л. 215-216]. Та или иная статья устанавливалась во время смотра и зависела от социального происхождения, личных заслуг, снаряжения, физических данных и т. п. [4, с. 110-111]. Валуйские атаманы и ездоки имели фиксированные оклады.

Наделение станичников землей связано с единственным сохранившимся писцовым описанием Валук 1626 г.² По своей сути этот документ является переписной и окладной книгой подгородных слобод служилых людей. В его основе, по мнению И. Н. Миклашевского, находились более ранние документы – выписи из приправочных книг Григория Челюсткина 1614 г. и выписи Василия Сараева. Также писцы имели наказ из Разряда, который содержал информацию о количестве служилых людей в городе и размерах их земельных окладов [14, с. 87]. Прибор валуйчан различных разрядов в станичники давал им право на получение большего земельного надела, сравнительно с тем, которым они владели до записи в станичную службу. В писцовом наказе 1625 г. писцам М. Хлопову и Л. Недовескову сказано, что «дворовые месты и пашнеми волуйские станишники не устроены, потому что на Волуйке в остроге порозжих мест нет, а под городом земли все за волуйскими за служивыми и за жилецкими людьми» [35, л. 1 об.]. Писцы должны были произвести полный передел земли, принадлежавшей до 1625 г. валуйским служилым людям. Под описание и передел попадали «дворовые усады в городе и в остроге, и в слободах, и за городом, и за острогом огородные места, и пашню паханную, и переложную, и луга, и всякие угодыя в подгородных и дальних местах». Писцовая книга 1626 г. считалась у станичников главным основанием владения землей, спорные вопросы по которой разбирались вплоть до начала XVIII в.

Размер поместного оклада имел довольно условное значение и зачастую не соответствовал поместной даче. 24 атамана получили общий надел 1032 чети в поле в дву по тому ж, а 120 станичных ездовых – 2130 четей в поле в дву по тому ж в семи и четырех урочищах соответственно [14, с. 92]. В результате каждый атаман в среднем был наделен пашенной землей в 43 чети от величины оклада в 100 четей в поле в дву по тому ж. Станичные ездоки получили по 18 четей на человека, что от поместного оклада составляло

² Существует упоминание еще как минимум одного описания города – писца Сидора Сухотина и подьячего Воина Абрамова 1621 г. Писцовая книга Ямской слободы города Валук 1628 г. не имеет финансового характера.

9 %. При урожайности XVII в. душевой надел в 18 четей давал в среднем 110 пудов хлеба в год [10, с. 145]. Душевая норма при этом составляла 15 пудов на человека. Однако еще в XVI в. было установлено, что полностью обеспечить себя для военной службы служилый человек мог не менее чем со 100 четей земли [4, 124].

Каждая служилая группа города наделялась своим полем, отмеченным межами. Писцы провели новую разверстку «против окладов», в результате чего станичники получили землю за счет уменьшения наделов конных казаков, конных стрельцов, затинщиков и пушкарей [14, с. 88]. Станищикам землю отрезали от наделов конных стрельцов [14, с. 91]. Только 9 ездовых, которым не хватило земли возле Николопристанского монастыря, получили те наделы, которыми владели до записи в станичники или получили наделы с другими группами служилых людей. Общие дачи предполагали коллективные формы владения: станичники должны были «пашню пахать через десятину, сено косить и всякими угодыями владеть по своей даче» [4, с. 143]. Подобный порядок дач являлся характерной чертой однодворческого землевладения, которая состояла в отводе земли на группу служилых людей для владения наделами как суммой жеребьев. Такой порядок, по мнению В. М. Важинского, восходит к истокам формирования поместной системы, когда коллективное испомещение обеспечивало совместные формы защиты от врагов [4, с. 126]. Эта особенность наиболее заметна на примере южного порубежья. Во время полевых работ, когда часть служилых людей находилась на пашне, вокруг выставлялись сторожи или сотни из стрельцов, казаков и станичников «от приходу воинских людей татар» [30, л. 196-197].

Также писцы составили роспись, кому и у кого на дворе станичники должны ставить избы и клетки «для осадного сидения», так как в городе свободного места уже не было [30, л. 91]. Участки под усадьбы и огороды ездоки и атаманы получили за Черной слободой по 8 и 25 десятин соответственно [14, с. 91]. Дача земли под усадьбы за пригородной слободой, т. е. фактически на уездной земле, еще раз указывает на более привилегированное положение станичников по сравнению с остальными группами служилых людей. Право станичника на землю было обусловлено службой. Если ездок или атаман погибал, попадал в плен или умирал, то пашенные земли оставались за его женой или детьми до особого распоряжения из Разряда [25, л. 11]. При этом усадебные места и дворы оставались за семьей «после мужей по-прежнему» [18,

с. 164]. В 1646 г. ездок Степан Пригаринов пропал без вести во время разъезда к Святым Горам [32, л. 158]. Указом из Разряда его сыну, Сергею Пригаринову, отдали «всяких угодий половину отцовых», а на место Степана был прибран гулящий человек Иван Семенов [32, л. 160-162]. Полностью надел отбирался, если станичник не служил или находился в бегах. Так, например, земля ездока Михайла Каткова, постригшегося в монахи в 1636 г., была отдана новоприбранному ездоку из конных стрельцов Кондратию Швецову [29, л. 367].

Пашенным наделам сопутствовал отвод земли на выгон, сенокосы и другие угодья, например, лес с пчельником или рыбные ловли. Так, из 5 пчельников, расположенных вокруг Валук, 3 принадлежали ездокам [36, с. 80]. Часть станичников, еще до прибора на службу, держали на оброке рыбные ловли на реке Оскол [34, л. 50]. Например, стрелец Моисей Жерноклев, ставший позже ездоком восемнадцатой станицы, с оскольских угодий в 1626 г. заплатил в казну оброк «с окладу сполна» в сумме 13 руб. [34, л. 54]. За пользование пчельниками и рыбными ловлями ездоки и атаманы должны были ежегодно платить в казну по 40 коп. и пуду меда. Также к поместным окладам станичники получили сенокосные угодья. Их площадь измерялась количеством копен накошенного сена при условии, что 10 копен снимается с 2 четей земли [36, с. 65]. Сенокосы выделялись «вполю четвертных дач» за их пашнями, в тех же урочищах [4, с. 142]. По раздаче 1626 г. атаманам отмеряли по 100 копен, а ездокам по 50 копен сена на человека [14, с. 88].

К поместному окладу станичники получали еще и оклад денежный. Он должен был выдаваться в пропорции, которую Г. Котошихин определял следующим образом: за 5 четей поместного оклада назначался денежный оклад в 1 руб. [12, с. 196]. Однако денежные дачи, как и поместные, не всегда соответствовали окладу. В некоторых случаях жалованье выдавалось в урезанном виде или с одноразовой прибавкой по указу царя и справке из Разряда. Денежное жалованье станичники получали на основании десятен денежных раздач. Последние выступают в качестве одного из наиболее важных источников по истории порубежных городов Российского государства XVI–XVII вв., в котором содержится информация о военно-служилой иерархии, величине поместного оклада, денежном жаловании и «посылках» служилых людей, расписание станичных маршрутов и обязанностей по несению

службы. К сожалению, значительное число десятен не дошло до нашего времени. По Валуйкам сохранилось всего 7 десятен денежных раздач первой половины XVII в. [15, с. 83-84]. Самая ранняя из них, раздачи воеводы Никиты Александровича Чоглокова, датирована июлем 1628 г. [21]. Самая поздняя – раздачи стольника Ивана Федоровича Голенищева-Кутузова 1649 г. [22, л. 252-264]. Десятню раздачи Никиты Аладьина 1627 г. можно частично восстановить по справкам из Разряда [32, л. 101] и более поздним документам. Информацию о первом наборе в станицы в 1626 г. можно восстановить по Оброчной книге 1625/26 г. и писцовой книге Валук 1626 г.

Десятни денежных раздач составлялись ежегодно во время войскового смотра в конце марта – начале апреля [29, л. 364]. Если при этом самой раздачи не производилось, то жалованье выдавалось по предыдущему списку в прежних размерах. В десятню вносились данные о персональном составе каждой из 24 валуйских станиц с указанием, «кто взят на новое место» [23, л. 87об.].

Необходимо отметить, что валуйские десятни денежной раздачи составлялись не для служилых людей по отчеству (дворян, детей боярских), как в других городах, а для станичных атаманов и ездоков, то есть для служилых людей по прибору. Интересно, что в разрядных справках первой половины XVII в. и росписном списке города 1681/82 г. встречается следующая формулировка: «а на Волуйке вместо детей боярских станичники» [13, с. 934]. Причисление последних к детям боярским было, скорее всего, данью традиции, которая брала свое начало с боярского приговора 1580 г. [1, с. 52]. Однако наличие отдельных десятен денежных раздач для станичников показывает, что данная категория служилых людей была отделена от дворянства. Включение станичников в корпорацию служилых по отчеству можно наблюдать в Воронеже и Белгороде [9, с. 183]. Однако в Валуйках, ввиду полного отсутствия дворян, станичники «писались в десятни» вместо детей боярских и имели несколько особое положение, нежели станичники Белгорода и Оскола. Это в определенной мере подтверждает высказывание Г. Н. Шмелева о том, что в южных уездах термин «дети боярские» обозначал скорее не социальное происхождение, а только род воинской службы [38, с. 14].

На особое положение станичников указывает и размер жалованья. Атаманы станиц, набранные из валуйских служилых людей, после 1624 г. [24, л. 507-508] получали деньги на одном

уровне с белгородскими и оскольскими детьми боярскими [29, л. 322-323]. По раздаточным книгам воеводы Никиты Чоглокова 1629 г. валуйские атаманы получили жалованья по 10 руб., а станичные ездоки и вожи – по 6 руб. [25, л. 58-62]. В это же время белгородские и оскольские дети боярские получили денежное жалованье наравне с валуйскими станичными атаманами. В Белгороде и Осколе станичные атаманы получали жалованье по 8 руб. [25, л. 62-64].

Примечательно, что в 1630/31 г. валуйским станичникам жалованье выдавалось по раздаточным книгам Белгорода и Оскола, которые сохранились в архиве Разряда после «московского разоренья». Книги были составлены боярином князем Борисом Лыковым и боярином Иваном Салтыковым еще при Борисе Годунове [28, л. 362]. Согласно разрядным записям, князь Борис Лыков-Оболенский в 1603/04 г. получил назначение воеводой в Белгород [2, с. 210] и прослужил на этом месте до февраля 1605 г. Следовательно, раздаточная книга белгородским и оскольским станичникам была составлена не позднее 1604/05 г. Разрядная справка о даче жалованья на 1630/31 г. дополнена выпиской из Станичной книги 1598 г. Из документа следует, что 9 февраля 1598 г. белгородские и оскольские станичники подали челобитную царице-инокине Александре Федоровне³ с просьбой выплатить им «проезжие деньги» на 1597 г. В результате «государыня царица инокиня Александра Федоровна велела им дать проезжие по прежнему государеву указу» – станичным головам по 6 руб., а станичным ездокам и жокам по 2 руб. Жалованье тех станичников, которые умерли к моменту раздачи, выдавалось их женам и детям [28, л. 329-330].

Натуральная часть жалования валуйских станичников в 20-30-х гг. XVII в. колебалась от 2 четей⁴ овса и 2 четей ржи до 6 четей ржи и овса соответственно [27, л. 236-237]. В денежном выражении эта часть жалования соотносилась примерно так: по 30 коп. за четь овса и четь ржи в 1633 г. и 16 коп. за четь ржи, 21 коп. за четь овса в 1634 г. [27, л. 236-237]. При этом в 1634 г. станичники хлебное жалование получили «сполна» [27, л. 237]. Таким образом, станичники к денежному окладу получали выплаты за натуральную часть жалования в разное время от 74 коп. до 7 руб. 20 коп.

³ До пострига – царица Ирина Борисовна, жена царя Федора Иоанновича.

⁴ Мера объема сыпучих тел, которая использовалась для измерения количества зерна, круп и муки.

Интересно сравнение жалований станичников и валуйских конных и пеших стрельцов, так как последние были одним из важнейших составных элементов русской военной организации XVI–XVII вв. Так, поместный оклад конных стрельцов в 1626 г. равнялся 30 четям в поле. Реальный размер «пашни паханой» на одного конного стрельца составлял 11,5 четь в поле. Пешие стрельцы были на окладе в 20 четей в поле при реальном размере запашки в 8,2 чети в поле. При этом валуйские стрельцы, по переписи М. Хлопова и Л. Недовескова 1626 г., землю получили вместе с затинщиками: «А делить пешим стрельцам с затинщиками землю самим меж себя» [14, с. 88].

Размеры стрелецкого жалования колеблются в незначительных пределах в зависимости от времени и места [5, с. 65]. Чаще всего стрельцы получали оклад от 3,5 до 3 руб. и от 6,5 до 6 четей ржи «и овса по тому ж». При этом хлебное жалование они зачастую получали деньгами по «указной» или по местной «торговой» цене из городских таможенных и кабацких доходов [33, л. 170-171]. Стоимость натуральной части жалования рядовых стрельцов к середине XVII в. равнялась 4,07 руб. и 4,63 руб. у пятидесятников [11, с. 170]. Таким образом, стрелецкие пятидесятники получали денежное жалование почти в 2 раза ниже жалования атамана валуйской станицы.

Представление о жаловании станичников было бы неполным без учета различных экстраординарных и единовременных выдач. Можно выделить основные виды таких выдач: 1) за посылку с вестями и отписками; 2) за «полонное терпение» и раны; 3) за «царское провожание»; 4) за сеунч; 5) за донские посылки; 6) за пожар, недород и пр. Подобные выдачи в различных источниках встречаются очень часто, а их размеры различны в зависимости от рода службы. За сеунч станичники обычно получали сукно и денежное вознаграждение в пределах 1–10 руб. [1, с. 495]. Например, в 1637 г. по челобитью валуйчан в Разряд о пожаловании их за сеунч казной выплачено, в дополнение к основному окладу, по 1 руб. ездокам станиц атаманов Савостьяна Подшивалова и Софония Бобырева [29, л. 60-62]. В отдельных случаях за сеунч могли пожаловать, кроме денег и сукна, серебряную посуду, куньи сорока, камку⁵ [1, с. 511]. За «полонное терпение» также выплачивали деньгами и сукном [1, с. 631]. По челобитной станичникам могли

⁵ Китайская узорчатая ткань XVI–XVII вв. с шелковой основой.

выдать деньги на обустройство дворов после пожара, а в 1630 г. валуйские ездоки и атаманы получили дополнительное хлебное жалование ввиду недорода из-за засушливого лета и ранних морозов [26, л. 349-351 об.]. Размеры подобных выдач составляли около 5 руб. и 2–4 чети ржи и овса на человека [26, л. 350].

Убытки, которые могли понести станичники во время разъездов, покрывались особым государевым жалованьем «за службу и за изрон, и за полон». Эта мера была введена указом Федора Иоанновича в октябре 1594 г. и предполагала выплату денежной компенсации в размере 4 руб. за коня и 3 руб. за мерина. В некоторых случаях вместо денег выдавали лошадей [31, л. 404]. Если станичник погибал, получал ранение или попадал в плен во время разъезда, то его семья получала единовременную компенсацию в размере 4 руб. из городских кабацких и таможенных доходов [31, л. 406-407].

Принимали участие станичники в торговой и ремесленной деятельности. В городе из 10 кузниц 4 принадлежало станичным ездокам [34, л. 57-57 об.]. В 1626 г. 11 ездоков было прибрано из жителей ремесленной Черной слободы (29 % всех чернослободских дворов). Двое из них, Игнат Котыганов и Михайло Чеботар, имели свои лавки, с которых платили по 6 коп. оброку [34, л. 56 об.-57]. Всего среди 144 станичников в первый год существования станиц было 12 владельцев лавок, что составляло 40 % от всех торговых заведений в городе. Валуйчанин Антон Зернов, в первый год своей службы в ездоках, купил лавку у полкового казака Петра Моисеева [34, л. 56 об.]. С каждой лавки в казну взимался оброк размером от 12 до 20 коп. [34, л. 55-57]. В таможенных книгах Курска встречаются валуйские станичные ездоки, торговавшие в городе в разное время: Анисим Некрылов (в 1628/29 г. торговал лошадьми [16, с. 169, 171]), Афанасий Ребинин (в 1626/27 и 1646/47 гг. торговал лошадьми [16, с. 153, 158]) и Климентий Голев [16, с. 189]. Последний в 1628/29 г. торговал еще и в Белгороде [20, с. 68]. При этом в самих Валуйках своих лавок они не имели и их торговля валуйскими источниками не фиксируется. Два станичника, атаман Яким Корякин и ездок Гаврило Торопов, торговали в лавках гулящего человека Ивана Карпова и затинщика Сеньки Насонова соответственно [34, л. 55]. Гаврило Торопов в 1620/21 г. также торговал в Воронеже воском и лосиными шкурами, платя оброк в 30 коп. [16, с. 23]. По государевой грамоте 1625 г. ездоки и атаманы освобождались от уплаты оброка с ремесленных и торговых заведений, «пока их устроят дворовую усадьбою и землею» [34, л. 60].

Таким образом, социальное происхождение валуйских станичных атаманов и ездоков было достаточно разнородным. С одной стороны, важность станичной службы в системе обороны южного порубежья Российского государства требовала привлечения к ней наиболее опытных и зажиточных служилых людей. Если в Белгороде, Осколе и других пограничных городах станичными атаманами становились дети боярские, то в Валуйках на их место верстались наиболее зажиточные люди из различных служилых групп, в том числе и гулящие люди. Часть их была выходцами из торгово-ремесленных кругов. Имущественное положение станичников обеспечивалось хлебным жалованием, денежным жалованием по окладу и поместным окладом, которые зачастую приравнивались к окладам детей боярских других пограничных городов. Это еще раз указывает на особое положение станичников и важность их службы на южном порубежье государства в первой половине XVII в.

Примечания

1. *Акты Московского государства*: в 3 т. – СПб., 1890–1892. – Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 гг. – СПб., 1890. – 776 с.
2. *Белокуров С. А.* Разрядные записи за Смутное время (7113–7121 гг.) / С. А. Белокуров. – М., 1907. – 342 с.
3. *Беляев И. Д.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства / И. Д. Беляев. – М., 1848. – 451 с.
4. *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (По материалам южных уездов России) / В. М. Важинский, – Воронеж, 1974. – 235 с.
5. *Водарский Я. Е.* Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX вв. Размеры и размещение / Я. Е. Водарский. – М., 1988. – 303 с.
6. *Государственный архив Воронежской области.* – Ф-И. 182. – Оп. 6. – Д. 10.
7. *Загоровский В. П.* Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1969. – 304 с.
8. *Загоровский В. П.* История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1991. – 272 с.

9. *Зенченко М. Ю.* Южное российское порубежье в конце XVI – в н. XVII вв.: (опыт государственного строительства) / М. Ю. Зенченко. – М., 2004. – 223 с.
10. *Индова Е. И.* Урожай в Центральной России за 150 лет (XVII–XVIII вв.) / Е. И. Индова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1965. – С. 141–155.
11. *Ключевский В. О.* Сочинения: в 8 т. / В. О. Ключевский. – М., 1959. – Т. 6. Исследования, рецензии, речи (1866–1890). – 516 с.
12. *Котошихин Г. К.* О России в царствование Алексея Михайловича / Г. К. Котошихин. – СПб., 1884. – 272 с.
13. *Материалы* по истории Воронежской и соседних губерний: собранные и изданные секретарем Воронежского губернского статистического комитета Л. Б. Вейнбергом. – Воронеж, 1886. – Вып. 10. Валуйские документы. – 955 с.
14. *Миклашевский И. Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – М., 1894. – Ч. 1. – 310 с.
15. *Описание* документов и бумаг Московского архива министерства юстиции: в 20 т. – Т. 7. Опись десятен. – М., 1890. – 426 с.
16. *Памятники* южновеликорусского наречия. Таможенные книги: [изд. подгот. С. И. Котков, Н. С. Коткова]. – М., 1982. – 345 с.
17. *Папков А. И.* Особенности пограничной службы на южных рубежах России в 1635–1648 гг. / А. И. Папков // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. Материалы международной научно-практической конференции. – Белгород, 1998. – С. 11–13.
18. *Полное собрание законов* Российской империи : [Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.]: в 45 т. – Т. 1. С 1649 по 1675 год. – СПб., 1830. – 1072 с.
19. *Приходо-расходные* книги московских приказов 1619–1621 гг. / [С. Б. Веселовский]. – М., 1983. – 479 с.
20. *Раздорский А. И.* Торговля Курска в XVII веке: (По материалам таможенных и оброчных книг города) / А. И. Раздорский. – СПб., 2001. – 762 с.
21. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Дела десятен. Кн. 143.
22. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Дела десятен. Кн. 243.
23. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Дела десятен. Кн. 249.
24. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 11.
25. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 25.
26. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 31.

27. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 55.
28. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 60.
29. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 74.
30. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 127.
31. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 165.
32. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 247.
33. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Д. 643.
34. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 21. Д. 8.
35. РГАДА. Ф. 1209. Поместный приказ. Оп. 1. Кн. 50.
36. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – 460 с.
37. Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель: в 4 т. – Т. 1. – М., 1991. – 530 с.
38. *Шмелев Г. Н.* Несколько замечаний об однодворцах: (Разбор исследования Н. А. Благовещенского «Четвертое право») / Г. Н. Шмелев // Отчет комитета о втором очередном присуждении премий, учрежденных Харьковским земельным банком в память двадцатипятилетия царствования Императора Александра II при Императорском Харьковском университете. – Х., 1901. – С. 1–41.

Кушнарєв С. С. До питання про соціальний склад і матеріальне забезпечення валуйських станичників у першій половині XVII ст.

У статті розглядаються питання, пов'язані з організацією та функціонуванням станичної служби в південному прикордонному місті в першій половині XVII ст. Завдяки залученню архівних матеріалів автор аналізує походження представників данної служилої групи та ступінь забезпечення станичників жалуванням і землею. Виходячи з аналізу та узагальнення джерел, зроблено висновки про важливість станичної служби в обороні південних кордонів держави і особливе положення станичників в соціальній структурі південноруського міста.

Ключові слова: служилі люди, станичники, південне порубіжжя, жалування.

Kuschnarev S. S. On the question of the social structure and material support of Valuyskih stanitsy in the first half of XVII century.

The article discusses issues related to the organization and functioning of the service stanitsy in the southern border town in the first half of the XVII century. Due to involvement of archival materials, the author analyzes the degree of providing wages and land and also tries to trace social origins of members of this service class. Based on the analysis and generalization of sources were drawn conclusions about the importance of service stanitsy in the defense of the southern border of the state and a special position of stanichniki in the social structure of the southern Russian city.

Keywords: salary, service class, stanichniki, southern borders.

УДК 327(47+57)«1945/1956»:331.105.44

Профсоюзная пропаганда во внешней политике СССР (1945–1956 гг.)

Чернявский Л. С.

В статье рассмотрены место и роль пропаганды, которую вел советский профсоюзный центр ВЦСПС, а также международный профцентр ВФП, во внешнеполитическом курсе СССР в начальный период холодной войны. Выявлены основные линии противостояния в пропагандистской борьбе между ВФП и МКСП.

Ключевые слова: внешнеполитическая пропаганда, ВЦСПС, Всемирная федерация профсоюзов (ВФП), Американская федерация труда (АФТ), Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП).

Проблема внешнеполитической профсоюзной пропаганды в годы холодной войны в исторической науке еще не рассматривалась. О ней лишь иногда упоминается в исторических исследованиях, главным образом – зарубежных. В отечественной историографии не имеется работ по данной проблеме. Между тем, исследование различных аспектов холодной войны в условиях установившегося в настоящее время «холодного мира», когда она может возобновиться, остается весьма актуальным.

Пропаганда была одним из важнейших элементов «холодной войны». Особое место в общей системе пропаганды противоборствующих сторон занимали профсоюзы. С советской стороны ВЦСПС и ВФП были призваны убеждать трудящихся планеты в миролюбивых намерениях СССР и социалистических стран, в преимуществах социализма, мобилизовывать трудящихся на акции протеста против капиталистической эксплуатации, показывать «превосходство социалистического строя над капиталистическим» и т. п., что должно было ослаблять систему империализма, создавать благоприятные возможности для «углубления общего кризиса капитализма». При этом зарубежные исследователи отмечают пропагандистскую деятельность как одну из важнейших функций советских профсоюзов [10, p. 147].

На Западе роль «дирижера» профсоюзных пропагандистских кампаний взял на себя профцентр Американская федерация труда (АФТ). Цели, которые при этом ставила перед собой АФТ, – не допустить усиления влияния на Западе ее антагонистов, находившихся за «железным занавесом», представить их перед лицом международного профдвижения в неблагоприятном свете.

После победы над Германией советское руководство решило усилить свою международную пропагандистскую деятельность, поскольку на волне послевоенной эйфории население планеты было как никогда предрасположено к тому, чтобы положительно воспринять образ страны-победительницы, первого в мире социалистического государства. Пропаганда достижений социализма должна была убедить трудящихся капиталистических стран в том, что самый лучший из возможных путей развития – последовать примеру советских трудящихся, свергнув «ненавистное иго эксплуатации человека человеком». Поэтому вполне естественно, что очень важное место в этих пропагандистских усилиях отводилось «самым массовым организациям трудящихся» – профсоюзам, которые своей деятельностью, как в этом хотели убедить зарубежную общественность советские идеологи, во многом обеспечивали данные «преимущества социализма».

В тогдашних условиях, когда важнейшим средством коммуникации было печатное слово, основная роль отводилась периодическим изданиям. В 1945 г. основными пропагандистским рупором ВЦСПС были два издания – журналы «Новое время» и «Профессиональные союзы» (с августа 1958 г. – «Советские профсоюзы»). В июле и декабре 1945 г. в Отделе международной информации ЦК ВКП(б) состоялись совещания по вопросам работы этих журналов.

Журнал «Новое время» выходил как «издание газеты «Труд» и за рубежом воспринимался как орган, который «выражал мнение советской общественности», а газета «Нью Йорк таймс» рассматривала его в то время как «советский профсоюзный орган» [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 50]. В конце 1949 г. общий тираж журнала составлял 188 тыс. экз.; журнал выходил на 8-ми языках и распространялся более чем в 31 стране мира [7, ф. 82, оп. 2, д. 978, л. 50–51].

На совещание по вопросам работы журнала «Новое время», состоявшееся 19 июля 1945 г. [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 41–107], были приглашены 55 человек: из редакционного коллектива журнала,

Наркомата иностранных дел (НКВД), ВЦСПС и «института № 205» (подразделение Отдела международной информации ЦК ВКП(б), занимавшееся аналитической работой в сфере международного рабочего движения; бывшее соответствующее подразделение Коминтерна) [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 108–110]. Совещание проводило руководство Отдела международной информации ЦК ВКП(б) во главе с Г. Димитровым, что говорило о том, насколько важное значение придавалось этому «мероприятию». Г. Димитров в своем вступительном слове [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 41–42] отметил, что «Новое время» является журналом «особого, исключительного значения», который выполняет «двойную задачу»: во-первых, освещать вопросы внешней политики СССР для советской общественности и, во-вторых, «влиять в благоприятном для нас смысле на общественное мнение за рубежом». Выступивший затем представитель редколлегии журнала Л. А. Леонтьев отметил, что в выполнении одной из своих основных задач – освещении вопросов международного профдвижения – журнал делает только первые шаги и «до сих пор имеет здесь мало успехов» [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 45]. Основную цель журнала Леонтьев видел в «последовательной и решительной защите государственных интересов Советского Союза» [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 49]. Представитель НКВД Я. Н. Ломакин [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 62–66] призвал журналистов «обязательно разделать Грина» (тогдашний председатель АФТ Уильям Грин), поскольку последний «принес очень много вреда нашему государству», старался всячески разжечь к нему ненависть, а его антисоветская деятельность была «исключительно велика».

Совещание по вопросам работы журнала «Профессиональные союзы» (орган ВЦСПС) состоялось 26 декабря 1945 г. Основные задачи, стоявшие перед журналом, озвучил его главный редактор К. К. Омельченко [7, ф. 17, оп. 128, д. 727, л. 161–171 об.]: широко освещать международное рабочее движение, что должно было повысить роль советского профдвижения на международной арене; широко информировать о деятельности советских профсоюзов, позиционируя их «как органы защиты интересов рабочего класса», при этом противопоставляя советским профсоюзам ограниченный характер деятельности, прав и возможностей профсоюзов капиталистических стран; вести борьбу с силами, которые «скрыто или открыто борются против ВФП» (здесь имелась в виду, в первую очередь, «необходимость дальнейшей острой борьбы с АФТ и ее лидерами»).

В это время пропагандисты СССР были вынуждены усилить пропагандистский отпор антисоветским выпадам, количество которых резко увеличилось осенью 1945 г. [9].

В конце 1940-х – начале 1950-х гг. в целях пропаганды советские профсоюзы рассылали литературу и периодические издания о деятельности профсоюзов СССР (зарубежным профцентрам и профлидерам – в 148 адресов в 1950 г., и в 560 адресов в 1953 г.) [2, ф. 5451, оп. 66, д. 163, л. 66], однако, как считали в ВЦСПС, этого было «недостаточно»; подготавливали брошюры, а также выставки, фотоматериалы и кинофильмы; выпускали радиожурнал (в 1953 г. вышло 16 номеров на 24 языках для 32 стран), хотя признавалось, что это делалось нерегулярно. ВЦСПС самокритично признавал, что объем пропагандистской работы «не соответствовал возросшим задачам и связям советских профсоюзов», а раскольническая деятельность в международном профсоюзном движении разоблачалась «недостаточно» [6, ф. 5, оп. 28, д. 111, л. 338–340].

Главное направление пропагандистской деятельности советских профсоюзов было связано с работой за рубежом. В условиях, когда для работы за «железным занавесом» возможности были весьма ограниченными, основная ставка в зарубежной пропаганде была сделана на ВФП. Однако, несмотря на все приложенные усилия, в начальный период своей деятельности (между I и II конгрессами – 1945–1949 гг.) ВФП фактически не смогла наладить пропагандистской работы. Причиной этому были неурядицы, сотрясавшие организацию вплоть до ее раскола в 1949 г., в результате которого из ее рядов выделилась Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП), вставшая на антикоммунистические позиции и в которой главенствующую роль начал играть профцентр АФТ.

Основной пропагандистский рупор ВФП – журнал «Всемирное профсоюзное движение» – начал ежемесячно выходить лишь незадолго до ее II конгресса, в мае 1949 г. Его издание было организовано сначала на пяти языках, однако уже к октябрю 1953 г. журнал выходил два раза в месяц на десяти языках тиражом 69,2 тыс. экз. [3, с. 178]. Журнал, что было весьма важно для советских идеологов, «помогал знакомиться с непрерывно улучшающейся жизнью трудящихся СССР, Китайской Народной Республики и стран народной демократии» [3, с. 179]. Издание и распространение журнала осуществлялись издательскими бюро, организованными в десяти различных странах. В августе 1952 г.

было создано Бюро информации, прессы и издательства ВФП. В конце 1940-х – начале 1950-х гг. ВФП начала делать первые шаги в сфере ведения радиопропаганды: передачи ВФП по варшавскому радио предназначались для стран Северной Америки и Европы, китайское радио вещало на страны Азии. Венгерское радио передавало содержание бюллетеня ВФП на 13 языках. Отдельные материалы транслировались также радиостанциями Франции и Италии [3, с. 182].

Вопрос о пропаганде периодически рассматривался руководящими органами ВФП и ВЦСПС. В частности, сессия Исполкома ВФП (Будапешт, май 1950 г.) приняла по этому поводу резолюцию «О задачах и методах пропагандистской работы ВФП» [3, с. 304–306], в которой отмечалось, что «размах этой работы еще не соответствует тем задачам, которые стоят перед профсоюзными организациями в борьбе за мир, за социальные и экономические права трудящихся». В числе основных задач пропагандистской деятельности ВФП Исполком определил «разоблачение поджигателей войны и их агентуры – профсоюзных раскольников, лидеров штрейкбрехерского желтого интернационала (имелась в виду МКСП – Л. Ч.) и их сторонников в различных странах», что, как считало советское руководство, было одним из приоритетов профсоюзной пропаганды за рубежом [7, ф. 17, оп. 137, д. 218, л. 196-197; 6, ф. 5, оп. 28, д. 111, л. 340-343]. В данной резолюции Исполком ВФП рекомендовал «усилить распространение журнала».

Все последующие решения и рекомендации ВФП и ВЦСПС по пропаганде во главу угла ставили необходимость «усиления ее крайне слабой борьбы против раскольнической, направленной во вред интересам рабочего класса политики МКСП» [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1298, л. 170].

Было две основных проблемы в пропагандистской работе ВФП, которые так и не позволили ей в полной мере развернуть свою деятельность. Это, во-первых, недостаточное финансирование. Данные о финансировании советским руководством своих «фронтовых организаций», в том числе ВФП, которые приводят некоторые зарубежные исследователи [11, р. 80–81], являются во многом завышенными. Лидеры ВФП в беседах с руководством ВЦСПС постоянно жаловались на нехватку средств для ведения пропаганды [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1332, л. 97 – 99; 2, ф. 5451, оп. 66, д. 188, л. 17], в ответ они слышали лишь призывы всячески экономить на расходах [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1365, л. 65].

Второй проблемой были трудности распространения пропагандистских материалов ВФП. Весьма ограниченным было распространение материалов в США, где они были негласно запрещены (позднее, во второй половине 1960-х гг., в ВФП признали, что при общем тираже английского издания журнала в 5250 экз. в США попадало всего 150 экз. (для сравнения: столько же получала Ботсвана, а Свазиленд – 263 экз.)) [5, с. 628]. Во многих странах английской Африки, как и во французских колониях Черной Африки, публикации ВФП также были запрещены, и поэтому их было трудно распространять [3, с. 181].

Такая ситуация была обусловлена самим организационным составом ВФП. Когда в декабре 1954 г. ВФП объявила цифру своей численности в 80,7 млн. членов из 64 различных стран, на Западе сразу же проанализировали эти данные, и выяснилось следующее: профсоюзы СССР насчитывали 35 млн., профсоюзы стран Восточной Европы – 18 млн., китайские профсоюзы – 11 млн. Таким образом, оставалось 16,7 млн для капиталистических и развивающихся стран, где в основном действовала МКСП (численностью 54,6 млн) [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1332, л. 10], что практически не оставляло «свободного пространства» для ВФП, и при этом МКСП постоянно усиливала свою пропаганду.

В 1954 г. в «Отчете о международной деятельности ВЦСПС в 1949–1954 гг.» [2, ф. 5451, оп. 66, д. 163, л. 48–72] ВЦСПС отмечал «серьезные недостатки в своей пропагандистской деятельности», которые заключались в том, что слабо разоблачались «раскольнические и подрывные действия главарей МКСП». В «Отчете» были выявлены причины недостатков и определены пути совершенствования пропаганды.

В период от III до IV Всемирных конгрессов профсоюзов (август 1953 – апрель 1957 гг.) в пропагандистской деятельности ВФП появился целый ряд новых моментов. Начала применяться новая форма пропаганды, связанная с изготовлением пропагандистских кинолент [4, с. 111]. Вдобавок к 10 издательским бюро были созданы еще три – в Стокгольме, Монтевидео и Бейруте. Журнал «Всемирное профсоюзное движение» уже издавался на 11 языках при существенном увеличении его общего тиража (до 80 тысяч экз.) [4, с. 112]. Однако, как признавали в ВФП, достигнутый успех в распространении журнала «не являлся еще достаточным и не соответствовал расширению влияния ВФП, в частности, в капиталистических странах» [4, с. 114]. С начала 1954 г. ВФП начала

издавать дважды в месяц информационный бюллетень под заглавием «Всемирные профсоюзные новости», который, как считали в ВФП, «оказался чрезвычайно полезным пропагандистским органом». Однако издание бюллетеня на испанском и португальском языках за несколько месяцев до IV Всемирного конгресса профсоюзов было прекращено «ввиду материальных трудностей» [4, с. 115]. «Для установления более тесных связей с прессой» ВФП начала практиковать проведение пресс-конференций и выпуск пресс-коммюнике [4, с. 117]. Радиопропаганда, которая «вначале не носила достаточно систематического и регулярного характера», теперь «стала осуществляться по определенному плану» [4, с. 119].

Между тем, противники на Западе также совершенствовались и усиливали свою пропагандистскую деятельность. В 1950 г. усилиями ЦРУ был создан мощный центр антисоветской пропаганды – Конгресс за свободу культуры (КСК), – который в период с 1953 по 1956 гг. развернул выпуск антикоммунистических изданий в ряде стран мира. Руководители КСК вскоре пришли к выводу, что «преимущества пропагандистского наступления коммунистов» заключались в создании ими и деятельности т. н. «фронтных организаций» (к которым относилась и ВФП). В руководящий орган КСК был включен европейский представитель АФТ И. Браун [8, с. 77–78, 84, 181–184].

В 1954 г., после подавления восстания в Восточной Германии (1953 г.), МКСП учредила так называемый Берлинский комитет, целью которого было оказание помощи трудящимся за «железным занавесом» (для этого создавался фонд в 1 млн. немецких марок), а также ведение пропаганды в странах Восточной Европы [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1126, л. 163–201]. Антисоветская пропаганда МКСП становилась все более активной. В первой половине 1950-х гг. «в результате усиления влияния американцев МКСП начала расширять свои враждебные действия и клеветническую пропаганду против СССР и других стран социализма», – отмечалось в «Справке о деятельности МКСП в 1956 году», подготовленной в ВЦСПС для ЦК КПСС [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1298, л. 103–172]. Особо бурную активность МКСП развернула в связи с событиями в Венгрии и Poznани в 1956 г.

При этом в СССР после XX съезда КПСС, в годы «хрущевской оттепели», начали в определенной степени пересматриваться установки в сфере ведения пропаганды, в том числе профсоюзной. Если до этого советское руководство ориентировало ВФП на

бескомпромиссную наступательную борьбу против МКСП, то теперь акценты начали несколько смещаться. Так, в составленной в ВЦСПС справке «Содержание и сущность антисоветской пропаганды МКСП» [3, ф. 5451, оп. 43, д. 1298, л. 56–88] были проанализированы все пропагандистские приемы, применявшиеся МКСП в ее «нападках на советские профсоюзы». «Лейтмотивом нападок пропаганды МКСП на профсоюзы СССР» были обвинения в том, что они не свободны, служат орудием в руках партии и правительства и не защищают интересы трудящихся. Пропаганда МКСП утверждала, что коллективные договоры, которые заключаются в СССР профсоюзами, никакой роли в решении вопросов зарплаты не играют и обязательны только для рабочих, но не для администрации. Труд в СССР имел принудительный характер, доказательством чего, как считали в МКСП, являлись существовавшие в СССР трудовые книжки. «Смертным грехом» считала МКСП участие советских профсоюзов в выполнении производственных планов, сокращении непроизводительных расходов и росте производительности труда. Кроме того, в СССР законодательством не предусматривалось право на забастовку.

Выводы, к которым пришли авторы справки, заключались в следующем: хотя по содержанию пропаганда МКСП была «клеветнического характера», она имела некоторое влияние в силу того, что трудящиеся капиталистических стран порой имели весьма смутное или неправильное представление о советской действительности и политике правительства и КПСС. В то же время советская пропаганда по линии профсоюзов зачастую велась без учета того, что являлось предметом наиболее ожесточенных нападков пропаганды МКСП. В пропагандистских материалах советских профсоюзов такие темы, как социальное страхование, организация труда и отдыха, профессиональное обучение, охрана здоровья слишком доминировали над темами, по которым выступала с нападками пропаганда МКСП: коллективные договоры, участие профсоюзов в решении вопросов зарплаты и рабочего времени. Отныне, как считали авторы справки, при подготовке пропагандистских материалов, которые рассылались зарубежным профорганизациям, следовало уделять главное внимание «неудобным» вопросам, которые до этого советская профпропаганда старалась «обходить»: причины отсутствия в СССР забастовок, равная оплата за равный труд, взаимоотношения

между партией, правительством и профсоюзами, участие рабочих в управлении производством.

Эти темы начали подниматься и в пропагандистских изданиях ВФП. Теперь ВФП, стараясь давать «правильную картину положения трудящихся в социалистических странах и сообщая об их больших достижениях в экономической и социальной области», начала также говорить и «о проблемах и трудностях, возникающих при построении социализма». В целом, что касается освещения жизни стран социализма, то, как считали пропагандисты ВФП, в этом отношении с апреля 1956 г. началось «заметное улучшение». Журнал ВФП начал показывать также «специфическую роль профсоюзного движения в этих странах» [4, с. 114].

Появились и новые акценты в пропагандистской борьбе ВФП против МКСП. Основную вину за отсутствие единства и взаимопонимания в международном профдвижении ВФП по-прежнему возлагала на своих идеологических визави, которые предпочитали «скрещивать копыта с ВФП и со сторонниками единства внутри своих собственных организаций, нежели противодействовать нажиму капиталистов». Но если раньше в отношении МКСП использовались такие дефиниции, как «орудие англо-американского империализма», то теперь разоблачение «пагубного влияния, которое оказывают на трудящихся некоторые руководители МКСП» делалось уже «в умеренной форме, исключая всякие преувеличения и резкости» [4, с. 112]. Однако пропагандисты АФТ и МКСП, восприняв это как признак слабости, продолжали не стесняться в своих выражениях в адрес ВФП.

Итак, хотя прямой конфронтации с бывшими западными союзниками после победы над Германией и до весны 1946 г. еще не было, советское руководство уже готовилось дать им пропагандистский отпор. На передний план при этом оно выдвигало профсоюзы, поскольку их пропагандистские выпады против Запада можно было легко объяснить их якобы «независимой точкой зрения». Кроме того, в это время наибольшую антисоветскую и антикоммунистическую пропагандистскую активность проявлял профцентр АФТ, тогда как государственные органы пропаганды на Западе предпочитали занимать в целом лояльные позиции в отношении СССР.

Несмотря на ограниченные возможности, в конце 1940 – начале 1950-х гг. советская профсоюзная пропаганда смогла развить на Западе довольно значительную активность и добиться заметных

успехов. Эти успехи были обусловлены тем обстоятельством, что ВФП смогла воплотить в жизнь главный принцип пропаганды – ее непрерывность. Это сделало ее, как признавали западные идеологические противники [1, с. 371], «наиболее боеспособной» из всех фронтовых организаций.

Главные пропагандистские усилия ВЦСПС и ВФП сосредоточивали против МКСП. В конце исследуемого периода советская внешнеполитическая профсоюзная пропаганда начинает приобретать характер пропагандистской обороны, контрпропаганды – приходилось все время отвечать на обвинения со стороны МКСП. При этом уже речь шла не столько о том, чтобы пропагандировать опыт социализма и советских профсоюзов, сколько о том, чтобы «отбиваться» от «клеветнических нападок» своих идейных противников. В этих условиях советская профпропаганда оказалась в уязвимом положении – она, по сути, вынуждена была искать оправдания перед своими идейными противниками. Последствия и результаты этого могут быть предметом дальнейшего исследования данного вопроса.

Примечания

1. Гелен, Р. Война разведок. Тайные операции спецслужб Германии. 1942–1971 [Текст] / Р. Гелен. – М., 1999. – 427с.
2. Государственный архив Российской Федерации.
3. Отчет о деятельности Всемирной федерации профсоюзов (ВФП) (1949–1953). Представленный третьему Всемирному конгрессу профсоюзов. (Вена 10–21 октября 1953 года) [Текст]. – М., 1953. – 616 с.
4. Отчет 4-му Всемирному конгрессу профсоюзов о деятельности Всемирной федерации профсоюзов. Август 1953 – апрель 1957 [Текст]. – М., 1957. – 525 с.
5. Отчет о деятельности Всемирной федерации профсоюзов. Май 1965 – апрель 1969. Представлен VII Всемирному конгрессу профсоюзов. Будапешт, 17–31 октября 1969 г. [Текст]. – М., 1969. – 656 с.
6. Российский государственный архив новейшей истории.
7. Российский государственный архив социально-политической истории.
8. Сондерс, Ф. С. ЦРУ и мир искусств: культурный фронт холодной войны [Текст]. – М., 2013. – 416 с.
9. Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. Монография [Текст] / А. В. Фатеев. – М., 1999. – 261 с.

10. Godson, R. American labor and European politics: The AFL as transnational force [Text] / R. Godson. – New York, 1976. – XVII, 250 p.
11. Staar, R. F. Foreign Policies of the Soviet Union [Text] / R. F. Staar. – Stanford, 1991. – 351 p.

Чернявський Л. С. Профспілкова пропаганда у зовнішній політиці СРСР (1945–1956 рр.).

У статті розглянуто місце та роль пропаганди, яку проводив радянський профспілковий центр ВЦРПС, а також міжнародний профцентр ВФП, у зовнішньополітичному курсі СРСР у початковий період холодної війни. Виявлено головні лінії протистояння у пропагандистській боротьбі між ВФП та МКВП.

Ключові слова: зовнішньополітична пропаганда, холодна війна, Всесвітня федерація профспілок (ВФП), Американська федерація праці (АФП), Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКВП).

Chernyavsky L. S. Trade-union propagation in foreign policy of the USSR (1945–1956).

In the article the place and the role of propagation which was conducted by the soviet trade-union centre, and also the international trade-union centre WFTU in a foreign policy of the USSR in an initial stage of cold war are considered. The basic lines of opposition in propaganda struggle between WFTU and ICFTU are revealed.

Keywords: foreign policy propagation, the All-Union Central Council of Trade Unions, the World Federation of Trade Unions (WFTU), the American Federation of Labor (AFL), the International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU).

УДК 94(540)«1939/1940»:329.73

Індійський національно-визвольний рух на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.)

Чувпило О. О.

У статті аналізується становище у визвольному русі народів Індійського субконтиненту в перші роки Другої світової війни, розглядається політичний курс Індійського національного конгресу (ІНК), який очолював боротьбу індійців проти англійського колоніального панування, показується участь у народних виступах інших індійських партій та організацій, їхнє ставлення до політики Конгресу, до війни та до участі Індії в ній, висвітлюється ідейно-політична боротьба між окремими партіями та організаціями і всередині кожної з них.

Ключові слова: Індія, національно-визвольний рух, Друга світова війна, Індійський національний конгрес, Мусульманська ліга.

Національно-визвольний рух народів Індії проти англійського колоніального панування у міжвоєнні роки висвітлений нами достатньо повно і всебічно [детально див.: 4, с. 16-429, 436-457, 465-587, 605-647, 654-689, 699-733]. Однак антибританська боротьба індійців у перші роки Другої світової війни ще залишається недостатньо вивченою [див.: 1, с. 97-118] і потребує детального розгляду. Її стислий аналіз і є метою нашої статті.

Пристаюючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що напередодні Другої світової війни визвольні змагання найбільшої колонії світу очолював Індійський національний конгрес (ІНК), що виник у 1885 р., і являв собою у 20–30-ті роки ХХ ст. не політичну партію в звичайному розумінні цього слова, а широкий національний фронт усіх патріотичних сил, включаючи навіть комуністів, які тимчасово об'єдналися навколо величній ідеї визволення батьківщини в гандистській ненасильницькій

інтерпретації. Тому в Конгресі весь час відбувалася гостра ідейно-політична боротьба між різними течіями й угрупованнями, які відстоювали своє розуміння суті, цілей і завдань антиколоніального руху [детально див.: 3, с. 31-85; 4, с. 16-322; 10, с. 37-353; 17, с. 223-281; 20, с. 222-327; 34, с. 35-60]. Найбільшими й найвпливовішими з них були ліворадикальні угруповання, а саме: Конгрес-соціалістична партія (КСП), Комуністична партія Індії (КПІ), яка напередодні війни входила до складу КСП і, відповідно, в ІНК і називала себе Національним фронтом, «Форвард блок», очолюваний легендарним конгресистським лідером С. Ч. Босом, Ліга радикальних конгресистів (ЛРК) на чолі з колишнім відомим діячем Комінтерну М. Н. Роем (Н. Бхаттачарією), котра з грудня 1939 р. стала називатися Радикально-демократичною партією (РДП), проконгресистські робітничі (Маздур сабха) та селянська (Кісан сабха) спілки. Крім цього, на правах подвійного партійного членства, досить поширеного в Індії у міжвоєнні роки, до ІНК входили й члени інших патріотичних партій та організацій країни [див.: 25, с. 187].

З травня 1939 р. в ІНК після тривалої внутрішньопартійної боротьби в черговий раз домінували помірковані й праві політики, очолювані Р. Прасадом, у більшості своїй ветерани визвольної боротьби, які віддавали перевагу виключно конституційним формам досягнення незалежності. Ліве крило (КСП, КПІ, «Форвард блок», ЛРК і Кісан сабха) на чолі з Дж. Неру та С. Ч. Босом, яке у 1936–1939 рр. користувалося досить значним впливом серед конгресистів та індійської громадськості, так і не змогло реанімувати масовий народний рух і влітку 1939 р. зазнало поразки й було повністю усунене від влади в конгресистській організації. Крім Національного конгресу, в народно-визвольній боротьбі на загальноіндійському рівні також брали участь Мусульманська ліга М. А. Джинни, яка була другою за величиною та значенням після ІНК організацією і першою загальноіндійською мусульманською партією (її ліве крило було дуже схожим на праве крило Конгресу), Мусульманська ліга М. Шафі, Всеіндійська мусульманська конференція, Мусульманська націоналістична партія, релігійно-общинна індуїстська партія Хінду Махасабха, робітничі й селянські рухи та організації, Ліберальна федерація, Сикхська ліга та національно-революційні організації. Свій внесок у справу завоювання незалежності зробили й численні провінційні партії та організації, а також різні патріотичні рухи в

562 індійських князівствах [детально див.: 2, с. 11-129; 4, с. 329-335, 378-381, 402-412, 497-506, 605-613, 636-645, 654-663, 673-682, 699-733; 8, с. 1-316; 10, с. 383-386, 395-418; 12; 15, с. 156-177; 25, с. 181-222; 26, с. 292-317; 29, с. 15-178; 34, с. 61-129; 37, с. 77-108; 42, с. 9-68].

Із початком Другої світової війни, в яку тодішня Індія з населенням у 350 млн. чол. була втягнута 3 вересня 1939 р. простим оголошенням глави колоніальної адміністрації віце-короля лорда В. А. Лінлітгоу, всупереч волі її народів і переважної більшості політичних партій та організацій [детально див.: 5, с. 223-224; 6; 7, с. 215; 13, с. 340; 15, с. 73; 18; 22, с. 310-311; 27, с. 43-52; 31, с. 146; 41, 1939. 19. 09], ідейно-політична боротьба значно загострилася не лише в ІНК, а й на загальноіндійському рівні. Питання ставлення до війни та участі у ній викликали серйозні розбіжності між окремими партіями й лідерами, що входили до патріотичного табору, та всередині кожної його організації [детально див.: 9, с. 259-276; 10, с. 405-407; 17, с. 288-289; 21, с. 68-69; 29, с. 105; 31, с. 147-149; 41, 1939. 7, 11, 16. 12]. Ставлення конгресистів до війни визначив вищий виконавчий орган ІНК – Робочий комітет, який ще в серпні 1939 р. заявив, що індійці не підтримають Англію у війні, оскільки вона їх пригнічує [13, с. 338-339]. Намагаючись залучити громадськість колонії на свій бік, В. А. Лінлітгоу 11 вересня 1939 р. оголосив у Центральних законодавчих зборах (вони були не законодавчим, а швидше законодорадчим органом) декларацію англійського короля, в якій обіцялося скликати після війни конференцію індійських політичних партій, релігійних общин і правителів князівств для розробки нової конституції замість Закону (Акту) 1935 р., котрий фактично увічнював колоніальний статус Індії [5, с. 224; 15, с. 73]. Перед цим, 5 вересня 1939 р., віце-король запросив до своєї резиденції лідера визвольного руху М. К. Ганді і мав з ним тривалу розмову, під час якої В. А. Лінлітгоу всіляко намагався переконати «некоронованого короля Індії» підтримати Англію у війні. Це йому майже вдалося, оскільки після зустрічі М. К. Ганді заявив, що він симпатизує англійцям у їхній важкій боротьбі з нацистською Німеччиною, хоча при цьому підкреслив, що виступає не від імені Національного конгресу, а як приватна особа [24, с. 172]. Його підтримав інший видатний борець із колоніалізмом Дж. Неру, який заявив, що Індія має надати допомогу Англії без висунення їй будь-яких умов [23, с. 597].

14 вересня 1939 р. Робочий комітет ІНК на своєму засіданні у Вардхі після тривалих дискусій вже ухвалив спеціальну резолюцію, розроблену Дж. Неру, про ставлення конгресистів до вступу Індії у Другу світову війну на боці Англії, відхиливши як пропозицію М. К. Ганді не висувати англійцям вимогу чітко сформулювати цілі війни, так і вимогу С. Ч. Боса негайно розпочати масову ненасильницьку кампанію громадянської непокори, або сатьяграху, для завоювання незалежності. У ній засуджувалася гітлерівська Німеччина, яка розв'язала агресію проти Польщі, й висловлювалася підтримка провідної політичної партії Індії всім тим, хто постраждав від нацизму й боровся з ним. Симпатії індійців, – підкреслювалося в резолюції, – були на боці свободи й демократії, оскільки вони самі тривалий час вели боротьбу за незалежність і створення в Індії вільної демократичної держави. Однак Індія не зможе підтримувати Англію у війні, якщо вона негайно не надасть їй рівні права й твердо не пообіцяє звільнити її від колоніальної залежності відразу ж після закінчення війни. Оскільки уряди Англії та Франції неодноразово порушували свої зобов'язання боротися за свободу й демократію, то Робочий комітет наполягав, щоб англійський уряд чітко заявив про свої цілі в Другій світовій війні, та чи передбачали вони надання Індії незалежності й знищення імперіалізму. Щоб наглядно продемонструвати індійцям свої добрі наміри, англійці мали створити під час війни уряд Індії, який ніс би повну відповідальність перед обраними, а не призначеними віце-королем депутатами Центральних законодавчих зборів, і не ніс ніякої відповідальності перед англійським парламентом і урядом. За таких умов і в разі твердої обіцянки надати Індії незалежність після війни ІНК погоджувався допомагати Англії в її протиборстві з нацистською Німеччиною [33, с. 10-16; 35, с. 192-193]. Цю резолюцію на своєму засіданні 9-10 жовтня 1939 р. затвердив вищий законодавчий орган ІНК – Всеіндійський комітет Конгресу (ВІКК), який наголосив, що Індія має бути незалежною нацією і їй негайно треба надати відповідні права [23, с. 598].

Резолюцію Робочого комітету загалом підтримала громадськість Індії, але вона посилила ідейно-політичну боротьбу в лавах ІНК і серед інших партій та організацій країни. Велике невдоволення вона викликала в учасників масового антивоєнного руху, що поширювався по країні, які протестували проти участі Індії у війні та вимагали негайного розгортання боротьби проти англійських

колонізаторів і створення національного індійського уряду. Активну участь у ньому брали робітники, селяни, студенти та інші прошарки населення, а на чолі антивоєнних демонстрацій виступали члени «Форвард блоку», конгрес-соціалісти й комуністи [детально див.: 13, с. 343; 23, с. 597-598]. За безумовну підтримку Англії у війні висловився лише М. Н. Рой та очолювана ним ЛРК [детально див.: 38, с. 508-511]. Що ж до неконгресистських партій та організацій, то Робочий комітет найбільшої з них – Мусульманської ліги М. А. Джинни на своєму засіданні 17-18 вересня 1939 р. не підтримав фактичну відмову ІНК негайно допомагати Англії у війні без всяких умов та його вимогу надати Індії незалежність після війни, а натомість ухвалив рішення повністю підтримати метрополію у війні, якщо вона визнає право Ліги виступати від імені всіх індійських мусульман (вони становили майже чверть населення найбільшої англійської колонії), ігноруючи позицію інших мусульманських партій та організацій, особливо близьких до Конгресу, а також підтвердить рівність статусів Ліги й ІНК [40, т. 2, с. 488-490]. Англійці без особливих роздумів погодилися з цими вимогами та ще й пообіцяли не включати до майбутнього проекту індійської конституції принципу федеративного державного устрою та будь-яких інших її положень без погодження й схвалення Мусульманської ліги. На боці англійців виступила також Хінду Махасабха, яка була антиподом Мусульманської ліги, Ліберальна федерація та кілька дрібних провінційних партій [23, с. 596; 24, с. 173; 33, с. 8-10].

Отримавши їхню підтримку, В. А. Лінлітгоу від імені англійського уряду 17 жовтня 1939 р. виступив із заявою, в якій підтверджувалася обіцянка скликати після війни конференцію представників політичних партій, релігійних общин і князів для розробки нової конституції Індії. Всупереч вимогам Конгресу, під час війни передбачалося лише розширити Виконавчу раду при Віце-королеві за рахунок нових радників-індійців, а також створити при Виконавчій раді дорадчий комітет із представників різних політичних партій та князів [40, т. 2, с. 490-493]. Обговоривши її 22-23 жовтня 1939 р., Робочий комітет ІНК заявив, що конгресисти вимагають створення відповідального перед центральною легіслатурою уряду, а також розробки індійської конституції не спеціальною комісією із представників політичних партій і релігійних общин країни, а Установчими зборами, обраними всіма

дорослими індійцями. У разі відмови задовольнити ці вимоги керівництво ІНК погрожувало розпочати сатяграху для завоювання політичної незалежності. Щоб продемонструвати колоніальній владі серйозність своїх намірів, ІНК оголосив початком сатяграхи відставку конгресистських урядів восьми провінцій, сформованих унаслідок перемоги Конгресу на провінційних виборах 1937 р. У період із 27 жовтня по 15 листопада 1939 р. усі вони подали у відставку. Генерал-губернатори цих провінцій досить швидко сформували уряди із призначених ними чиновників, куди ввійшли й представники Мусульманської ліги М. А. Джинни, а в Ассамі, Північно-Західній Прикордонній провінції та в Сінді вони навіть очолили місцеві уряди [детально див.: 22, с. 311-312; 23, с. 599-600; 24, с. 173; 31, с. 156-157; 35, с. 195; 38, с. 486; 39, с. 142-145]. Ці дії керівництва Ліги, особливо після невдалих переговорів між віце-королем, керівництвом ІНК і М. А. Джинною [про них детально див.: 23, с. 570-571; 33, с. 36-40; 39, с. 145-147; 40, т. 2, с. 493-498], та засудження М. А. Джинною вимоги конгресистів скликати Установчі збори [див.: 19, с. 585-588], викликали обурення й протести серед рядових її членів, а також осуд із боку т. зв. мусульман-націоналістів і мусульман-конгресистів.

З критикою позиції Ліги й на підтримку Конгресу виступила більшість політичних партій та організацій Індії, а також громадськість країни. З керівництвом ІНК солідаризувалися майже всі лідери лівих угруповань конгресистів, крім М. Н. Роя, які до цього завжди відстоювали свої особливі позиції у визвольному русі. Вони лише вимагали активізації боротьби з колоніальною владою. Зокрема, керівництво КПІ висловилося проти участі індійців у світовій війні на боці Англії та за використання складної для метрополії ситуації, викликані війною, для завоювання незалежності Індії [38, с. 496-497]. Проте Ліга М. А. Джинни, намагаючись залучити на свій бік широкі верстви мусульман, а також інші мусульманські партії та організації, провела 22 грудня 1939 р. «День звільнення індійських мусульман з-під ярма Конгресу» в тих провінціях, де вони становили меншість населення [детально див.: 40, т. 1, с. 416-420]. Це викликало протести й невдоволення політикою М. А. Джинни у самій Лізі, в якій значно посилилася боротьба лівих сил проти правого керівництва з вимогою взяти активну участь в антивоєнному русі разом із патріотичним табором і втілити в життя мету партії, ухвалену в

1937 р., про досягнення повної незалежності Індії. Тоді праві лідери Ліги, відчуваючи підтримку колоніальної влади, зацікавленої в загостренні індусько-мусульманських відносин, виступили з ідеєю надання Індії незалежності, але шляхом поділу її на індуську та мусульманську частини, створивши на частині території колишньої англійської колонії мусульманську державу Пакистан, згідно з планом Р. А. Чоудхрі, розробленим ним на початку 30-х років ХХ ст. Зазначимо, що й до плану Р. А. Чоудхрі висувалися також інші плани поділу Британської Індії за релігійною ознакою, зокрема плани У. С. Бланга, Х. Мохані, М. Ікбала та Л. Л. Рая, але на початку Другої світової війни вони з'явилися у великій кількості [детально див.: 23, с. 572-575, 845; 25, с. 196-212].

Конгресисти, в більшості своїй члени «Форвард блоку», підтримані іншими патріотичними партіями та організаціями країни, навпаки, очолили масовий народний рух протесту проти участі індіців у Другій світовій війні, який на початку 1940 р. набув такого розмаху, що всерйоз почав непокоїти британську адміністрацію в Індії та англійський уряд, змусивши їх піти на деякі поступки силам національного визволення. Виступаючи 10 січня 1940 р. у Бомбеї, під час офіційного сніданку в Східному клубі, В. А. Лінлітгоу від імені англійського уряду заявив, що після закінчення війни Англія в стислі терміни надасть Індії права домініону, але за умови, якщо в ньому будуть гарантовані законні права й вимоги релігійних общин і правителів усіх князівств. При цьому віцекороль наголосив, що питання оборони молоді індійської держави ще протягом 30-ти років після надання їй самоврядування будуть знаходитися під контролем Англії [33, с. 44]. Ця заява відразу ж розділила керівництво ІНК і рядових членів партії на прихильників і супротивників досягнення компромісу з англійським урядом. Так, М. К. Ганді висловився за укладання угоди з англійцями, але на умовах вигідних і почесних для обох сторін. Натомість президент (глава) ІНК Р. Прасад наголосив, що метою ІНК залишається незалежність. Ліві угруповання, які в той час значно зміцнили свої позиції в лавах партії, особливо КСП і КПІ, категорично виступили проти укладання будь-яких угод і співробітництва з колонізаторами до тих пір, доки не буде створений національний індійський уряд [детально див.: 31, с. 157-158; 33, с. 44-45; 38, с. 486-487].

Оскільки колоніальна адміністрація відмовила їм у цьому, то Робочий комітет, зібравшись у Вардхі 18 січня 1940 р., після

тривалих дискусій ухвалив рішення продовжувати антивоєнну боротьбу, ознаменувавши День незалежності 26 січня 1940 р. (його конгресисти щорічно урочисто святкували, починаючи з 26 січня 1930 р.) масовими народними виступами, мітингами й демонстраціями протесту проти участі Індії у Другій світовій війні [33, с. 45-46]. Рішення Робочого комітету підтримали майже всі угруповання в ІНК (виняток становила лише РДП М. Н. Роя), а комуністи виступили ще й зі своїм маніфестом, у якому закликали патріотів перетворити святкування Дня незалежності в боротьбу за встановлення в Індії народної демократичної республіки [38, с. 497-498]. В результаті у святкуванні взяли активну участь представники усіх національностей, що населяли Індію, релігій, каст і класів індійського суспільства, причому як міста, так і села. Незважаючи на заклики керівництва Мусульманської ліги бойкотувати «конгресистський» День незалежності, тисячі індійських мусульман в усіх куточках країни виступили разом із представниками інших релігійних общин проти участі Індії у війні та за надання їй політичної незалежності. Причому масові антивоєнні виступи, особливо у великих містах, не обмежувалися лише одним днем 26 січня, а тривали протягом усього 1940 р., поєднуючись із страйковою боротьбою індійських робітників у різних галузях промисловості, основною вимогою яких було підвищення заробітної плати, та селянськими заворушеннями в окремих провінціях (селяни вимагали зниження орендної плати й відстрочення виплати боргів лихварям). Керуючись законом «Про оборону Індії», який надавав поліції право розганяти масові мітинги й демонстрації, закривати газети й журнали та арештовувати патріотів без висунення їм обвинувачень, колоніальна влада проводила жорстокі репресії, намагаючись повністю придушити народний рух [детально див.: 7, с. 215; 38, с. 488-489].

Відмовившись брати участь у масовому антивоєнному русі, керівництво Мусульманської ліги М. А. Джинни зосередило всю свою увагу на питанні поділу Індії за релігійною ознакою. 3 лютого 1940 р. на засіданні Робочого комітету й Ради Ліги (вищого законодавчого органу партії) в Делі ухвалюється рішення розглянути питання про створення на Індостанському півострові національного осередку індійських мусульман на 27-й щорічній сесії (з'їзді) Ліги. Вона відбулася в Лахорі 23 березня 1940 р., отримавши назву історичної. На вищій партійній форум провідної

мусульманської організації Індії прибула рекордна за всю її історію кількість делегатів із різних районів країни – близько 100 тис. чол. Найважливішим питанням порядку денного було обговорення та ухвалення резолюції, розробленої спеціальним комітетом, про виділення індійських територій, де в більшості проживало мусульманське населення, та утворення з них окремих держав. У вітальній промові до зібрання, яка тривала майже дві години, беззаперечний лідер Ліги М. А. Джинна наголосив, що індійські мусульмани, являючи собою окрему націю, а не релігійну меншину, мають повне право на свій національний осередок, свою територію і свою державу. Потім видний діяч Ліги, ветеран визвольного руху, який раніше виступав за єдність із конгресистами у боротьбі з англійськими колонізаторами, А. К. Фазлул Хак запропонував на розгляд сесії головну резолюцію. Вона наголошувала, що план створення Індійської федерації («Федеральна схема»), запропонований англійцями у Законі про управління Індією 1935 р., повністю суперечив тодішнім умовам країни і не міг бути прийнятий індійськими мусульманами. Тому надзвичайно важливе питання про майбутній державний устрій Індії мало вирішуватися лише шляхом проведення територіального перерозподілу її суміжних географічних областей таким чином, щоб райони з переважаючим мусульманським населенням, наприклад, у північно-західній і східних зонах країни, були згруповані у незалежні держави, в котрих їхні складові мали бути автономними й суверенними [детально див.: 23, с. 575-576; 24, с. 170-171; 30; 33, с. 53].

У резолюції, авторами якої були не тільки А. К. Фазлул Хак, а й С. Хаят-хан та А. Харун, не визначалися райони, які мали входити до складу майбутніх мусульманських держав, відповідно не було й плану поділу Індії, а також не згадувалося й слово «Пакистан», адже йшлося не про одну, а принаймні про дві незалежні держави (невдовзі це забулося й стали говорити лише про одну державу). Це свідомо робилося для того, щоб у майбутньому претендувати на інші райони традиційного мусульманського впливу. Лахорська резолюція, яку назвали пакистанською індійські газети та індуські релігійно-общинні лідери, ніяк не визначала й долю значної кількості індійських князівств, де переважало мусульманське населення, обмежившись лише територією т. зв. Британської Індії (так вона називалася до прийняття Закону 1935 р.). Проте вона була ухвалена сесією з величезним ентузіазмом, забезпечивши М. А. Джинні та

керованій ним організації небачену до цього популярність, вплив і підтримку десятків мільйонів індійських мусульман, особливо в тих районах Індії, де переважало індуське населення. Вона ще більше зросла, коли невдовзі після Лахорської сесії керівництво Ліги заявило, що боротьба за створення Пакистану надалі стає головною метою партії. Це призвело до того, що мусульмани відразу ж тисячами стали вступати до Ліги, збільшивши її чисельність з 89 тисяч (1940 р.) до 2-х мільйонів (1944 р.) [детально див.: 2, с. 111; 20, с. 328-334]. Рішення Лахорської сесії піддав критиці М. К. Ганді та особливо індуська преса. На противагу їй видатний мусульманський діяч ІНК А. К. Азад [про нього детально див.: 14, с. 12-184] скликав у Делі в квітні 1940 р. Всеіндійську незалежну мусульманську конференцію, яка засудила ідею створення окремої мусульманської держави на території Індії та виступила проти того, щоб Ліга М. А. Джинни представляла усіх індійських мусульман. Але ця конференція не мала успіху [детально див.: 23, с. 575-577; 33, с. 54-55].

Конкурувати з Лігою тепер міг лише Конгрес, який продовжував протистояння з колоніальним режимом. Він теж провів свою сесію, але у селищі Рамгарх, що в провінції Біхар, причому одночасно з сесією Ліги в Лахорі. Намагаючись ширше залучити мусульман до визвольного руху, конгресисти президентом партії обрали А. К. Азада (його суперником був М. Н. Рой), який закликав до спільної боротьби індусів і мусульман за єдину неподільну незалежну Індію. Однак на сесії розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба між усіма угрупованнями конгресистів із питання їхнього ставлення до війни. Висловлювалися різні точки зору: неухильно продовжувати антивоєнну боротьбу, щоб змусити англійців піти на поступки вимогам конгресистів про створення індійського національного уряду, активізувати її, негайно розпочавши сат'яграху для завоювання політичної незалежності, провести з колонізаторами переговори, уклавши з ними взаємовигідну угоду, вичікувати слушного моменту для того, щоб скористатися з можливих ускладнень метрополії у війні, допомагати колонізаторам, якщо вони дадуть обіцянку надати Індії незалежність або навіть статус домініону після війни, надати повну підтримку англійському уряду в його воєнних зусиллях без жодних умов (М. Н. Рой). КПІ виступила зі своєю програмою під назвою «Пролетарський шлях». Ось основні її положення: безкомпромісна боротьба з англійцями

шляхом організації загального політичного страйку в провідних галузях промисловості з одночасною відмовою сплачувати ренту й податки по всій країні. Однак її ніхто не підтримав. До того ж під час сесії КПІ була виключена зі складу КСП, після чого комуністи, втративши легальний статус (КПІ була заборонена, а Конгрес діяв вільно, і поки комуністи були в складі КСП та ІНК, їх не чіпали), у переважній більшості були заарештовані (їх утримували у в'язниці аж до 1942 р.) [23, с. 688; 38, с. 501-502].

Врешті-решт керівництво партії повело сесію за собою і переважною більшістю голосів (тільки 16 делегатів голосували проти) була ухвалена резолюція, яка майже повністю повторювала резолюцію Робочого комітету від 14 вересня 1939 р. про ставлення ІНК до війни. У ній наголошувалося, що якщо в Індії негайно не буде створений національний уряд, відповідальний перед Центральними законодавчими зборами, то ІНК, не зволікаючи, розпочне масову сатьяграху для завоювання незалежності. Її диктатором, як і в 1920–1922 рр. та в 1930–1934 рр., знову призначався М. К. Ганді, хоча він із 1934 р. не був навіть рядовим членом Конгресу. М. К. Ганді мав особито визначити терміни проведення кампанії, а також форми й методи антиколоніальної боротьби. На знак протесту проти рішень сесії прихильники активізації боротьби з колонізаторами зі складу «Форвард блоку» та Кісан сабхи, очолювані С. Ч. Босом, одночасно з сесією ІНК провели 19 березня 1940 р. свою Всеіндійську антикомпромісну конференцію, яка піддала керівництво Конгресу й М. К. Ганді гострій критиці за нерішучість, та ухвалила рішення негайно розпочати боротьбу за незалежність, провівши т. зв. національний тиждень із 6 по 13 квітня 1940 р. Однак інші ліворадикальні угруповання в ІНК і поза ним, включаючи комуністів, боячись розколу конгресистської організації, С. Ч. Боса не підтримали [детально див.: 14, с. 185-187; 17, с. 278, 286-289; 22, с. 312; 23, с. 578, 600-601; 24, с. 176; 28, с. 78; 29, с. 106-107, 297-302; 33, с. 49-53; 35, с. 198; 38, с. 487, 494-508, 511]. Народні виступи на чолі з учасниками конференції досить швидко були придушені, а С. Ч. Боса та його соратників 2 липня 1940 р. заарештувала поліція. Через 5 місяців, 5 грудня 1940 р., лідера «Форвард блоку» звільнили. 17 січня 1941 р. (за іншими даними, 26 січня) він залишив Індію, щоб розпочати збройну боротьбу за національне визволення за допомогою воєнних противників Англії [детально див.: 11, с. 149-155; 22, с. 316-317; 23, с. 601; 29, с. 108-109, 145-164, 179-195, 237, 297-302; 33, с. 59; 36; 38, с. 494-495].

Лахорська резолюція Мусульманської ліги про утворення двох незалежних мусульманських держав на території Індії значно посилила ідейно-політичну боротьбу в індійському визвольному русі, фактично зводячи її до протиборства двох найбільших релігійних общин. Відтепер він розділювався на прихильників поділу Індії, серед яких були навіть провідні конгресисти, та його супротивників. Мусульманську лігу підтримували інші мусульманські партії та організації різних рівнів. Табір противників поділу Індії очолював ІНК, хоча він, будучи світською організацією, до 2 травня 1942 р. не зробив жодної офіційної заяви про своє ставлення до вимоги створення Пакистану. На його боці виступила Хінду Махасабха, яка, на противагу розв'язаній Лігою кампанії за утворення Пакистану, організувала рух за єдину неподільну Індію – «Акханд Бхарат». У ньому, крім членів Хінду Махасабхи, взяла участь невеличка частина конгресистів, налаштованих в індуському релігійно-общинному дусі, окремі члени Ліберальної федерації та кілька місцевих партій, переважно в тих провінціях Індії, де індуси становили меншість населення. Однак, на відміну від руху за утворення Пакистану, рух за єдину неподільну Індію так і не став по-справжньому масовим. Проти поділу Індії також виступили КПІ, Ліберальна федерація, Сикхська ліга, робітничі, селянські й молодіжні організації та значна кількість провінційних партій [детально див.: 2, с. 100-109; 16, с. 414-426; 25, с. 208, 215; 31, с. 163-165; 32, с. 215-247; 34, с. 35-129].

Що ж до англійського уряду, то він офіційно ніяк не виявляв свого ставлення до гасла утворення Пакистану, а неофіційно заперечував можливість поділу Індії, виходячи з власних інтересів, що дало привід керівництву ІНК, яке боялося зростання впливу Ліги й підтримки мусульманських сепаратистів англійцями, піти їм на поступки. Не можна не звернути увагу й на такий надзвичайно важливий чинник, як загроза вторгнення гітлерівської Німеччини на Південноазійський субконтинент у разі поразки Англії в Другій світовій війні, особливо після капітуляції Франції. Тому 17-21 червня 1940 р. на засіданні Робочого комітету ІНК у Вардхі вже обговорювалося питання про можливу підтримку конгресистами участі Індії у війні. Категорично проти цього виступив М. К. Ганді, посилаючись на ненасильницьку доктрину партії. З ним погодився Р. Прасад. Незважаючи на це, була ухвалена резолюція, що Індія буде себе захищати, якщо на неї нападуть. Через два тижні,

3-7 липня 1940 р., Робочий комітет зібрався в Делі і після тривалих дискусій ухвалив нову, компромісну резолюцію про те, що ІНК буде співробітничати з Англією в її військових зусиллях за умови, якщо вона зробить лише формальну декларацію про надання Індії незалежності після війни і створення відповідального перед центральною легіслатурою національного уряду. 27-28 липня 1940 р. цю резолюцію затвердив ВІКК на засіданні в Пуні [детально див.: 5, с. 225-226; 7, с. 220; 21, с. 70-71; 23, с. 602-603; 24, с. 176-177; 31, с. 159, 161-162; 33, с. 55-63].

Заяви багатьох лідерів ІНК до та після засідань Робочого комітету й ВІККу теж показали їхнє бажання всляк підтримувати метрополію в її боротьбі з нацистським режимом. До них приєднався М. Н. Рой та його РДП. Категорично проти виступив лише «Форвард блок», згодом підтриманий конгрес-соціалістами. М. К. Ганді, в свою чергу, звернувся з відозвою до Гітлера та англійського уряду, закликавши їх припинити війну і вирішувати усі суперечки на основі ненасильства [див.: 21, с. 71-75; 23, с. 603-604; 31, с. 149-150, 160; 35, с. 199]. У відповідь англійський уряд 8 серпня 1940 р. виступив із т. зв. «Серпневою пропозицією», в якій фактично відмовився піти на поступки конгресистам. Він лише повторив свою обіцянку скликати після війни конференцію представників політичних партій, релігійних общин і князів для розробки нової конституції Індії замість Акту 1935 р. [детально див.: 13, с. 378-379; 15, с. 74; 22, с. 312-315; 23, с. 605-606; 31, с. 166]. Робочий комітет на своїх засіданнях у Вардхі (18 серпня) й Бомбеї (13 вересня) та ВІКК у Бомбеї (15-16 вересня) відхилили «Серпневу пропозицію» й відмовилися співробітничати з колоніальним урядом, повторивши свою вимогу надання Індії статусу вільної й незалежної нації [детально див.: 31, с. 167-168; 33, с. 65-70].

Намагаючись порозумітися з віце-королем, М. К. Ганді двічі (27 і 30 вересня 1940 р.) провів із ним переговори, але всі його зусилля виявилися марними [детально див.: 23, с. 606-607; 33, с. 71-75]. В. А. Лінлітгоу навіть не дозволив конгресистам друкувати пацифістські статті та відмовився скасувати, введені під час війни, суворі обмеження на свободу слова, заборонивши М. К. Ганді й конгресистам «закликати населення Індії утримуватися від допомоги Британії у війні» [23, с. 607]. Тоді М. К. Ганді 17 жовтня 1940 р. розпочав сатьяграху, але спочатку не масову, а індивідуальну (обмежену), сподіваючись зробити англійців поступливішими. Вона

полягала в тому, що конгресист виходив на багатолюдну вулицю, якомога голосніше викрикував антивійськові гасла, привертаючи до себе увагу перехожих, а потім давав поліції змогу себе заарештувати за порушення закону «Про оборону Індії». Через місяць, 17 листопада 1940 р., М. К. Ганді замінив індивідуальну сатьяграху на т. зв. представницьку. Її учасники відбиралися ним особисто з числа провідних керівників загальноіндійського рівня, а в провінціях цим займалися місцеві комітети ІНК. До списків протестантів були включені члени Робочого комітету, ВІККу, депутати центральної та провінційних легіслатур, колишні міністри тощо. Тепер вони вже виступали не поодиночки, а групами в місцях масового скупчення людей, викрикуючи антивійськові гасла. Знову арешт і присуд суду – тюремне ув'язнення, як правило, на 12 місяців [детально див.: 5, с. 227-228; 7, с. 222; 13, с. 381; 15, с. 74; 23, с. 607-608; 24, с. 180; 31, с. 169; 33, с. 75-79]. Уже в перші дні близько 600 найвідоміших керівників ІНК було заарештовано, причому серед них такі діячі, як А. К. Азад і Ч. Раджагопалачарія. Раніше, 30 жовтня 1940 р., заарештували Дж. Неру, присудивши до 4-х років тюремного ув'язнення (його звільнили 4 грудня 1941 р.). Це змусило М. К. Ганді 17 грудня 1940 р. призупинити сатьяграху, щоб внести до неї суттєві корективи. 5 січня 1941 р. вона була поновлена, але з цього часу вже стала масовою. Як наслідок, близько 30 тис. найактивніших конгресистів опинилися за ґратами (є дані про 20 і 25 тис.), у тому числі майже все керівництво ІНК різних рівнів: 11 членів Робочого комітету, 176 членів ВІККу, 22 члени Центрального законодавчого зборів, 400 членів провінційних легіслатур, 29 колишніх прем'єр-міністрів і міністрів [детально див.: 23, с. 608; 31, с. 169; 33, с. 42, 82]. У результаті до грудня 1941 р., коли патріоти були звільнені, конгресистська організація фактично не діяла [детально див.: 23, с. 608-691; 24, с. 181-186; 33, с. 79-121]. КПІ, яка разом із іншими лівими угрупованнями визвольного руху вимагала справжньої боротьби за незалежність [див.: 13, с. 400], назвала гандистську сатьяграху «ненасильницьким самовбивством», «капітуляцією перед ворогом» і «трагедією» [див.: 38, с. 501].

Таким чином, на першому етапі Другої світової війни у визвольному русі народів Індостану проти англійського панування, очолюваному Індійським національним конгресом, розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба з питання ставлення індійців до війни, яка наклала свій відбиток на все те, що відбувалося надалі

в Індії у 1941–1945 рр. Патріоти в 1939–1940 рр. визначилися зі своїми вимогами на час війни: підтримка Англії в її протиборстві з гітлерівською Німеччиною замість надання Індії незалежності після війни. Мусульманська ліга в ці роки теж остаточно визначила свій політичний ідеал на найближче майбутнє: поділ Індії за релігійною ознакою та утворення незалежної мусульманської держави – Пакистану. Інші учасники визвольного руху (за винятком комуністів) також обрали свій шлях на час війни: або підтримка Англії у війні, або протистояння з нею аж до участі в кампанії громадянської непокори за ліквідацію колоніального режиму в Індії. Це найважливіший підсумок нашого дослідження. Тим, хто збирається вивчати історію індійського національно-визвольного руху, радимо докладно проаналізувати події 1941–1945 рр.

Примітки

1. *Ерекешева Л. Г.* Религия и политика в Южной Азии. Индийский Национальный Конгресс и индуско-мусульманская проблема в Британской Индии / Л. Г. Ерекешева. – Алматы, 2005. – 184 с.
2. *Пономарев Ю. А.* История Мусульманской лиги Пакистана / Ю. А. Пономарев. – М., 1982. – 303 с.
3. *Сінх Т. Р.* Кангрес ка сарал ітіхас (Стисла історія Конгресу) / Т. Р. Сінх. – Делі, 1949. – 259 с. (мовою гінді).
4. *Чувпило О. О.* Вибрані індологічні твори / О. О. Чувпило. – Харків, 2013. – 748 с.
5. *Aggarvala R. N.* National Movement and Constitutional Development of India / R. N. Aggarvala. – Delhi, 1956. – 512 p.
6. *Ahmad M.* Indian Response to the Second World War / M. Ahmad. – New Delhi, 1987. – 292 p.
7. *Bartarya S. C.* The Indian Nationalist Movement / S. C. Bartarya. – Allahabad, 1958. – 409 p.
8. *Bazaz P. N.* The History of Struggle for Freedom in Kashmir / P. N. Bazaz. – New Delhi, 1954. – 744 p.
9. *Bombwall K. R.* Indian Politics and Government (since 1885) / K. R. Bombwall. – Delhi, 1951. – 380 p.
10. *Bose S. C.* The Indian Struggle 1920–1942 / S. C. Bose. – Calcutta, 1964. – 476 p.
11. *Chatterji N. L.* India's Freedom Struggle / N. L. Chatterji. – Allahabad, 1958. – 166 p.
12. *Choudhary S.* Growth of Nationalism in India (1919–1929) / S. Choudhary. – Vol. 2. – New Delhi, 1973. – 639 p.
13. *Datta K. K.* History of the Freedom Movement in Bihar / K. K. Datta. –

- Vol. 2. – Patna, 1957. – 529 p.
14. *Desai M.* Maulana Abul Kalam Azad. The President of the Indian National Congress. A Biographical Memoir / M. Desai. – London, 1941. – 191 p.
  15. *Ghose S.* Indian National Congress. Its History and Heritage / S. Ghose. – New Delhi, 1975. – 390 p.
  16. *Gopal R.* How India Struggled for Freedom / R. Gopal. – Bombay, 1967. – 469 p.
  17. *Gordon L. A.* Bengal: The Nationalist Movement 1876–1940 / L. A. Gordon. – New York, 1974. – 407 p.
  18. *India.* Governor-General. India and the War. – London, 1939. – 21 p.
  19. *India's Struggle for Freedom.* Select Documents and Sources. – Vol. 1. – Delhi, 1962. – 897 p.
  20. *Kaushik P. D.* The Congress Ideology and Programme 1920–1947 / P. D. Kaushik. – Bombay, 1964. – 405 p.
  21. *Lakhanpal P. L.* History of the Congress Socialist Party / P. L. Lakhanpal. – Lahore, 1946. – 158 p.
  22. *Mahajan V. D.* The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – 428 p.
  23. *Majumdar R. C.* History of the Freedom Movement in India / R. C. Majumdar. – Vol. 3. – Calcutta, 1963. – 902 p.
  24. *Majumdar S. K.* Jinnah and Gandhi / S. K. Majumdar. – Calcutta, 1966. – 310+VI p.
  25. *Mehrotra S. R.* Towards India's Freedom and Partition / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1979. – 322 p.
  26. *Moore K. J.* The Crisis of Indian Unity 1917–1940 / K. J. Moore. – Delhi, 1974. – 334 p.
  27. *Narayan S.* Memoirs. Window on Gandhi and Nehru / S. Narayan. – Bombay, 1971. – 339 p.
  28. *Nehru J.* Nehru on Gandhi / J. Nehru. – New York, 1948. – 150 p.
  29. *Netaji.* His Life and Work. – Agra, 1948. – 367 p.
  30. *Pirzada S. S.* The Pakistan Resolution and the Historic Lahore Session / S. S. Pirzada. – Karachi, 1968. – 67 p.
  31. *Prasad B.* The Origins of Indian Foreign Policy (The Indian National Congress and World Affairs, 1885–1947) / B. Prasad. – Calcutta, 1960. – 366 p.
  32. *Raghuvanshi V. P. S.* Indian Nationalist Movement and Thought / V. P. S. Raghuvanshi. – Agra, 1959. – 335+8+14 p.
  33. *Rai G.* Congress Struggle / G. Rai. – Lahore, 1946. – 328 p.
  34. *Rajkumar N. V.* Indian Political Parties / N. V. Rajkumar. – New Delhi, 1948. – 139 p.
  35. *Ramana Rao M. V.* A Short History of the Indian National Congress / M. V. Ramana Rao. – Delhi, 1959. – 356 p.

36. Sareen T. R. Select Documents on Indian National Army / T. R. Sareen.– Delhi, 1988. – 390 p.
37. Sen M. Revolution in India: Path and Problems / M. Sen. – New Delhi, 1977. – 164 p.
38. Sinha L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha. – Muzaffarpur, 1965. – 623 p.
39. Sitaramayya P. The History of the Indian National Congress / P. Sitaramayya. – Vol. 2. – Bombay, 1947. – 828 p.
40. Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947: In 2 Vs. – Bombay, 1957. – 433+802 p.
41. The Bombay Chronicle.
42. What Lenin Means to Us. – Delhi, 1970. – 68 p.

Чувпило А. А. Индийское национально-освободительное движение на первом этапе Второй мировой войны (1939–1940 гг.).

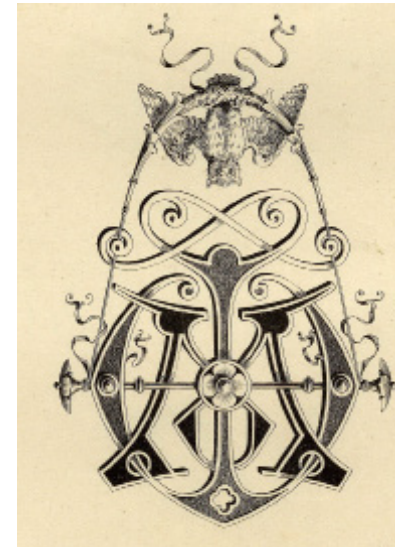
В статье анализируется положение в освободительном движении народов Индийского субконтинента в первые годы Второй мировой войны, рассматривается политический курс Индийского национального конгресса (ИНК), который возглавлял борьбу индийцев против английского колониального господства, показывается участие в народных выступлениях других индийских партий и организаций, их отношение к политике Конгресса, к войне и к участию Индии в ней, освещается идейно-политическая борьба между отдельными партиями и организациями и внутри каждой из них.

Ключевые слова: Индия, национально-освободительное движение, Вторая мировая война, Индийский национальный конгресс, Мусульманская лига.

Chuvpylo O. O. The Indian National Liberation Movement in the First Phase of the Second World War (1939–1940).

The article analyses the situation in the liberation movement of the peoples of the Indian subcontinent in the early years of the Second World War, considers the political course of the Indian National Congress (INC), who led the struggle of the Indians against the British colonial rule, shows the part of other Indian parties and organizations in popular actions and their attitude towards the policy of the Congress, to the war and to the participation of India in it, illuminates the ideological and political struggle between the parties and organizations, and within each of them.

Keywords: India, national liberation movement, Second World War, The Indian National Congress, The Muslim League.

**ІСТОРІОГРАФІЯ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

УДК 930 : 378.4(477.54)"184/192"

**Історична славістика та візантиністика
у Харківському університеті
(середина XIX – поч. XX ст.):
традиції у вивченні та викладанні середньовічної
історії південних слов'ян**

Домановська М. Є.

У статті з'ясовується питання взаємозв'язку славістики та візантиністики на прикладі наукових студій та навчальних курсів викладачів Харківського університету. Визначено причини активізації слов'янознавчих досліджень впродовж означеного періоду, проаналізовано візантиністичний доробок харківських вчених-славістів, акцентовано увагу на тому факті, що одним із головних джерел зародження харківської університетської візантиністики були слов'янознавчі студії та навчальні дисципліни з середньовічної історії південних слов'ян.

Ключові слова: славістика, візантиністика, Харківський університет.

У середині XIX століття в Російській імперії відбувається зародження двох комплексних наукових дисциплін – слов'янознавства та візантиністики. Вже перші студії з історії, літератури, мистецтва південнослов'янських народів доби середньовіччя унаочнили наявність спільного предмету дослідження цих дисциплін, що передбачав неминуче поєднання слов'янознавчих та візантиністичних студій. Від часу впровадження Статуту 1835 р., який започаткував існування університетських славістичних кафедр, слов'янознавство здобуло статус навчальної дисципліни. Візантиністика подібного статусу не мала, однак виклад проблем візантійської історії та культури здійснювався у межах різноманітних курсів для майбутніх істориків, філологів та юристів.

Питання взаємозв'язку славістики та візантиністики в дослідженнях, присвячених середньовічній історії балканських народів, що належали до так званої «візантійської співдружності» [23,

© М. Є. Домановська, 2014

с. 11-15], в історіографії фактично не висвітлене. Окремі зауваження про нерозривний зв'язок візантиністичного з балканістикою, слов'янознавством, орієнталістикою належать Г. Л. Курбатову. Він пояснював це явище поліетнічністю візантійської держави, через що вивчення історії Візантії неможливе без звернення до історії окремих народів, які в різні періоди входили до складу Імперії [11, с. 4]. Втім, щодо харківських дослідників, зокрема славістів, він обмежився згадкою лише про доробок М. С. Дринова, залишивши поза увагою імена П. О. Лавровського, О. Л. Погодіна, Г. А. Ільїнського [11, с. 122-123]. Як правило, від середини XIX ст. питання історії, культури, мови, літератури слов'ян, що перебували поза межами Російської імперії, відносили до дослідницького поля славістики [15, с. 45-83; 30, с. 4, 91]. Наявність візантиністичної складової в студіях, присвячених балканському середньовіччю, в узагальнюючих працях із історії російського слов'янознавства спеціально не наголошувалась [див., наприклад: 10; 15]. Виняток становили славісти В. І. Григорович та М. С. Дринов, доробок яких у галузі візантійської історії високо оцінював відомий російський візантиніст Ф. І. Успенський та дослідники кінця XX – поч. XXI ст. [1; 15; 17; 18; 20; 31; 34]. Близькими до візантиністичного є кирило-мефодіївські студії, авторами яких зокрема у Харківському університеті були І. В. Платонов, П. О. Лавровський, М. С. Дринов. Втім, чи не єдиним дослідником, який долучив цей напрям поряд із славістикою та церковною історією до візантиністики, є харківський історик С. І. Лиман [17, с. 412; 19, с. 230-213]. Натомість С. А. Копилов не визнає міждисциплінарного характеру робіт, присвячених місії св. Кирила та Мефодія, називаючи ці студії самостійним напрямком історико-славістичних досліджень [10, с. 135-168]. Таким чином, за винятком М. С. Дринова, візантиністичний доробок і візантиністичні навчальні курси харківських науковців-славістів (П. О. Лавровського, П. О. Безсонова, Г. А. Ільїнського, О. Л. Погодіна) залишилися поза увагою дослідників і потребують спеціального аналізу.

Приклад викладачів Харківського університету, які зверталися до середньовічної історії південних слов'ян у наукових студіях та навчальних курсах, може допомогти глибше зрозуміти проблематику взаємозв'язку славістики та візантиністики впродовж означеного періоду. При цьому аналіз їхнього доробку дозволить нам значною мірою доповнити історію харківської

візантиністики саме науковцями-славістами, чиї дослідження та викладацька діяльність нерідко передбачали, окрім володіння слов'янськими мовами та знаннями про минуле слов'янських народів, ще й активне використання візантійського історичного матеріалу та джерел. Необхідним видається визначення кола навчальних славістичних курсів, що передбачали звернення до візантиністики в контексті викладу південнослов'янської історії, філології та літератури. Також серед завдань дослідження важливе місце посідає з'ясування факторів, які спричинили активізацію слов'янських та візантійських студій та викладання відповідних дисциплін у російських університетах впродовж середини XIX - поч. XX ст.

Фактично єдина в літературі спроба обґрунтування взаємозв'язку російської візантиністики і слов'янознавства середини XIX ст. міститься у роботі харківського візантиніста-мистецтвознавця Ф. І. Шміта (1877–1937) «Политика и византиноведение» [33, с. 14-15]. Зародження так званого «державного» інтересу до візантійського минулого він пов'язував з «Грецьким проектом» Катерини II із відтворення Візантійської імперії, провідну роль у якому було відведено Росії. Програма масштабних подальших завоювань, початок яким поклав Ясський мир 1791 р. і приєднання до Російської імперії Північного Причорномор'я з Кримом, вимагала ідейного фундаменту, який могли дати дослідження минулого південних слов'ян. Гасло звільнення братніх слов'янських народів від турецького панування, що потребувало ідейного обґрунтування, спричинило активізацію візантійсько-слов'янських досліджень у середині XIX ст. Як справедливо зазначав Ф. І. Шміт, якщо у XVIII ст. в Росії візантинізнавство існувало нерозривно із російською історією, то від середини XIX ст. воно міцно пов'язується із слов'янознавством [33, с. 15-16]. Слов'янофільство і панславизм, Східна криза 1875–1878 рр., масштабна російсько-турецька війна 1877–1878 рр., мета якої була викладена в лаконічному гаслі «Константинополь!», спричинили широкий громадський резонанс і багато в чому зумовили прорив у візантиністиці і балканістиці [детально про «візантинізм» у зовнішній політиці Російської імперії див: 12; 16, с. 17-156; 18; 24, с. 136-158; 32, с. 647-823].

Від середини XIX ст. провідними центрами у Російській імперії з вивчення слов'яно-візантійської історії судилося стати Петербурзькому і Новоросійському університетам. У столичному Петербурзькому університеті впродовж останньої чверті XIX ст.

сформувалася потужна візантиністична наукова школа В. Г. Васильєвського, одним із напрямів якої стали актуальні для того часу слов'яно-візантійські студії [22]. Популярними подібні дослідження стали також у Новоросійському університеті, передусім завдяки відомому славісту В. І. Григоровичу, який обіймав кафедру слов'янської філології впродовж 1865–1876 рр. Ф. І. Успенський, назвавши В. І. Григоровича першим у Росії візантиністом, відзначав його глибоке розуміння зв'язку між дослідженням Візантії і слов'ян, і запропонував формулу «вивчення слов'янства у Візантії і візантинізму у слов'янстві», що фактично стала ідейною основою подальших студій, присвячених південнослов'янським народам доби середньовіччя [31, с. 31-32].

Після смерті В. І. Григоровича (1876), який неодноразово нарікав на відсутність учнів, у Новоросійському університеті вже впродовж останньої чверті XIX ст. працювала ціла плеяда фахівців-візантиністів, які прибули до Одеси з університетів Петербурга, Москви, Харкова. Максимально до південнослов'янської середньовічної тематики наблизився Ф. І. Успенський, чия докторська дисертація «Створення Другого Болгарського царства» (1879) була надзвичайно своєчасною та політично актуальною. Серед його численних загальних і спеціальних курсів з історії середніх віків значне місце належало курсу історії південних слов'ян до турецького завоювання, південнослов'янська проблематика була також присутня в лекціях з історії русько-візантійських зв'язків IX–X ст. та історіографії Візантії [див. наприклад: 2; 29].

Перші звернення до середньовічної історії та літератури південних слов'ян у Харківському університеті в середині XIX ст. передусім мали місце у контексті навчального курсу «слов'янських старожитностей». Після короткого періоду викладацької діяльності І. І. Срезневського (1842–1847) кафедра слов'янської філології залишалася вакантною, і була заміщена впродовж 1851–1869 рр. П. О. Лавровським, який поступово замінив «слов'янські старожитності» окремими курсами з історії та літератури слов'янських народів, що передбачали огляд візантійсько-слов'янських зв'язків та знайомство із ромейськими джерелами [15, с. 793-795; 21, с. 37-47; 30, с. 213-214].

Візантиністична складова була присутня в наукових студіях П. О. Лавровського з історії та літератури сербів і хорватів, а також передусім у ґрунтовному дослідженні «Кирило та Мефодій як православні проповідники у західних слов'ян» (1863) [13], у якому

автор взяв за мету дослідження питання про ступінь збереження слов'янськими першовчителями вірності православним традиціям під час місії до західних слов'ян та їхньої позиції у питанні церковного розколу. Фактично це перша фундаментальна робота, підготовлена у Харківському університеті, що демонструє подання матеріалу, який традиційно належить до дослідницького поля славістики, у широкому контексті політичної й церковної історії Візантії та Західної Європи. Про високий рівень роботи, що викликає інтуїтивне бажання співвіднести її із працями більш пізньої позитивістської доби, свідчить увага П. О. Лавровського до постановки проблеми, завдань роботи, ґрунтовний аналіз джерел та увага до праць попередників, а також абсолютно логічний, виважений і легкий для сприйняття виклад матеріалу.

Чільне місце слов'яно-візантійські дослідження займали у творчості М. С. Дринова, який впродовж 1873–1906 рр. у Харківському університеті посідав кафедру слов'янської філології [9, с. 134]. Від самого початку викладацької діяльності науковця центральне місце в його навчальних курсах займала історія південних слов'ян доби середньовіччя, що передбачало активне вивчення візантійських джерел та імперської політики на Балканах. Пріоритет подібної тематики у навчальних курсах був зумовлений передусім науковими уподобаннями самого М. С. Дринова, чії обидві дисертації [5; 6] були присвячені середньовічній історії балканських народів, що входили до візантійської зони впливу. Втім, така проблематика цілком відповідала вже згаданому підвищеному інтересу громадськості та була надзвичайно актуальною у контексті зовнішньополітичного курсу Російської імперії останньої чверті XIX - поч. XX ст. Заслуги М. С. Дринова як візантиніста здобули високої оцінки в історичній науці, не зважаючи на його певну упередженість, обумовлену передусім національною ідентичністю і щирими переживаннями за долю болгарського народу, що виявилися у низці антивізантійських висловлювань [див., наприклад: 1; 3; 17, с. 387-388].

Окрім курсу історії південних слов'ян, що передбачав значну візантинознавчу складову, у Харківському університеті М. С. Дринов читав загальний курс слов'янознавства, «Історію слов'янських літератур», «Слов'янську філологію», «Історію слов'янської писемності», «Історію літератури південних слов'ян у зв'язку з їхньою політичною історією», «Огляд стародавньої писемності південних слов'ян», «Історію слов'янських

народів» [9, с. 136-137]. Викладацька і наукова діяльність М. С. Дринова повною мірою унаочнює той факт, що вивчення південнослов'янської середньовічної історії, мови, літератури було й залишається неможливим без ґрунтовної візантиністичної підготовки. У його активній громадській діяльності і боротьбі за відновлення болгарської державності, що потребували серйозної ідеологічної підготовки, значну роль відіграв фах вченого-славіста, візантиніста, болгариста, який сприяв глибокому розумінню історичного минулого та культурного коріння болгарського народу.

Поряд із М. С. Дриновим слов'янознавчі дисципліни передусім лінгвістичного циклу в Харківському університеті викладав П. О. Безсонов (1828–1899), призначений професором кафедри слов'янської філології 1878 р. на період відрадженьня М. С. Дринова до Болгарії, а 1884 р. затверджений на посаді ординарного професора [9, с. 128-129]. Присутність на кафедрі слов'янської філології двох ординарних професорів-славістів, поза сумнівом, свідчила про значну роль слов'янознавчих дисциплін у навчальному процесі, що, знов-таки, цілком відповідало політичному курсу Російської імперії, а також демонструвало широкий обсяг і різноманіття славістичних курсів. Візантиністичного наукового доробку П. О. Безсонов не залишив, але звернення до візантійської історії та літератури, безумовно, передбачали лекції та практичні заняття зі «Слов'янських старожитностей», «Історії слов'янських першовчителів», «Історії Болгарії та Сербії», західнослов'янських мов та літератур, «Історії південних та західних слов'ян» [9, с. 131].

Після смерті П. О. Безсонова та М. С. Дринова курс історії південних слов'ян [8] впродовж 1907-1909 рр. читав відомий висококваліфікований славіст Г. А. Ільїнський (1876–1937), випускник Петербурзького університету, учень О. І. Соболевського та О. О. Шахматова, який належить до числа репресованих російських вчених-славістів [6; 28]. Саме з Харкова Г. А. Ільїнський вирушив у відрадженьня на Афон, де за короткий час здійснив збір матеріалів та копіювання болгарських середньовічних княжих грамот. Його докторська дисертація [7], відзначена Ломоносівською премією, посіла чільне місце в його значному науковому доробку і високо оцінюється сучасними славістами. Суттєве значення це палеографічне дослідження має і для візантиністики, оскільки середньовічна історія болгар нерозривно пов'язана із Візантією, а княжі грамоти мають надзвичайну цінність для з'ясування особливостей державних традицій, економічних процесів,

соціальної структури, культурного та релігійного життя народу, що, безперечно, мав найтісніші зв'язки з Імперією.

Наступником Г. А. Ільїнського за кафедрою славістики і, фактично, останнім харківським славістом дореволюційної доби став А. Л. Погодін (1872–1947), випускник Петербурзького університету, учень провідного російського славіста В. І. Ламанського, професор кафедри слов'янської філології Варшавського університету, який впродовж 1910-1919 рр. займав однойменну кафедру у Харківському університеті [14, с. 166-168]. До візантиністики він традиційно звертався в курсах слов'янських старожитностей, історії слов'ян, історії сербської та болгарської літератури. А. Л. Погодін одним із перших у Російській імперії опублікував узагальнюючі нариси з історії Сербії та Болгарії [25; 26; 27], у яких подав огляд подій візантійсько-слов'янської історії.

Стислий огляд праць та навчальних курсів харківських вчених-славістів, присвячених середньовічній історії та літературі південних слов'ян, а також популярній у середині XIX ст. кирило-мефодіївській тематиці, демонструє майже обов'язкове звернення науковців до проблеми візантійського впливу на політичну долю та культуру слов'янських народів. З огляду також на особливості розвитку російської історико-філологічної науки нового часу та політичний курс Російської імперії, слід зазначити, що процес становлення славістики та візантиністики у Харківському університеті від середини XIX ст. відбувався нерозривно та синхронно. Розвиток подібних студій і впровадження до навчального процесу слов'янознавчих та візантинознавчих курсів цілком відповідали російській державній ідеології, невід'ємною складовою якої впродовж останньої третини XIX - поч. XX ст. стало всебічне обґрунтування претензій Російської імперії на «візантійський спадок», що передбачало долучення до її володінь земель балканських слов'ян та панування над проливами.

Особливістю розвитку історико-філологічної науки у Харківському університеті та у цілому в Російській імперії було домінування студій, присвячених російській та слов'янській історії. За таких умов відбувалося зародження візантинознавчих розвідок, що довгий час не мали самостійного предмету дослідження. Слов'янознавство було одним із провідних напрямів, у контексті якого здійснювалися дослідження візантійської проблематики, і саме у його руслі, поряд із вітчизняною історією та історією церкви, відбувалося становлення візантиністики як навчальної дисципліни.

Значний науковий доробок із проблем візантійсько-слов'янської історії, літератури та джерелознавства належить харківським науковцям О. П. Лавровському, М. С. Дринову, Г. А. Ільїнському, Л. О. Погодін, які повною мірою мають право на згадки про себе у контексті огляду історії харківської університетської візантиністики середини XIX - поч. XX ст.

Примітки

1. Ангелов Д. Приносят на Марин Дринов в областта на византологията / Д. Ангелов // Изследования в чест на Марин С. Дринов. – София, 1960. – С. 119-128.
2. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского / В. П. Бузескул // Памяти академика Ф. И. Успенского (1845-1928). – Л., 1929. – С. 25-52.
3. Домановська М. М. С. Дринов про Русь і Візантію як ворогів Болгарії у X ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 25 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2012. – С. 26-38.
4. Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами / М. С. Дринов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1872. – № 4. С. 1-175.
5. Дринов М. С. Южные славяне и Византия в X веке / М. С. Дринов. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1875. – № 3. С. 1-152.
6. Журавлев В. К. Григорий Андреевич Ильинский / В. К. Журавлев. – М., 1962. – 78 с.
7. Ильинский Г. А. Грамоты болгарских царей / Г. А. Ильинский // Древности: Труды славянской комиссии Импер. Моск. археологич. Общества. – М., 1911. – 229 с.
8. Ильинский Г. А. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/9 учеб. году в Х. И. У. / Г. А. Ильинский. – Харьков, 1909. – 230 с.
9. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 2007. – 676 с.
10. Копилов С. А. Проблема історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 464 с.
11. Курбатов Г. Л. История Византии (историография) / Г. Л. Курбатов. – Л., 1975. – 256 с.

12. Кутузов Б. П. Византийская прелесть / Б. П. Кутузов. – М., 2003. – 137 с.
13. Лавровский П. А. Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян, в связи с современною им историей церковных несогласий между Востоком и Западом / П. А. Лавровский. – Харьков, 1863. – 588 с.
14. Лаптева Л. П. Александр Львович Погодин (1872-1947) как исследователь истории славян / Л. П. Лаптева // Средневековый город. Вып. 17. – Саратов, 2006. – С. 166-184.
15. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. – М., 2005. – 848 с.
16. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство / К. Н. Леонтьев // Леонтьев К. Н. Поздняя осень России. – М., 2000. – С. 17-156.
17. Лиман С. И. Идеи в лагах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х., 2009. – 688 с.
19. Лиман С. И. Влияние Восточного кризиса 1875-1878 гг. на тематику исследований по южнославянскому средневековью (На материалах украинских земель Российской империи) / С. И. Лиман. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/drzb/2009_3/Liman_S.pdf. Доступ: 11.11.2013.
20. Лиман С. И. Харьковская школа Кирилло-Мефодияны // Дриновский сборник. – Т. 5. – Харьков-София, 2007. – С. 230-239.
21. Лиман С. И., Страшнюк С. Ю. Харьковский период научно-педагогической и общественной деятельности Марина Дринова. Критическое прочтение источников / С. И. Лиман, С. Ю. Страшнюк // Сборник по случаю 170-годовщины от рождения на проф. Марин Дринов. – София, 2009. – С. 52-71.
22. Лиман С. И. Петро Олексійович Лавровський як історик-медієвіст: харківський період науково-педагогічної діяльності (1851-1869) / С. И. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип. 30. – 2010. – С. 37-47.
23. Литаврин Г. Г. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-Петербургского центра византиноведения (1838-1899) / Г. Г. Литаврин // Византийский временник. – Т. 55. – 1994. – С. 5-21.
24. Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов / Д. Оболенский. – М., 1998. – 655 с.
25. Петросян Ю. А. Русские на берегах Боспора: (Исторические очерки) / Ю. А. Петросян. – СПб., 1998. – 208 с.
26. Погодин А. Л. История Болгарии / А. Л. Погодин. – СПб., 1910. – 206 с.

27. Погодин А. Л. История Сербии / А. Л. Погодин. – СПб., 1909. – 164 с.
28. Погодин А. Л. Краткий очерк истории славян / А. Л. Погодин. – М., 1915. – 129 с.
29. Самойленко О. Внесок вчених ніжинської славістичної школи (кінець XIX-початок XX ст.) у дослідження історії південних слов'ян / О. Самойленко [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/ist/2008_52/Samojlenko.pdf. Доступ - 10.11.2013.
30. Самойлов О. Ф., Самойлов Ф. О. Наукова і педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті / О. Ф. Самойлов, Ф. О. Самойлов [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/zif/2005-2008/pub/16/42.pdf. Доступ - 10.11.2013.
31. Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1988. – 414 с.
32. Успенский Ф. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче / Ф. И. Успенский // Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 1. – Одесса, 1890. – С. 15-52.
33. Успенский Ф. И. Восточный вопрос / Ф. И. Успенский // Успенский Ф. И. История Византийской империи: Отдел VI. Комнины; Отдел VII. Расчленение империи; Отдел VIII. Ласкари и Палеологи. Восточный вопрос / Сост. Л. В. Литвинова. – М., 1997. – С. 643-823.
34. Шмит Ф. И. Политика и византиноведение / Ф. И. Шмит // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. – № 7-8. – 1932. – С. 6-23.
35. Щербань Т. Фундатор наукового слов'язнознавства. До 190-річчя від дня народження В. І. Григоровича / Т. Щербань // Вісник Національної Академії наук України. – № 5. – 2005. – С. 63-69.

Домановская М. Е. Историческая славистика и византистика в Харьковском университете (середина XIX – нач. XX вв.): традиции в изучении и преподавании средневековой истории южных славян.

В статье рассматривается вопрос взаимосвязи славистики и византистики на примере научных исследований и учебных курсов преподавателей Харьковского университета. Определены причины активизации славянских исследований в указанный период, проанализированы византиноведческие работы харьковских ученых-славистов, акцентировано внимание на том обстоятельстве, что главным источником зарождения харьковской византистики были исследования и учебные дисциплины, посвященные средневековой истории южных славян.

Ключевые слова: славистика, византистика, Харьковский университет.

Domanovska M. Ye. Historical Byzantine and Slavic Studies at Kharkiv University, mid-19th to early 20th century: traditions in the study and teaching of the medieval history of Southern Slavs.

The article discusses the relationship between Byzantine and Slavic Studies using the example of research and teaching by the faculty of Kharkiv University. The author determines the causes of the activization in Slavic Studies during this period, analyzes the work in Byzantine Studies done by Kharkiv slavists, and focuses on the fact that the main impulse for Byzantine Studies in Kharkiv came from research and teaching in the medieval history of Southern Slavs.

Keywords: Byzantine Studies, Slavic Studies, Kharkiv University.

Преподавание историографии в Харьковском университете (вторая половина XX – начало XXI вв.): к 50-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии

Куделко С. М.

В статье рассматривается преподавание историографии на историческом факультете Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, начиная с послевоенного периода и до наших дней. Обозначены главные этапы институализации историографии как учебной дисциплины, охарактеризованы важнейшие новации, связанные как с развитием науки, так и преподавательской деятельностью отдельных ученых.

Ключевые слова: историография, преподавание, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина.

Историографические сюжеты присутствовали в работах историков университета на всех этапах его развития. Можно сказать, что в истории Каразинского университета было три всплеска, связанных с институализацией этой науки. В начале XX века мы можем с полным основанием говорить о выделении историографии в качестве самостоятельной дисциплины в трудах Д. И. Багаля, Н. Ф. Сумцова и ряда других исследователей. Историографические студии присутствовали и в довоенных трудах, как представителей «старой школы», так и в марксистских работах новой генерации ученых.¹

На историко-филологическом факультете в дореволюционный период преподавались отдельные курсы, соответствующей направленности, а в советское время историографические сюжеты включались во многие учебные дисциплины.

События 20-х – 30-х гг. XX столетия (отмена преподавания истории, репрессии, Великая Отечественная война) затормозили

¹ Историки-эмигранты Харьковского университета продолжили создание историографических работ за рубежом. Например, А. Н. Фатеев писал о Н. М. Карамзине, А. Л. Погодин о А. И. Соболевском, Е. Ф. Максимович о развитии исторической науки в СССР, А. В. Маклецов по историографии права славянских народов и т.д. Историографические курсы и спецкурсы эти ученые читали в учебных заведениях Праги, Софии, Белграда, Парижа.

процесс институализации историографии (в т.ч. превращение ее в базовую учебную дисциплину) и только со второй половины 50-х гг. она стала последовательно и неуклонно развиваться, пройдя при этом ряд этапов².

Создание в 1964 году в Харьковском университете первой в Украине кафедры историографии, источниковедения и методики истории стало значительным шагом на пути институализации историографии в одном из старейших украинских вузов. В послевоенный период историография не только выделилась из группы спецкурсов, читавшихся на кафедре истории СССР, но и приобрела более высокий статус на факультете [3 и др.].

Историография, как самостоятельный предмет, к этому времени уже много лет преподавалась в качестве общей дисциплины на 4 курсе дневного и 5 курсе заочного отделений. Знакомили с ней студентов на объединенной кафедре истории СССР и УССР, а после ее реорганизации в 1956 году – дисциплина перешла на кафедру истории СССР. Историографию истории СССР в то время читал кандидат исторических наук, доцент И. К. Рыбалка (1919–2001). На кафедре истории СССР, которой руководил кандидат исторических наук, профессор С. М. Короливский (1904–1976), историографию истории СССР читать стал кандидат исторических наук, доцент В. И. Астахов (1922–1972).

Обладая кипучей энергией, прекрасно разбираясь в современных ему тенденциях развития науки, Виктор Иванович Астахов не только осознал растущую роль историографии, но и приложил немало усилий, чтобы открыть специальную кафедру. Если принять во внимание, что кафедру он создавал не в столичном Киеве, а в Харькове, то станет более понятно значение этой личности, которой пришлось на всех уровнях доказывать необходимость нового специализированного научно-учебного подразделения на историческом факультете. Впрочем, возможно ему оказал поддержку секретарь по идеологии того периода, видный историк, выпускник университета и бывший заведующий кафедрой новой истории академик А. Д. Скаба (1905–1986). Он был не чужд историографии.

² Отдельные работы сотрудников факультета историографического характера носили спорадический характер, например работа С. А. Семенова-Зусера «Опыт историографии скифов. Ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке (1692–1947)» (Х., 1947) и др.

С первых же дней существования только что открывшейся, пятой по счету, кафедры на факультете (первоначально она разместилась на 6 этаже в XII корпусе нового Главного здания ХГУ на площади им. Ф. Э. Дзержинского), историография стала ведущей среди преподававшихся на ней дисциплин. Одаренность В. И. Астахова как ученого, преподавателя и организатора, помноженная на его невероятную энергию и трудоспособность, дала свои результаты. Предмет вошел в число наиболее важных на факультете, стал популярным, востребованным и желанным студентами. Один из его студентов вспоминал: «Все студенты любили его за оригинальность изложения тех или иных сложных вопросов по истории России. Его лекции имели творческий, проблемный характер. Темп лекции был быстрый, подвижный, живой. Но, как, ни странно, мы успевали записать каждую из них. Пожалуй, не было ни одного студента, который пропускал бы занятия В. И. Астахова или не конспектировал его искусные лекции» [13].

К моменту создания кафедры В. И. Астахов стал автором учебного пособия «Историография истории СССР», которое сначала вышло в двух частях, а затем – в одном томе [1, 2]. Не разбирая специально чисто научные его достоинства [см., например, 6 и др.], отметим замечательную форму изложения, меткость характеристик, доступность в понимании сложных историографических процессов. До появления в 1971 году учебника В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева «Историография истории СССР: с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции», учебник В. И. Астахова был основным пособием при подготовке студентов. Позже увидел свет блестящий труд А. М. Сахарова «Историография истории СССР. Досоветский период» (М., 1978). Но и после выхода этих пособий, многие студенты предпочитали пользоваться книгой В. И. Астахова из-за ее несомненных преимуществ.

Таким образом, мы выстраиваем следующую схему институализации преподавания историографии на историческом факультете Харьковского классического университета: специальный курс историографии истории СССР, общий курс историографии истории СССР, появление спецкурса историографии истории УССР, возникновение кафедры историографии, источниковедения и методики истории, начало преподавания историографических спецкурсов на кафедре в середине 60-х годов. Такое положение, в целом, сохранялось на протяжении почти четверти века.

В нашем изложении мы детально не рассматриваем специальные учебные курсы и пособия по проблемной историографии, авторами которых выступили преподаватели кафедры. В этом направлении кафедра также достигла определенных успехов [11].

Постепенно историографические курсы и спецкурсы входили в перечень преподаваемых дисциплин всех, без исключения, кафедр факультета. Особенно много их было на кафедре истории средних веков (она возникла в 1964 году не без участия В. И. Астахова, который был в тот период проректором по учебной работе)³. Большинство преподавателей-медиевистов этой кафедры были историографами: А. И. Митряев (1922–1998), Г. В. Фризман (1907–1993), Л. П. Калущкая (1921–1983). Это обстоятельство стало решающим, когда в 1975 году ее присоединили к кафедре историографии, источниковедения и методики истории. Кафедра в 1975–1978 гг. стала носить название «историографии и средних веков». С 1978 года кафедра обрела свое современное наименование – «историографии, источниковедения и археологии».

С 1970 года (также не без участия В. И. Астахова) на факультете появилась специализация «история КПСС». На кафедре истории партии, которая не относилась к факультету, преподавался курс историографии истории КПСС и читались отдельные историографические спецкурсы.

Политическая революция 1991 года и последовавший за ней распад СССР стали толчком к переходу историографии на более высокий уровень развития. Вместо историографии истории СССР, не без известных колебаний, был взят курс на преподавание историографии всеобщей истории, а буквально через несколько лет, историография стала преподаваться как науковедческая дисциплина [10, 12]. Конечно, все эти трансформации были не безболезненными. С. И. Посохов и В. Г. Пикалов отмечали: «... чтение курса „Основы историографии“ сопряжено с рядом трудностей: отсутствуют программы, учебные пособия, методические рекомендации, во многих работах господствуют старые подходы» [12].

После изменений в учебном плане на кафедре стали преподавать и общий курс историографии истории Украины, который до этого читали на кафедре истории Украины И. К. Рыбалка и

³ Известный украинский историк и историограф Р. Я. Пирог вспоминал: «Викладачі і студентські активісти добре знали, що службові чи особисті питання швидше можна розв'язати у першого проректора, а ніж у ректора – В. Г. Хоткевича» [13, с. 114].

В. В. Кравченко⁴. После отъезда последнего в Канаду в 2012 году – С. И. Посохов.

Таким образом, дисциплина полностью прошла путь от относительно небольшого, близкого к исторической библиографии, специального курса до фундаментального предмета, который занял ведущее место в системе других исторических дисциплин на факультете.

В наше время на каждой кафедре преподаются проблемные историографические курсы и спецкурсы (они, разумеется, есть и на специализированной кафедре историографии, источниковедения и археологии). На кафедре историографические спецкурсы преподавали и преподают, кроме уже названных преподавателей, В. И. Бутенко, А. Д. Каплин, В. К. Михеев, О. Г. Павлова, В. В. Петровский, А. Ф. Репринцев, В. В. Скирда, Б. А. Шрамко, А. И. Эпштейн и другие. Историографические спецкурсы на других кафедрах преподавали выпускники аспирантуры кафедры и ее бывшие сотрудники (М. З. Бердуга, Л. П. Калущкая, М. В. Любичев и др.).

Общий курс историографии играет важную роль в учебном процессе. В своей содержательной части он относится к циклу теоретико-методологических предметов.

На протяжении последних 60-ти лет на факультете основной курс историографии последовательно преподавали В. И. Астахов, И. Л. Шерман⁵, Ю. И. Журавский, С. М. Куделко, В. Г. Пикалов и С. И. Посохов.

Особое значение в становлении и развитии историографии как учебной дисциплины на историческом факультете имели В. И. Астахов, И. Л. Шерман и С. И. Посохов. С первым из них связано не только преподавание общего, ставшего в его изложении солидным и престижным, курса, создание фундаментального учебного пособия, но и организация профильной кафедры. Со вторым преподавателем (И. Л. Шерманом) связано издание первого на просторах СССР учебного пособия по историографии

⁴ Короткий период этот предмет на кафедре преподавал В. Л. Маслийчук.

⁵ До Виктора Ивановича курс историографии читал, будучи еще почасовиком и работая деканом исторического факультета педагогического института им. Г. С. Сковороды, И. Л. Шерман. Таким образом, Исая Львович был и предшественником, и преемником Астахова, в качестве лектора по историографии. Слушавший этот курс еще в 40-е годы будущий профессор А. И. Эпштейн вспоминал: «Майбутніх спеціалістів-істориків не могли не захопити глибокі і всебічні знання І. Л. Шермана».

истории СССР советского периода [8] и подготовка большого числа кандидатов наук по историографии. С С. И. Посоховым – превращение курса историографии из предмета, построенного по проблемному принципу, – в теоретико-методологический. Его заслугой также является издание терминологического историографического словаря [9] и научного «Харківського історіографічного збірника» (увидели свет 13 выпусков). В каждом номере сборника есть специальный раздел, посвященный проблемам преподавания истории исторической науки.⁶

Сказанное не означает, что другие преподаватели плохо читали этот курс. Например, выпускник факультета 80-х гг., а в наше время, доктор исторических наук, профессор московского Государственного университета – «Высшая школа экономики» И. Б. Орлов, вспоминает: «Год назад, выкроив свободную минутку, решил осуществить давнишнюю мечту – навести порядок в домашнем каталоге, куда периодически вношу те или иные материалы, двигаясь в обратном хронологическом порядке. И с удивлением среди материалов конца 1980-х – начала 1990-х годов обнаружил сделанные на перфокартах конспекты лекций Ю. И. Журавского. Быстро просмотрев карточки, я обнаружил, что содержащаяся в них информация, выстроенная по проблемно-хронологическому принципу, в своей массе не устарела» [4].

Стремительное развитие историографии и смежных с ней дисциплин, привело к появлению в университете сообщества историографов, которое в 70-е годы прошлого столетия стало перерастать границы факультета. Известные историографы работали и работают на других кафедрах и вузах Харькова (Е. Н. Богдашина, Ю. А. Голубкин, Г. Г. Гринченко, Г. Г. Демиденко, В. В. Кравченко, С. И. Крандиевский, С. И. Лиман, А. Л. Оприщенко, О. Л. Рябченко, Д. Н. Черный и др.).

В 1990-е появились первые «ростки» межвузовской кооперации (конференции, симпозиумы, специализированные сборники научных трудов). В этот момент, вырвавшийся в области историографии вперед, исторический факультет Харьковского университета, стал терять свои позиции⁷, а энергично формировавшийся новый центр

⁶ Среди тех, кто высказывался на страницах сборника по проблемам преподавания такие видные историографы как И. И. Колесник, Т. Н. Попова, С. И. Посохов, Л. В. Таран и др., зарубежные специалисты – Б. Бонвеч, Ван Ляньсин, О. В. Гришаев, Ф. Кюбарт, Ю. Обертрайс, В. И. Чесноков и др.

⁷ Уход из жизни в течении менее чем двух лет ведущих историографов – И. Л. Шермана и Ю. И. Журавского поставил кафедру в сложное положение.

историографической мысли в Днепропетровском университете, стал лидером в Украине. Это произошло, прежде всего, благодаря трудам таких историографов как В. И. Шевцов и А. Г. Болебрух, Е. А. Чернов и И. И. Колесник, других специалистов.⁸

В середине 90-х годов началось сближение харьковского и днепропетровского историографических центров. Усилились контакты с киевскими, одесскими, херсонскими и львовскими коллегами (О. И. Журба, Л. А. Зашкильняк, Т. Н. Попова, В. Г. Сарбей, Е. Г. Синкевич, Л. В. Таран и др.).

За пределами Украины были установлены связи со специалистами Москвы, Воронежа, Брянска (Г. Д. Алексева, В. И. Чесноков, Л. М. Искра, С. И. Михайличенко и др.) и ряда других городов Российской Федерации. Были сделаны шаги к налаживанию контактов с историками «дальнего зарубежья»: Б. Бонвеч (Германия), Э. Дроснева (Болгария), Д. Робинсон (США), Р. Турстон (США) и другими.

Разумеется, научные достижения коллег обогащали преподавателей кафедры, что находило отражение в их лекциях.

В начале XXI столетия произошел всплеск интереса к интеллектуальной истории, к новым поворотам исторической мысли. Он актуализировал связи с учеными (и преподавателями) Москвы, Санкт-Петербурга, Ставрополя, Белгорода, Казани и других научных центров (А. Ю. Андреев, Т. А. Булыгина, Е. А. Вишленкова, В. П. Корзун, С. И. Маловичко, М. П. Мохначева, Л. П. Репина, М. Ф. Румянцева, А. А. Сальникова и др.).

Преподавание историографии как науки, обогатившись современным теоретическим и методологическим инструментарием, в начале XXI столетия поднялось на новую ступень. Без преувеличения можно сказать, что на историческом факультете ХНУ имени В. Н. Каразина эта дисциплина в значительной мере повлияла на общий уровень и качество преподавания других предметов. Модерный исторический нарратив затребовал появления научных работ историко-историографического характера. Параллельный процесс наблюдается нами и в преподавании: сегодня редкий курс или спецкурс обходятся без включения в него историографических сюжетов.

Современные выпускники исторического факультета Харьковского классического университета научаются мыслить

⁸ Впрочем, достижения наших днепропетровских коллег, сделанные под руководством Н. П. Ковальского в области источниковедения, особенно в области археологии, выглядят не менее впечатляюще.

не тільки історически, но и історіографіески. Таким образом, вслед за преподавателями, их історизм поднимается на новую ступень на бесконечном пути науки. Меняющаяся и обновляющаяся свой образ історіографія, как нам видится, в обозримом будущем, будет укреплять свои позиции в учебном процессе Каразинского университета, как и в других учебных заведениях страны [7].

Литература

1. *Астахов В. И.* Курс лекций по русской історіографіи в 2 ч. / ред. С. М. Короливский.– Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1959-1962. Ч.1 : До середины XIX в. – 1959.– 285 с.
Ч. 2 : Эпоха промышленного капитализма .– 1962.– 270 с.
2. *Астахов В. И.* Курс лекций по русской історіографіи: (до конца XIX в.): учеб. пособие для студ. ист. ф-тов ун-тов.– Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1965.–584 с.
3. *Історіографічний словник: навч. посіб. для студ. іст.ф-тів унів-тів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.]*.– Х.: Східнорегiон. центр гуманіт.– освіт. ініціатив, 2004.– 320 с.
4. *Куделко С. М., Пікалов В. Г., Посохов С. И.* Развитие історіографіи на кафедре: 1964-2004: (преподавание и исследования, итоги и перспективы) / С. М. Куделко, В. Г. Пікалов, С. И. Посохов // Харькiвський історіографічний збірник. – Х., 2004.– Вип. 7. Образи університетів у публіцистиці та історіографіі.– С. 121-128 и др.
5. *Орлов И. Б. Ю. И. Журавский – Человек и Декан.* // Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали / Укл. Б. П. Зайцев та ін.; відп. ред. С. І. Посохов.– Х.: Тимченко, 2008.– С. 33.
6. *Основи історіографіі (предмет, теорія, метод) : програма курсу та метод. рек.: для студ. іст. ф-ту / упоряд. В. Г. Пікалов, С. І. Посохов.* – Х.: ХДУ, 1995. – С. 72-76.; *Основи історіографіі (предмет, теорія, метод) : програма курсу та метод. рек.: для студ. іст. ф-ту / упоряд. В. Г. Пікалов, С. І. Посохов.* – Х.: Вид-во ХДУ, 1994.– 18 с.
7. *Пікалов В. Г., Куделко С. М.* Судьба одной книги (К 50-летию учебника В. И. Астахова «Курс лекций по русской історіографіи») / В. Г. Пікалов, С. М. Куделко // Харькiвський історіографічний збірник.– Вип. 9. Проблеми теоріі та методології.– Х., 2008.– С. 129–135.
8. *Пікалов В. Г., Посохов С. И.* Багатолика історіографія (образи історіографіі, як наукової та навчальної дисципліни) / В. Г. Пікалов, С. И. Посохов // Харькiвський історіографічний збірник. – Х., 2006.– Вип. 8. Проблеми теоріі.– С. 156-159.

9. *Пікалов В. Г., Посохов С. И.* Історіографія як наукознавча дисципліна / В. Г. Пікалов, С. И. Посохов // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15-17 листоп. 1995 р.). – Х., 1995.– С. 72-76.
10. *Советская історіографія історії СССР: учеб. пособие / И. Л. Шерман, С. Ф. Найда, В. И. Гриценко; отв. ред. А. Г. Слюсарский.* – Х.: ХГУ, 1976. – 245 с.
11. *Сражения первого периода Великой Отечественной войны в советской історіографіи (вторая пол. 50-х – первая пол. 70-х гг.): В помощь изучению історії Великой Отеч. войны / В. И. Гриценко, С. Ф. Найда, И. Л. Шерман.*– Х.: ХГУ, 1976.– 110 с.; *Шерман И. Л.* Основы научных исследований: Метод. указ. для студ. ист.фак. – Х.: ХГУ, 1982.– 53 с.; *Павлова О. Г.* Викладання історії мистецтва у Харькiвському університеті в XIX ст. – на поч. XX ст. / О. Г. Павлова // ВХУ.– 1998.– № 413: Історія.– Вип. 30.– С. 121-127 и др.
12. *Пікалов В. Г., Посохов С. И.* Курс «Основы історіографіи»: концепція и проблемы // Проблеми історіографіі та джерелознавства. Матеріали науково-методичної конференції викладачів історичного факультету, присвяченої 70-річчю з дня народження проф. В. І. Астахова та 80-річчю з дня народження проф. І. Л. Шермана 3 червня 1992 р. / Упоряд. В. К. Міхеев. – Х.: ХДУ, 1993. – 60 с.
13. *Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / Харьк. нац. ун-т имени В. Н. Каразина, Нар. укр. акад.; [Сост. В. И. Астахова и др.; Науч. ред. С. И. Посохов].* – Х.: [Нар. укр. акад.], 2002. – 176 с.: [28] л. фот.

Куделко С. М. Викладання історіографії в Харківському університеті (друга половина XX – початок XXI ст.)

Резюме: у статті розглядається викладання історіографії на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, починаючи з повоєнного періоду і до наших днів. Позначено головні етапи інституалізації історіографії як навчальної дисципліни, охарактеризовано найважливіші новації, пов'язані як з розвитком науки, так і викладацькою діяльністю окремих учених.

Ключові слова: історіографія, викладання, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Kudelko S. M. Teaching historiography at Kharkov University (the second half of XX – beginning of XXI centuries).

Resume: The article is dedicated to examining of teaching historiography at the faculty of history of V.N. Karazin Kharkiv National University beginning from the postwar period until these days. The most important stages of institutionalization of historiography as academic discipline have been specified, the most important novations concerning both the development of science and the individual scientists activity have been characterized.

Keywords: historiography, teaching, V.N. Karazin Kharkiv National University.

УДК 94 (100) "653" : 930.1 (477) "04/16": Сливичкий

История средних веков в учебных курсах и творчестве Ивана Александровича Сливичкого (1808–1874)

Лиман С. И.

Рассматривается изучение адъюнктом Харьковского университета И. А. Сливичким различных проблем зарубежного Средневековья. Эти проблемы освещались им не только в рамках учебного курса «История средних веков», но и в монографии «О влиянии колоний на политические перевороты в Европе» (1839). Монография И. А. Сливичкого – первое по времени, подготовленное в Харьковском университете, диссертационное исследование, посвящённое почти целиком эпохе западноевропейского Средневековья. Несмотря на компилятивность многих положений, характерных для раннего этапа развития отечественной медиевистики, несомненными концептуальными достоинствами монографии были попытки её автора указать на важность экономических факторов (развитие торговли и промышленности) в истории международных отношений. Эти попытки были сделаны И. А. Сливичким задолго до появления в общероссийской медиевистике социально-экономического направления.

Ключевые слова: И. А. Сливичкий, Средние века, историография, Харьковский университет.

В истории харьковской медиевистики первой половины XIX в. одним из её «белых пятен» является деятельность И. А. Сливичкого. Эта деятельность в стенах Харьковского университета продолжалась всего 4 года (1838–1842), после чего И. А. Сливичкий покинул его навсегда. За столь небольшой период времени учёный успел подготовить и защитить магистерскую диссертацию, основной объём которой посвящён истории средних веков, а также прочесть несколько курсов лекций в рамках избранной специальности.

Ученик известного учёного М. М. Лунина, И. А. Сливичкий вплоть до недавнего времени оставался неизвестным отечественной медиевистике. Краткие биографические сведения о нём содержатся © С. И. Лиман, 2014

лишь в публикации А. С. Вязигина из юбилейного сборника «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования» [2, с. 267–268]. В последние годы некоторые аспекты деятельности И. А. Сливичко рассматривались автором данной статьи в контексте изучения медиевистами Украины внешней политики Генуэзской республики, Испании, Англии [7, с. 309–310, 582; 9, с. 195; 10, с. 330]. Комплексный анализ наследия учёного впервые был предпринят нами в рамках доклада «3 історії харківської медієвістики 1830-1840-х рр.: Іван Олександрович Сливичкий (1808–1874)» на научной конференции «15-ті Сумцовські читання» [8]. Предлагаемая статья представляет собой значительно расширенный вариант этого доклада.

Иван Александрович Сливичкий родился в 1808 г. Несмотря на дворянское происхождение, он жил в бедности, которая лишь усиливала его тягу к знаниям. И. А. Сливичкий окончил Харьковскую гимназию, а в 1828 г. – этико-политический (юридический) факультет Харьковского университета. Степенью кандидата он был удостоен за выпускное сочинение «О собственности и влиянии её на человека» [5, с. 33]. Уже сама тематика кандидатского сочинения свидетельствовала о значительном интересе будущего учёного к социально-экономическим факторам в историческом процессе.

За годы учёбы И. А. Сливичкий сумел создать себе благоприятную репутацию и, по утверждению А. С. Вязигина, юридический факультет собирался послать его в Дерптский университет для приготовления к профессорскому званию [2, с. 267]. Однако в Дерпт И. А. Сливичкий не поехал. В 1828-1838 гг. он состоял на службе в Харьковском институте благородных девиц: учителем русского языка и математики (1828-1830), учителем истории (с 1830), инспектором классов (с 1835) [2, с. 267]. Стремясь улучшить процесс преподавания и облегчить институтским воспитанницам и университетским студентам изучение курса истории средних веков, И. А. Сливичкий перевёл с французского на русский популярный в то время учебник О.-К. Демишеля [7, с. 91]. Но, несмотря на высокий отзыв о качестве этого перевода, ректор Петербургского университета И. И. Шульгин отверг этот вариант [2, с. 268]. В столице был опубликован перевод, сделанный студентами Московского университета под руководством М. П. Погодина [см.: 3].

Педагогическая карьера И. А. Сливичко на этом не закончилась, а Институт благородных девиц не стал его единственным местом службы. Бесспорным центром науки в Харькове являлся

университет, который, как и другие отечественные университеты, получил в 1835 г. новый Устав [27]. Согласно этому Уставу, одной из ведущих исторических кафедр была кафедра всеобщей истории.

Эту кафедру в Харьковском университете с 1835 по 1844 гг. занимал известный учёный М. М. Лунин. По мнению Н. И. Костомарова, он «был, бесспорно, одним из лучших преподавателей всеобщей истории, какие когда-либо являлись в наших университетах» [6, с. 22]. Ученик М. М. Лунина В. Пашков отмечал: «М. М. Лунин поражал слушателей глубиной исследований исторической науки и внушал собою благоговейный трепет...» [20, л. 6]. Бесспорный профессионализм, прекрасную историческую подготовку, знание многих древних и новых языков и невероятную популярность М. М. Лунина среди студенчества отмечали и другие мемуаристы [4, с. 93; 26, с. 45].

Такая репутация М. М. Лунина исключала появление бездарностей на его кафедре. Уже сам факт приглашения выпускника юридического факультета И. А. Сливичко на историческую кафедру являлся красноречивым свидетельством того, что он подавал большие надежды и в преподавании, и в науке. М. М. Лунин стал наставником и научным руководителем И. А. Сливичко. С апреля 1838 г. И. А. Сливичкий – «исправляющий должность адъюнкта» по кафедре всеобщей истории. На этой кафедре он прослужит четыре года (1838-1842). Из них два года (1838-1840) – секретарём историко-филологического факультета.

В университете И. А. Сливичкий читал курсы всеобщей истории – древней, средневековой и новой. Поскольку основным лектором этих курсов был М. М. Лунин, И. А. Сливичкий преподавал историю средних веков и нового времени для студентов не историко-филологического, а юридического факультета.

Лекции И. А. Сливичко по истории средних веков не сохранились. Некоторое представление о степени оригинальности и объёме его курсов даёт анализ содержания «Обзрений преподавания предметов в императорском Харьковском университете». Эти «Обзрения» издавались ежегодно, в них обычно указывалось количество часов, которые планировались на каждую неделю, и название учебного пособия, положенного в основу лекций.

В 1838-1839 учебном году И. А. Сливичкий рассматривал проблемы позднего средневековья (XVI – первая половина XVII в.) в курсе «История новых времён». Он читал его студентам 4-го курса

в течение двух полугодий по 3 часа в неделю [15, с. 6]. Отметим, что многие учёные XIX в. делили всемирную историю на два больших периода – древнюю и новую – и считали средневековье частью новой истории. Подобные попытки предпринимались не только в первой, но и во второй половине XIX в., в том числе такими известными медиевистами, как М. Н. Петров [21, л. 1] и В. А. Бильбасов [2, с. 32]. В отдельных случаях некоторые профессора, читая курс «новая история», начинали изложение с XIV-го и даже с первых веков развитого средневековья. Среди них – М. М. Лунин и И. В. Лучицкий [подр. см.: 7, с. 72].

В 1839-1840 учебном году И. А. Сливичкий прочёл для студентов 2-го и 3-го курсов «Среднюю историю». Курс читался по 3 часа в неделю. В отличие от «Обозрения преподавания» за 1838-1839 уч. год, в котором не указывалось, какое пособие положено в основу лекций, в «Обозрении преподавания» за 1838-1839 уч. год впервые отмечено: «по руководству Демишеля» [16, с. 5]. Как отмечалось выше, пособие Демишеля «История средних веков» пользовалось в то время заслуженной популярностью. Отметим, что это же пособие использовал в своих лекциях по истории средних веков и сам М. М. Лунин [см.: 14, с. 4].

В 1841-1842 учебном году И. А. Сливичкий читал «Среднюю историю» прежнему контингенту (2-3 курсы) в прежнем объёме (3 часа в неделю) [17, с. 11].

Вероятнее всего, он не успел вычитать в течение учебного года всю историю средних веков. В этом убеждает содержание «Обозрения преподавания» за следующий, 1842-1843, учебный год. В нём говорится, что в первом полугодии И. А. Сливичкий будет читать «Всеобщую среднюю историю по руководству Демишеля», а во втором полугодии студентам 2-го и 3-го курсов – «Всеобщую новую историю по руководству Герена» по 3 часа в неделю [18, с. 16].

Это был последний учебный год И. А. Сливичкого в стенах Харьковского университета. «Всеобщая новая история по руководству Герена» осталась непрочитанной им. Он едва успел продолжить чтение «Всеобщей средней истории». В самом начале нового учебного года, 17 сентября, И. А. Сливичкий покинул университетскую службу. В короткой биографической заметке А. С. Вязигина по этому поводу говорится только то, что, избранный уже во второй раз в 1842 г. секретарём 1-го

(историко-филологического) отделения философского факультета, И. А. Сливичкий «по домашним обстоятельствам» подал в отставку [2, с. 208]. Истинная причина этой отставки пока до конца не выяснена.

С уходом И. А. Сливичкого преподавание на юридическом факультете истории средних веков перешло к адъюнкту кафедры законов о государственных повинностях и финансах М. П. Клобуцкому [29, с. 209, 214], который читал этот курс «по руководству Галлама, Демишеля, Мишо и известнейших писателей» [19, с. 15]. Однако в историю Харьковского университета М. П. Клобуцкий всё же вошёл как специалист по политэкономии [28, с. 93].

Главное исследование И. А. Сливичкого, опубликованное им во время службы в Харьковском университете, – монография «О влиянии колоний на политические перевороты в Европе» (1839) [24]. Монография стала магистерской диссертацией учёного, однако её подготовка и защита проходили в весьма напряжённой обстановке. Эту напряжённость создавал и сам И. А. Сливичкий. После сдачи в 1837 г. магистерских экзаменов он представил, по словам А. С. Вязигина, «огромную диссертацию», чтобы получить без дополнительных экзаменов сразу докторскую степень [2, с. 267]. Экзамены на магистерские и докторские степени являлись для соискателей учёных степеней тяжёлым испытанием. Известно, например, что на магистерском экзамене по всеобщей истории М. М. Лунин задал Н. И. Костомарову 11 вопросов (9 устных и два письменных) [26, с. 47], а успешный в своей карьере В. К. Надлер первоначально провалил в Харькове экзамен по всеобщей истории М. Н. Петрову [7, с. 63].

Такие строгости объясняют нам причину поспешности И. А. Сливичкого. Однако эта поспешность была пресечена. Причём отрицательное суждение о диссертации вынесли ведущие профессора университета, в том числе М. М. Лунин, а А. О. Валицкий положительно высказался лишь о второй половине работы [2, с. 267]. Такой отзыв заставил И. А. Сливичкого не только переделать и значительно сократить текст работы, но и представить её в более скромном формате – в формате магистерской диссертации. 10 мая 1839 г. она была успешно защищена, а оппонентами И. А. Сливичкого были И. П. Сокальский и И. И. Срезневский [2, с. 267]. По иронии судьбы как раз за год до этого юридический

факультет отверг докторскую диссертацию И. И. Срезневского. Этот провал диссертации статистического содержания привёл к тому, что адъюнкт кафедры политэкономии и статистики И. И. Срезневский вскоре круто изменил научную карьеру и стал первым доктором славяноведения в России [7, с. 62; 25, с. 28].

В соответствии с задачами своей работы, И. А. Сливичский стремился показать, как именно выгоды торговли и порождённая ею страсть к географическим открытиям заставили европейцев вести ожесточённую борьбу на морях, что в конечном итоге «явилося могучим двигателем промышленности и плодотворным органом богатства и могущества европейских стран» [24, с. 5]. Тем самым И. А. Сливичский верно отводил колониальной политике ведущих стран Европы колоссальную роль в процессе генезиса капитализма.

Большая часть текста монографии И. А. Сливичского посвящена эпохе Средневековья. В соответствии с хронологией, принятой в современной ему медиэвистике, Средневековье охватывало период с V до конца XV века. Однако, обозначая период Средневековья, И. А. Сливичский в одном случае не выходил за рамки в десять веков, очерченные отечественной и зарубежной наукой [24, с. 6], а в другом случае отмечал: «Европа к концу XVI столетия стряхивала с себя остатки варварства, быстро развивала все зародыши всесторонней цивилизации» [24, с. 5]. Тем самым И. А. Сливичский, по сути, пытался расширить хронологические рамки Средневековья. Отметим, что эта тенденция впоследствии получит распространение в работах ряда известных учёных XIX в. [см. напр.: 12, с. 244; 13, с. 3]. В последние десятилетия ещё более широко, чем советские медиэвисты, обозначали Средневековье представители «школы «Анналов», прежде всего Ф. Бродель и Ж. Ле Гофф [1, с. 39; 11, с. 8]. Таким образом, И. А. Сливичский был не одинок в своих попытках расширить хронологические рамки Средневековья.

Отличительными особенностями этой эпохи харьковский учёный считал появление новых народов, новых государств, новых правовых и общественных отношений. «Всё в движении, всё кипит», – подчёркивал И. А. Сливичский [24, с. 6]. Находясь под очевидным влиянием доктрин эпохи Просвещения, он преимущественно мрачными красками рисовал эпоху Средневековья: «Но тяжёл был для неё (Европы – С. Л.) период испытания – длинный период десяти веков, чрез который она должна была пройти для очищений от варварства и грубости нравов» [24, с. 6].

Одним из характерных признаков Средневековья И. А. Сливичский считал феодальные отношения. Несмотря на лаконичность и образность формулировок, очевидно стремление И. А. Сливичского представить феодализм не только как политико-правовую, но и как социально-экономическую систему. «Утвердился феодализм, – указывал он. – Масса народная склонилась вью под иго рабства; владельцы земли захватили права собственности и свободы. Государям едва осталась тень власти» [24, с. 6].

Эпоху Великих географических открытий И. А. Сливичский в духе современной ему историографии противопоставлял эпохе «варварского» феодализма. «Но явились города, – отмечал автор, – в них ожила промышленность; ими возникла торговля – и Европа спасена» [24, с. 5–6]. Следует подчеркнуть, что, несмотря на излишне контрастное изображение средневековых городов как некоего чужеродного элемента феодальной эпохи, И. А. Сливичский верно указал на связь колониальной политики европейских государств не только с их «возрождающейся промышленностью», но и с «гражданской свободой Европы» [24, с. 7].

Многие из выводов харьковского учёного сделаны со ссылками на Ш. Монтескье, В. Робертсона и особенно А. Геерена. Так, прямо по А. Геерену, И. А. Сливичским выражена одна из ключевых и, к сожалению, небесспорных мыслей применимо к главным столкновениям XV–XVII вв.: «...мир между торговыми народами может быть только перемирием – и колонии преимущественно определяют действия политики колониальных и морских держав» [24, с. 12]. Успехи торговли И. А. Сливичский ставил в прямую зависимость с уровнем развития промышленности. В ней, – указывал автор, – ещё до эпохи географических открытий обнаружилось характерное явление – «разделение труда: открытие, которому обязаны все великие улучшения в производительных силах его» [24, с. 15]. «Разделение труда умножило количество его произведений», – отмечал И. А. Сливичский в своём введении.

Материал диссертации автор свёл в четыре главы с вполне разъяснительными названиями: «Колониальная система способствует к утверждению политической системы», «Падение политического и торгового значения Венеции, а с нею и Италии», «Влияние колониальной системы на судьбу западноевропейских держав», «Колонии дают перевес на море сперва Нидерландам, потом Англии». Первые три главы почти целиком и часть

четвёртой хронологически охватывали эпоху развитого и позднего Средневековья (раннего Нового времени). И. А. Сливичкий оставался верен в них первоначальной заданности сюжета, а именно – показать доминирующее значение торгово-колониального фактора в формировании межгосударственных отношений в Европе. В связи с этим важнейший вопрос, когда именно этот фактор стал превалирующим в европейской внешней политике, И. А. Сливичкий определял таким образом, что это определение делало его очень уязвимым для критики. Признание им отправной точкой этого процесса начала Великих географических открытий, а в случае с государствами Апеннинского полуострова – эпохи крестовых походов [24, с. 26], порождает естественный вопрос: можно ли признать сколько-нибудь существенным влияние колониального внеевропейского фактора в главных международных столкновениях в Европе в конце XV – первой половине XVII вв. – в Итальянских войнах и Тридцатилетней войне?

Неоспоримым в данном случае представляется показанный автором торгово-колониальный характер борьбы между Венецией и Генуей в XIII–XV вв. Эпохальными событиями во внешней политике двух ведущих итальянских купеческих республик он справедливо считал последствия Четвёртого крестового похода, взятие турками Константинополя и Кафы, а событием, нанесшим удар торговле Генуи и Венеции, – начало Великих Географических открытий, когда «Колумб и Васко да Гама положили предел их успехам и могуществу» [24, с. 9, 26, 27]. Отметим, что наряду с этой точкой зрения, весьма распространённой в историографии XIX в., в современной медиевистике неоднократно высказывалась мысль об удачной перемене Генуей путей торговли и дальнейшим ростом её флота в XV–XVI вв. [23, с. 65–66.].

Исключительно большое значение придавал И. А. Сливичкий влиянию внешнеполитического фактора (войны с маврами) и в усилении морского могущества Португалии [24, с. 30]. Назвав её «феноменом» европейской истории и страной, чьё «могущество и сила в конце XV и в течение XVI в. неоспоримо принадлежат влиянию колоний», И. А. Сливичкий в то же время указывал на то, что именно её «колониальная система входит значительной частью в состав причин, произведших возвышение и падение этого королевства» [24, с. 31–32].

Присоединение Португалии и её колоний к Испании и тираническую политику испанских королей, особенно Филиппа II,

автор рисовал в апокалипсическом духе. Именно Испания в магистерской диссертации И. А. Сливичкого изображена самыми чёрными красками. «Ни один народ, – указывал учёный, – не был так пагубен для Нового Света, как испанцы, и не один не чувствовал так сильно влияния его, как они» [24, с. 34–35]. Резко осуждая Филиппа II за его провальную экономическую политику, идею всемирной монархии и разорения ради этой идеи самой Испании, И. А. Сливичкий считал абсолютно закономерным то, что «восстание нидерландцев и война с Англией сокрушили могущество Филиппа» [24, с. 38]. Но, выдвигая на первый план колониальные противоречия Испании и Англии, И. А. Сливичкий, по сути, оставил в тени другие факторы, обострившие англо-испанские противоречия. В первую очередь – острую религиозно-политическую борьбу в самой Англии и попытки Филиппа II оказывать помощь английским католикам.

Нельзя не отметить ещё одно очевидное упущение автора, а именно: в основном личностью Филиппа II он пытался объяснить то, почему Испания – лидер тогдашней колониальной политики – не смогла победить Голландию и Англию. А между тем утверждение И. А. Сливичкого о превалирующем влиянии колониального фактора на европейскую политику красной нитью прошло через всё его исследование. Именно этим обстоятельством он совершенно справедливо объяснял политические успехи Англии XVI и последующих веков и неизбежность столкновения торгово-колониальных интересов Голландии и Англии [24, с. 46].

Монография И. А. Сливичкого «О влиянии колоний на политические перевороты в Европе» (1839) – первое по времени, подготовленное в Харьковском университете, диссертационное исследование, посвящённое практически целиком эпохе западноевропейского Средневековья. В диссертациях предшественников И. А. Сливичкого – Н. Корсуна и В. Ф. Цыха – содержались лишь отдельные обращения к истории и историографии Средних веков. Несмотря на компилятивность многих положений, характерных для раннего этапа развития отечественной медиевистики, несомненными концептуальными достоинствами монографии И. А. Сливичкого были его попытки указать на важность экономических факторов (развитие торговли и промышленности) в истории Средних веков вообще и международных отношений в частности. Отметим, что эти попытки

были сделаны задолго до появления в общероссийской медиевистике социально-экономического направления. Хотя успешная защита диссертации и её во многом прогрессивные положения сулили успешное будущее научной карьере И. А. Сливицкого, он в 1842 г. навсегда покинул Харьковский университет и уже не возвращался к занятиям в области медиевистики. Выяснение реальных причин этого ухода (неудача с публикацией перевода учебника Демишеля, возможные столкновения с руководством университета, учебного округа или с учителем М. М. Луниным) может стать перспективным направлением дальнейших исследований в данном направлении.

Примечания

1. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. : [пер. с фр. Л. Е. Куббея] / *Ф. Бродель.* – М., 1986. – Т. 1. – 622 с.
2. *Вязигин А. С.* Сливицкий Иван Александрович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования / *А. С. Вязигин.* – Х., 1908. – С. 267–268.
3. *Демишель.* История средних веков : [пер. с франц. ; изд. проф. М. П. Погодина] / *Демишель.* – М., 1836. – Ч. 1. – 296 с; Ч. 2. – 299 с.
4. *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский / *М. Де-Пуле* // ВЕ. – 1874. – № 1. – С. 75–115; № 2. – С. 565–588.
5. *Загурский Л. П.* Указатель сочинений, представленных окончившими курс юридического факультета императорского Харьковского университета в период от 1822 по 1891 г. для получения степени кандидата / *Л. П. Загурский* // ЗИХУ. – 1906. – Кн. 2. – С. 33–96.
6. *Костомаров Н. И.* Литературное наследие / *Н. И. Костомаров.* – СПб., 1890. – 521 с.
7. *Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / *С. И. Лиман.* – Х., 2009. – 688 с.
8. *Лиман С. І.* З історії харківської медієвістики 1830-1840-х рр.: Іван Олександрович Сливицький (1808-1874 (?)) / *С. І. Лиман* // П'ятнадцять Сумцовських читання: Зб. матеріалів конф., 17 квітня 2009 р. – Х., 2009. – С. 21–23.
9. *Лиман С. И.* История генуэзских владений в Крыму в трудах медиевистов Украины (1830-е – первая половина 1880-х гг.) / *С. И. Лиман* // Древности. – Х., 2009. – Вып. 8. – С. 194–206.
10. *Лиман С. И.* История Англии эпохи Тюдоров в оценках исследователей Украины (XIX – начало XX вв.) / *С. И. Лиман* // Древности. – Х., 2011. – Вып. 10. – С. 329–338.

11. *Ле Гофф Ж.* Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада : [пер. с фр. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко] / *Ж. Ле Гофф.* – Екатеринбург, 2000. – 328 с.
12. *Лоренц Ф.* Руководство к всеобщей истории / *Ф. Лоренц.* – СПб., 1846. – Ч. 2. – Отд. 2. – 502 с.
13. *Надлер В. К.* Состояние Западной Европы в конце IX и начале X столетия / *В. К. Надлер.* – Х., 1865. – 17 с.
14. *Обозрение* публичного преподавания наук в императорском Харьковском университете по распоряжению Совета университета на 1837/1838 акад. год. — Х., 1838. – 15 с.
15. *Обозрение* преподавания наук в императорском Харьковском университете на 1838/1839 акад. год. – Х., 1838. – 17 с.
16. *Обозрение* преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1839/1840 учеб. год. – Х., 1839. – 12 с.
17. *Обозрение* преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1841/1842 акад. год. – Х., 1841. – 19 с.
18. *Обозрение* преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1842/1843 учеб. год. – Х., 1842. – 21 с.
19. *Обозрение* преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1843/1844 учеб. год. – Х., 1843. – 32 с.
20. *Пашков В.* Идеализм и идеалисты 40-х гг. Воспоминания (1882) / *В. Пашков* // ОРЦНБХНУК. – Д. 1647/с. – 14 л.
21. *Петров М. Н.* Главные отделы всеобщей истории и её время исчисления / *М. Н. Петров* // ЦГИАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Д. 74. – Л. 1.
22. *Протоколы* заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 23 октября 1870 // Университетские известия. – 1871. – № 1. – С. 32.
23. *Рутенбург В. И.* Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения / *В. И. Рутенбург.* – Л., 1987. – 174 с.
24. *Сливицкий И.* О влиянии колоний на политические перевороты в Европе / *И. Сливицкий.* – Х., 1839. – 88, 14 с.
25. *Срезневский В. И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского (1831–1839) / *В. И. Срезневский* // ЖМНП. – 1898. – № 1. – С. 1–34.
26. *Сухомлинов М. И.* Уничтожение диссертации Костомарова в 1842 г. / *М. И. Сухомлинов* // Древняя и новая Россия. – 1877. – Т. 1. – С. 42–55.
27. *Университетский* устав 1835 г. // *Соловьёв И. М.* Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., б. г. – Вып. 1. – С. 37–46.
28. *Харківський* національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – 750 с.

29. Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – 310 с.

Ліман С. І. Історія середніх віків у навчальних курсах й творчості Івана Олександровича Сливицького (1808–1874).

Розглядається вивчення ад'юнктом Харківського університету І. О. Сливицьким різноманітних проблем зарубіжного Середньовіччя. Ці проблеми висвітлювалися ним не лише в рамках навчального курсу «Історія середніх віків», але й у монографії «Про вплив колоній на політичні перевороти в Європі» (1839). Монографія І. О. Сливицького – перше за часом, підготовлене в Харківському університеті, дисертаційне дослідження, присвячене майже повністю добі західноєвропейського Середньовіччя. Незважаючи на комплітаивність багатьох положень, властивих ранньому етапу розвитку вітчизняної медієвістики, безсумнівними концептуальними достоїнствами монографії були спроби її автора вказати на важливість економічних факторів (розвиток торгівлі й промисловості) в історії міжнародних відносин. Ці спроби були здійснені І. О. Сливицьким задовго до появи в загальноросійській медієвістиці соціально-економічного напрямку.

Ключові слова: І. О. Сливицький, історія, Середні віки, історіографія, Харківський університет.

Liman S. I. Medieval history in academic courses and writings of Ivan Aleksandrovich Slivitskiy (1808-1874).

The study of various European medieval problems by I. A. Slivitskiy, Junior Scientific Assistant of Kharkov University, is discussed. Those problems were treated by him not only within the frames of academic course "Medieval History", but also in monograph "On Influence of Colonies on Political Overthrows in Europe" (1839). Monograph by I. A. Slivitskiy is the earliest of dissertation studies prepared at Kharkov University and devoted almost completely to European medieval age. In spite of the fact that many clauses were mere compilation, as typical for the early stage of Ukrainian medievalistics development, unquestionable conceptual advantages of this monograph were author's attempts to specify the importance of economic factors (trade and industry) in the history of international relations. Those attempts were dared by I. A. Slivitskiy long before social-economic trend appeared in medievalistics of the whole Russian Empire.

Keywords: I. A. Slivitskiy, history, Middle Ages, historiography, Kharkiv University.

УДК 929.6:378.4(477.54)«19/201»

Символи та емблеми Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки

Рачков Є. С.

У статті на основі компаративістського підходу та методу контент-аналізу досліджується процес формування та еволюції символіки Харківського університету ХХ – початку ХХІ ст. Простежується вплив попередніх традицій на сучасний стан університетських символів та емблем. Вони розглядаються як атрибут університетської культури, частина комплексу культурних практик та цінностей.

Ключові слова: Харківський університет, символ, емблема, корпорація.

За більш ніж 200-річну історію Харківського університету його символи та емблеми утворили особливий масив зображальних джерел, здатних показати трансформацію університетської корпорації та віднайти відповіді на такі актуальні питання, як, наприклад: що являє собою університетська ідея сьогодні, які ознаки сучасної університетської корпорації, чи можемо ми взагалі говорити про існування університетської ідентичності. Крім того, в умовах ринкової економіки, боротьби університетів за прихильність абітурієнтів важливим завданням стало розроблення нової сучасної художньо привабливої корпоративної символіки, що, звичайно, є неможливим без осмислення історії та сучасного стану університетських символів та емблем.

Сьогодні існують різноманітні методики аналізу візуальних матеріалів. Серед них все більшу популярність отримують комп'ютерні технології [5; 6; 8]. З метою виявити характерні риси процесу формування та еволюції символів та емблем Харківського університету протягом ХХ–ХХІ ст. ми здійснили контент-аналіз наявного комплексу університетських символів та емблем за допомогою реляційної бази даних, побудованої в

СУБД MS Access. Вона складається з двох таблиць: «Символіка Харківського університету» та «Опис використовуваних символів та емблем». Перша містить поля з атрибутивним та дескриптивним характером, друга – детальний опис емблем, зображених на досліджуваних одиницях аналізу. Реляційна база даних дозволила нам типологізувати зібрані візуальні джерела, а розроблена система категорій та індикаторів – здійснити їх контент-аналіз та зробити низку висновків та припущень.

Загалом до бази даних увійшло 124 зображення сучасного періоду. Основну частину цих матеріалів зібрали співробітники Музею історії університету та викладачі кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету. Автором статті даний комплекс був розширений та доповнений.

Враховуючи прагматичний та семантичний аспекти, зібрані символи та емблеми можна умовно поділити на дві групи: створені на початку – в середині 1990-х рр. та протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр. За приналежністю емблем до університету та його підрозділів – на п'ять груп: загальноуніверситетські, факультетські, бібліотеки університету, спортивних організацій та «інші». До останньої групи віднесені поодинокі емблеми Вченої ради університету, організацій студентського самоврядування, лицю університету тощо. Загалом нами була проаналізована 31 загальноуніверситетська емблема, 55 – факультетських, 3 – бібліотеки університету, 3 – спортивних організацій та 32 «інших» емблеми. За характером носія зображення (формою втілення) ми розподілили університетські емблеми та символи на вісім груп: емблеми (77 зображень), штандарти (17 зображень), поштові конверти (13 зображень), монети (10 зображень), значки (3 зображення), медалі (2 зображення), герби (1 зображення), листівки (1 зображення).

Протягом 1990-х – 2000-х рр. нові університетські символи та емблеми, як правило, з'являлися безсистемно, здебільшого за ініціативою окремих керівників університетських підрозділів. Паралельно з цим відбувались і цілком керовані та осмислені процеси [9, с. 126]. Так, на засіданні Вченої ради 14 листопада 2003 р. були затвердженні текст і музика гімну Харківського університету, а 27 травня 2004 р. – його герб. Деяко пізніше з'явилися штандарти факультетів, які стали необхідним атрибутом різноманітних університетських заходів [9, с. 126].

В 1999 р. указом Президента України Харківському університету

було надано статус національного та присвоєно ім'я його засновника [2, с. 551 – 552]. Ці події відповідним чином відобразилися в університетській символіці. Зображення В. Н. Каразіна та назва університету (аббревіатура або повна назва) стали найбільш розповсюдженими символами університету.

До певної міри визначальним стало рішення ректора університету І. Є. Тарапова від 26 серпня 1991 р. про заборону діяльності в університеті політичних партій та організацій [2, с. 550]. Воно відповідним чином позначилося і на університетській символіці, яка стала політично та національно нейтральною (як за використовуваними емблемами та символами, так і за кольором). Так, із 124 проаналізованих зображень сучасного періоду лише 7 містять державну символіку. Для порівняння, міжнародні символи або емблеми містяться на 73 зображеннях.

Принципових перетворень, порівняно з попередніми періодами, на сучасному етапі зазнали також емблеми структурних підрозділів університету, зокрема, факультетів. На основі побудованої бази даних, враховуючи прагматичний та семантичний аспекти, ми умовно розподіляємо їх на три групи. Першу групу становлять емблеми, створені в середині 1990-х рр., другу – емблеми, створені наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., та третю – емблеми, зображені на штандартах факультетів університету.

Емблеми середини 1990-х рр. характеризуються оригінальністю та абстрактністю, в деяких випадках вони залишаються не зрозумілими навіть керівництву та викладачам відповідних структурних підрозділів. Через це можна припустити, що такі емблеми були розроблені «штучно» і тому не мали поширення.

Емблеми факультетів та структурних підрозділів університету, створені наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., семантично схожі з емблемами радянського часу. Ця тенденція особливо помітна серед емблем факультетів механіко-математичного та фізичного спрямування. Гуманітарії навпаки за двадцять років кардинальним чином змінили власну символіку, зробивши її більш індивідуальною та оригінальною.

Необхідно відзначити, що в радянський час деякі емблеми факультетів гуманітарного спрямування містили схожі зображення (наприклад, факелу, розгорнутої книги тощо). Візуальна подібність факультетських емблем стала однією з передумов їхнього подальшого вдосконалення в наступні роки. Інколи такі зображення ставали полісемантичними. Так, емблема історичного факультету

може «прочитуватися» як зображення іонічного ордеру, водночас як зображення давньоєгипетського ієрогліфу «вічного життя» або стилізоване зображення літери «і», що позначається ідеограмою у вигляді людини, яка крокує. Натомість емблеми інших факультетів досить прості. Центральними символами філологічного факультету є свічка, книга, гусяче перо; філософського факультету – сова та книга, оббиті лавровим та дубовим гіллям тощо.

Цікаво, що сьогодні деякі факультети формально мають по кількох емблем одночасно: ті, що зображені на штандартах, та ті, що містяться на їх офіційних сайтах в мережі Інтернет (показовими в цьому плані є емблеми медичного факультету та факультету комп'ютерних наук). Сьогодні, на наших очах, формуються нові, дещо змінені та осучаснені факультетські емблеми. Вони зроблені в одному художньому стилі. Ці емблеми можна побачити на оновлених сайтах факультетів іноземних мов, міжнародних економічних відносин та туристичного бізнесу, історичного факультету.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. власні емблеми з'явилися також у деяких кафедр університету. Прикладом такої кафедральної символіки є, зокрема, емблема кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету. Вона була розроблена в 2004 р. Б. П. Зайцевим до 40-річчя з часу заснування кафедри. В центрі емблеми міститься зображення сувою (символу просвіти, знання та освіти) [11, с. 196] та гусячого пера (символу літературної творчості). По колу зображення міститься напис: «Кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна». Разом із тим, емблеми багатьох кафедр університету створюються, як правило, без урахування найголовніших правил геральдики та емблематики. Вони не мають широкого використання і не виконують покладені на них функції.

Серед інших структурних підрозділів університету свою емблему має Центральна наукова бібліотека (ЦНБ). Цікаво, але сьогодні вона не міститься ані на сайті університету, ані на сайті ЦНБ. Нам відомо декілька варіантів емблеми бібліотеки університету. На одній, яка ймовірно належить до першої половини 1990-х рр., зображено розгорнуту книгу та напис: «ЦНБ». На іншій, розробленій в 1999 р., міститься стилізоване зображення фасадної частини головного корпусу університету та його колони (яка за прикладом колони Казанського університету починає слугувати своєрідним символом університету [3, с. 461]). На зображенні

фасаду будівлі зверху вниз розташована аббревіатура бібліотеки, а по колу міститься напис: «Центральна наукова бібліотека. Заснована в 1805 р.». Сьогодні як емблема бібліотека все частіше використовує один із власних суперекслібрисів, датований початком ХІХ ст. Він був випадково виявлений у жовтні 2004 р. під час підготовки до святкування в університеті Днів грецької культури. Автором зображення вважають В. Н. Каразіна [4, с. 4]. На суперекслібрисі міститься зображення давньогрецької богині Афін (богині мудрості та справедливої війни) [7, с. 96 – 97], що тримає в руках щит, на якому зображено міський герб Харкова. Афіна символізує головні університетські чесноти: мудрість, знання, науку, духовну діяльність та творче мислення. Нижче по колу міститься напис «Nihil desperari» (в перекладі з латинської мови «Ніколи не втрачай надії (віри)» або «Ніколи не здавайся»).

Варто відзначити, що спортивна база та клуби університету також мають власну символіку. Емблемою спортивної бази університету тривалий час був буревісник, змальований білою фарбою на синьому тлі. Широкого розповсюдження ця емблема не здобула. Натомість загально впізнаваною стала емблема університетського тенісного клубу «Унікорт». Пояснення цьому можна знайти в масовому захопленні студентами та викладачами університету тенісом. На емблемі клубу містяться стилізовані зображення літери «У» та тенісного м'яча, а також напис: «Унікорт. Харків» або «Unicourt».

Власні емблеми на початку ХХІ ст. з'явилися в організації студентського самоврядування університету, зокрема, Студентського наукового товариства та Первинної профспілкової організації. Емблема Студентського наукового товариства художньо нагадує герб університету. На ній у центрі в оточенні лаврового та дубового гілля зображено пам'ятник В. Н. Каразіну, нижче на девізній стрічці міститься напис «Студентське наукове товариство». Емблема профспілкової організації є абстрактною та найбільше нагадує веселку, хоча в зображенні використані лише сині та білі кольори. Існує трактування емблеми як триєдиної формули, яка об'єднує різні групи членів профспілки: студентів, аспірантів та докторантів.

Відчутним поштовхом у конструюванні корпоративної ідентичності університету та нових форм корпоративної символіки стало святкування його двохсотрічного ювілею в 2004 р. Зокрема, з нагоди річниці була виготовлена ювілейна медаль. На одному боці

медалі зображена сучасна будівля університету та у дзеркальному відображенні колишній будинок губернатора (старий корпус університету). Слід зауважити, що використання асинхронного зображення, а тим паче зображення зі зв'язком сучасне-минуле, є певною мірою винятковим. Воно підкреслює сталість історичного зв'язку між сучасним Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна та Імператорським Харківським університетом. Подібне асинхронне зображення зустрічається також на ювілейній медалі та двох монетах, виготовлених на честь 200-річчя університету.

Важливою особливістю в формуванні та використанні університетських символів та емблем на сучасному етапі стало конструювання нових форм університетської символіки, які, як правило, являють собою синтез вітчизняних та західноєвропейських традицій. Яскравими прикладами такого конструювання слугують введення мантий для випускників, керівництва університету та почесних докторів; карбування ювілейних монет та медалей [10, с. 294].

Мантиї та конфедератки відносно нещодавно почали входити до університетської культури та традиції вітчизняних вищих навчальних закладів, зокрема, вони стали використовуватися й у Харківському університеті та отримали (незважаючи на відсутність попередньої практики їх вжитку) широке розповсюдження. Мантиї є міжнародним символом вченості, самовідданого служіння науці. Вони активно використовуються в університеті під час так званої «урочистої ходи», яка відбувається у зв'язку із врученням випускникам-магістрам дипломів. Носіння мантиї магістрами символізує приєднання колишніх студентів до когорти дипломованих та освічених фахівців [1, с. 14]. Останніми роками під час церемонії випуску найкращі студенти університету нагороджуються медалями. На одному боці медалі міститься повна назва Харківського університету, на іншому – девіз «*Ingenioetmoribus*» (з лат. «Талант і характер»).

Таким чином, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Харківський університет постав перед необхідністю конструювання нових форм університетської символіки, які б відбивали його внутрішні та зовнішні перетворення. Нові університетські символи та емблеми виникають спонтанно та спорадично, поки що вони не мають цілісності та системності, що призводить до відсутності сталого

тлумачення цієї символіки та навіть незнання про її існування. Деякі новостворені університетські символи та емблеми містять зображення чи їх елементи, які прийшли з минулого, що важливо для формування усталеної традиції. Для сучасного етапу характерно також конструювання нових форм університетської символіки, які, як правило, будуються на міжнародній практиці та являють собою синтез вітчизняних і західноєвропейських традицій. В 2014 р. Харківський університет святкуватиме чергову річницю з часу свого заснування. Сподіваємося, що ця подія сприятиме як подальшому розробленню системи корпоративних емблем університету та його структурних підрозділів, так і їх вивченню.

Примітки

1. *Астахова В. И.* Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики / *В. И. Астахова* // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»: збірник наукових праць. – Х.: Видавництво Народної української академії (НУА). – 2008. – Т. 14. – С. 7 – 21.
2. *Бакіров В. С.* Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / *В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев* та ін.; Худож. оформлювач *І. В. Осипов*. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
3. *Вишленкова Е. А.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / *Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова*. – Казань: Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина, 2005. – 500 с.
4. *Журавльова І.* Суперекслібрис, або Таємниця книги 1803 р. // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада.
5. Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – № 38. Материалы XIII конференции АИК. Сентябрь 2012 г. – Москва: Изд-во Московского университета, 2012. – 234 с.
6. *Иудин А. А.* Контент-анализ текстов: компьютерные технологии (Учебное пособие) / *А. А. Иудин, А. М. Рюмин*. – Нижний Новгород: ННГУ, 2010. – 37 с.
7. *Кондрашов А. П.* Кто есть кто в классической мифологии: Энциклопедический словарь / *А. П. Кондрашов*. – М.: Рипол классик, 2002. – 768 с.
8. Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия: сб. ст. / редкол. *И. В. Нарский* и др. – Челябинск: Каменный пояс, 2008. – 476 с.

9. *Посохов С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117 – 131.
10. *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М.: РГГУ, 2009. – С. 291 – 294.
11. *Похлебкин В. В.* Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – М.: Международные отношения, 2001. – 560 с.

***Рачков Е. С.* Символы и эмблемы Харьковского университета конца XX – начала XXI ст.: на пути к созданию новой корпоративной символики.**

В статье на основе компаративистского подхода и метода контент-анализа исследуется процесс формирования и эволюции символики Харьковского университета XX – начала XXI ст. Прослеживается влияние предыдущих традиций на современное состояние университетских символов и эмблем. Они рассматриваются как атрибут университетской культуры, часть комплекса культурных практик и ценностей.

Ключевые слова: Харьковский университет, символ, эмблема, корпорация.

***Rachkov Y. S.* Kharkiv University symbols and emblems during the 20th – early 21st century: towards creation the new corporate symbols.**

Using the comparative approach and the method of content analysis, the article investigates a process of formation and evolution of Kharkiv University symbols during the 20th – early 21st century. An impact of previous traditions on modern state of university symbols and emblems is retraced. University symbols are considered as an attribute of university culture and a part of complex of cultural practices and values.

Keywords: Kharkiv University, symbol, emblem, corporation.

УДК 930.1 (470+571) : 94 (420:540)

Проблемы истории английской Ост-Индской компании в освещении А. Е. Кудрявцева (1880–1941)

Савенкова И. Ю.

В статье рассматривается трактовка роли и места Ост-Индской компании в партийно-политической истории Англии XVII в., представленная в трудах выдающегося советского ученого А. Е. Кудрявцева. Научное наследие ленинградского историка анализируется с учетом общих тенденций развития советской историографии в 1920–1940-е гг. Определен вклад А. Е. Кудрявцева в дальнейшее развитие исследований по истории Ост-Индской компании в Советском Союзе.

Ключевые слова: А. Е. Кудрявцев, Ост-Индская компания, монополия, «ост-индская проблема», Английская буржуазная революция.

Британская Ост-Индская компания (в дальнейшем – ОИК), одна из крупнейших и могущественнейших компаний прошлого, была и остается объектом пристального внимания исследователей. Значимость того вклада, который данная компания внесла в развитие английского капитализма, в создание так называемой второй (восточной) Британской империи, да и в формирование феномена европейского колониализма в целом, подтверждается сотнями работ, посвященных ее деятельности учеными разных стран. Свою лепту в изучение истории «Достопочтенной корпорации с Лиденхолл-стрит» (как ранее именовали ОИК) внесли и советские историки. Отметим сразу, что в исторической науке СССР изучение деятельности ОИК не относилось к числу приоритетных тем, поэтому она вряд ли может сравниться с англоязычной историографией по количеству работ и широте затронутой в них проблематики. Тем не менее, советскими учеными был подготовлен ряд исследований, в которых представлен оригинальный взгляд на историю английской компании.

Первопроходцем в изучении ОИК стал известный ленинградский историк, профессор Александр Евгеньевич

© И. Ю. Савенкова, 2014

Кудрявцев. Без преувеличения можно сказать, что этот человек – сооснователь Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена, один из инициаторов открытия в нем исторического факультета и восстановления истории как учебного предмета в школах СССР, автор трудов по истории средневековой Испании, Англии периода кризиса абсолютизма и революции XVII в. – принадлежал к славной плеяде подлинных интеллектуалов, стоявших у истоков советской исторической науки [4, с. 74]. Отдельные аспекты научно-педагогической и библиотечной деятельности ученого, его эпистолярное наследие нашли отражение в многочисленных публикациях, подготовленных его учениками и коллегами [См., напр.: 3; 8; 9; 14]. Что же касается работ А. Е. Кудрявцева по истории ОИК, то, несмотря на их упоминание практически всеми советскими и современными российскими историками, рассматривавшими деятельность упомянутой компании в XVII в. [См., напр.: 10; 12; 13 и др.], до сего дня они не становились предметом специального исследования. В западной исторической науке, насколько нам известно, достижения советских специалистов не учитываются вовсе, хотя работы по историографии ОИК есть [См., напр.: 1; 2]. Восполнение этого пробела является целью данной работы.

Впервые к истории английской ОИК А. Е. Кудрявцев обратился в 1927 г., опубликовав в 5 номере журнала «Историк-марксист» статью «Ост-Индская компания – англо-голландский торговый капитал (Историографический обзор)» [5]. Будучи первой советской публикацией, непосредственно посвященной ОИК, эта статья в целом позволяет уяснить круг аспектов истории экспансии европейского капитализма, которые в те годы интересовали советских историков. Постепенное установление монопольного господства марксистско-ленинской методологии определяло выбор исследовательских тем того времени, среди которых первоочередное внимание уделялось эпохе первоначального накопления капитала, генезису промышленного капитализма, Английской буржуазной революции и ее предпосылкам, а также ранним этапам европейского колониализма (XVI–XVII вв.).

Так, во вступительной части работы А. Е. Кудрявцев прямо указывает, что «история ост-индских компаний – этих крупнейших объединений европейского торгового капитала в XVII в. – не может не интересовать марксиста-исследователя, ставящего своей задачей

вскрыть характерные черты эпохи «первоначального накопления». Ссылаясь на К. Маркса, в свое время уделившего значительное внимание начальному периоду истории ОИК, он подчеркивает, что значительно возросший с тех пор корпус источников и литературы делает совершенно очевидным тот факт, «что тема об ост-индской торговле должна стать одной из очередных для марксистской историографии» [5, с. 205].

Исходя из этого, А. Е. Кудрявцев ставит целью ознакомление советских коллег с новейшими зарубежными публикациями источников и исследований по истории ОИК, чтобы тем самым поспособствовать скорейшему началу ее разработки с марксистских позиций. Так, он произвел довольно подробный анализ информационного потенциала большинства сборников документов, активно издававшихся в конце XIX – первой четверти XX вв. усилиями главного архивариуса тогдашнего британского Министерства по делам Индии У. Фостера, среди которых – «A Calendar of the Court Minutes, etc., of the East India Company», «Letters received by the East India company from its servants in the East», «The English factories in India, 1618–1669: a calendar of documents in the India Office, British Museum and Public Record Office», а также «Early travels in India, 1583–1619» [5, с. 205–207].

В статье присутствует также обзор последних (в т. ч. изданных в 1925, 1926 и даже в 1927 годах) работ по истории ОИК. Учитывая существовавшие в то время осложнения с обменом научной информацией между СССР и Великобританией, находившимися на грани войны, целеустремленность А. Е. Кудрявцева в деле ознакомления с последними достижениями мировой исторической науки не может не вызывать восхищения. Так, не имея доступа к монографиям П. Дж. Томаса «Меркантилизм и ост-индская торговля» и Кришны Бал «Торговые отношения между Индией и Англией, 1601–1757», ученый осуществил их анализ на основе обширных ссылок на них в работах других исследователей [5, с. 209].

Примечательно также, что указанная статья А. Е. Кудрявцева практически не содержит оценок работ западных ученых «с классовых позиций». Характеризуя последние прежде всего с точки зрения их вклада в создание исчерпывающей картины деятельности ОИК в XVII в., автор не скупится на положительные эпитеты и подчеркивает, в частности, «добросовестность, большое

остроумие и находчивость» английского историка У. Р. Скотта, подготовившего «превосходную, богато документированную и тщательно сделанную работу» (имеется в виду книга «Конституция и финансы английских, шотландских и ирландских акционерных компаний до 1720 года». – *И. С.*). Во многом это объясняется тем, что А. Е. Кудрявцев, будучи убежденным марксистом еще со студенческих лет, тем не менее, не воспринял насаждавшуюся в те годы с подачи М. Н. Покровского концепцию «историка – бойца партии» [11]. Он выступал против вульгаризации и догматизации марксовой философии, а также превращения истории в поле идеологической борьбы. Если в его работе и звучали критические замечания в адрес западной историографии, то они касались существа работ по истории ОИК, но не классовой или партийной принадлежности их авторов.

Завершая характеристику тогдашней ситуации с изучением истории ОИК в историографии зарубежных стран и обосновывая необходимость разработки ее в СССР, Александр Евгеньевич подчеркивал, что «...для исследователя-марксиста в этой области непочатый край работы. Накопившийся за последние десятилетия материал не только дает возможность пополнить новыми штрихами картину «первоначального накопления», мастерски набросанную Марксом, но неизбежно наталкивает нас на новые проблемы, рассмотрение которых не может не привести к более основательному и глубокому пониманию эпохи господства торгового капитала» [5, с. 209–210].

Первой попыткой реализации поставленной задачи является опубликованная А. Е. Кудрявцевым в 1928 г. статья «Ост-Индская компания в эпоху Английской революции (1640–1649 гг.)» [6]. Уже из ее вводной части становится ясно, что деятельность ОИК ученый рассматривает в тесной связи с социальными сдвигами в Англии революционного периода. Выбор подобного аспекта изучения определил и хронологические рамки работы – период, «наиболее бедный фактами экономического порядка, но зато чрезвычайно богатый резкими проявлениями классовой борьбы, нашедшими отражение и в судьбах Ост-Индской компании» [6, с. 65]. Нельзя не отметить скромность и самокритичность Александра Евгеньевича – будучи ограничен в доступе к источниковой базе, в частности, к архивам и памфлетной литературе, он прямо указал, что его публикация является лишь постановкой проблемы.

Основная часть статьи посвящена рассмотрению сложных перипетий взаимоотношений Короны, парламента, ОИК и интерлоперов в годы революции. Автор подчеркивает сложившуюся парадоксальную ситуацию, в которой Компания, с одной стороны, открыто пренебрегала национальными интересами Англии, а с другой, – попадая в затруднительное положение (что было вызвано, прежде всего, ожесточенной конкуренцией со стороны голландцев), не стеснялась требовать поддержки со стороны Короны и Долгого парламента [6, с. 66–67, 74]. По его мнению, в годы революции на позиции Компании оказывали существенное влияние разнохарактерные процессы, зарождавшиеся в недрах английского общества: с одной стороны, первоначальное накопление капитала, а с другой – оформление партийных группировок [6, с. 94–95].

Подводя итоги исследования, автор отмечает органическую неспособность ОИК адаптироваться к изменившимся в ходе революции социальным условиям, найти взаимопонимание с возникавшими политическими образованиями, что вынудило ее после установления в стране «прочного государственного порядка» (протектората Кромвеля. – *И. С.*), как и во времена Короны, обратиться за помощью в защите своих интересов к верховной власти [6, с. 94].

Дальнейшим продолжением попыток А. Е. Кудрявцева рассмотреть историю названной торговой корпорации как важной составляющей социально-политической истории английского государства является опубликованная 10 годами позже статья «Ост-Индская проблема в Англии в XVII в.» [7]. Столь долгий период не был потрачен даром – источниковая база работы пополнилась памфлетной литературой (Ж. де Малинес, Э. Мисселден, Т. Ман и др.), учтены были результаты некоторых новейших исследований по проблеме.

В рамках объемной (6 очерков) публикации автор показывает, как борьба против торговой монополии ОИК в рассматриваемый период способствовала объединению ее оппонентов и зарождению в английском обществе института политических партий. Описывая ход этой борьбы в ее развитии, А. Е. Кудрявцев активно использует термин «ост-индская проблема», который в английском обществе XVII в. имел двойственное смысловое наполнение и обозначал как проблему предоставления непривилегированным купцам доступа к восточной торговле, находившейся в почти безраздельном

владении ОИК, так и проблему обеспечения самой Компании прочной государственной поддержкой, необходимой для борьбы с конкурентами на Востоке, прежде всего – с Голландской ОИК [7, с. 93].

Исследователь отмечает, что особой остроты указанной проблеме добавляли расхождения, существовавшие внутри самой ОИК – между лондонской администрацией и управлением ее факториями в Индии. Он также приводит факты неоднократных и довольно удачных попыток некоторых членов Компании организовать на протяжении XVII в. «параллельные предприятия» (речь идет, прежде всего, об ассоциации У. Куртена и П. Пиндара. – *И. С.*) и торговать с Ост-Индиями самостоятельно [7, с. 91–92].

Переломным же моментом в истории ОИК XVII в. А. Е. Кудрявцев считает падение абсолютизма, следствием чего было значительное увеличение числа интерлоперов (в том числе – и за счет пайщиков и даже служащих самой Компании. – *И. С.*), организовавших «широкий поток частной торговли», который и свел монополию Компании к нулю [7, с. 94–95]. Среди причин успеха Ассоциации купцов Ассады, составившей в этот период наиболее серьезную конкуренцию ОИК, он особо выделяет ее организацию по известному в Англии еще со времен средневековья принципу «regulated company», который был более приемлем для среднего и мелкого купечества, чем воплощенный в структуре ОИК принцип «joint-stock company» [7, с. 95]. Как следствие, уже в первые годы после установления в Англии республики и Протектората на волне борьбы за свободу торговли противниками ОИК выступали уже не только представители Сити, но и джентри, среднее купечество, левеллеры.

Сравнительный анализ аргументации интерлоперов, ратовавших за организацию «регулируемых компаний» и делавших основной упор на ущерб, наносимый монополией ОИК внешней торговле королевства, а также их противников, утверждавших, что «свободная торговля» породит «жестокую конкуренцию между английскими гражданами» и тем самым подорвет «авторитет Англии перед лицом могущественного соперника – Голландии», позволил А. Е. Кудрявцеву сделать вывод о том, что в период республики у англичан уже сформировалось представление о сущности национальных интересов государства, которую каждая из группировок, конечно же, понимала по-своему.

Единственное положение, в котором сторонники и противники ОИК были единодушны, – необходимость широкой государственной поддержки внешней торговли Англии, – и предопределило, по мнению исследователя, изменение сущности «ост-индской проблемы». Руководству ОИК удалось разрешить данную проблему в 1657 г., получив от Кромвеля хартию, вновь даровавшую ей широкие привилегии, подтвержденные впоследствии Стюартами [7, с. 98].

Однако А. Е. Кудрявцев предостерегает своего читателя от ошибочного заключения, будто бы во второй половине XVII в. «ост-индская проблема» была снята с повестки дня. Проследившая эволюцию социального состава противников ОИК в этот период, он отмечает появление в их рядах мануфактуристов-суконщиков, простых ткачей и ремесленников, приобретавших все больший общественный и экономический вес в послереволюционном английском обществе [7, с. 104–105, 115]. Это, в свою очередь, вновь изменило наполнение «ост-индской проблемы», поставив перед английским государством непростую задачу: как удовлетворить запросы интерлоперов, сохранив при этом эксклюзивные права ОИК. Разрешением дилеммы явилось создание в 1698 г. новой Компании, ставшее, по меткому выражению А. Е. Кудрявцева, «компромиссом между различными группировками торгующей Англии» [7, с. 114]. Организацию нового предприятия по принципу «joint-stock» исследователь рассматривает как прогрессивный шаг, позволивший разрешить давний спор о выгоде различных форм организации торговых компаний и лишивший «ост-индскую проблему» одной из традиционных составляющих.

В заключительной части статьи автор несколько выходит за обозначенные хронологические рамки, давая общую характеристику основных этапов завоевания ОИК индийских территорий в XVIII в., которое он считал необходимым условием для превращения их в надежный рынок сбыта английских товаров [7, с. 126]. Логически завершая освещение исторической миссии Компании, Кудрявцев справедливо замечает, что «по мере перехода Англии к развитому капитализму и оформлению промышленной буржуазии, господство торговой олигархии в Индийском океане являлось уже анахронизмом», а это, в свою очередь, привело к лишению ОИК экономических и политических функций [7, с. 127].

К сожалению, данная статья стала последней публикацией Александра Евгеньевича по истории ОИК – 14 декабря 1941 г. его жизненный путь оборвался в блокадном Ленинграде.

Таким образом, представляется возможным заключить, что А. Е. Кудрявцев – первопроходец в исследовании истории ОИК в СССР – заложил солидную основу для дальнейшей разработки данной проблематики в советской историографии. Работая в условиях практически полной изоляции от западного научного мира, не имея доступа к фондам британских архивов, где на тот момент хранилось подавляющее большинство еще не опубликованных документов по истории Компании, он, тем не менее, сумел сформировать оригинальный взгляд на «ост-индскую проблему». В отличие от современных ему западных исследователей, предпочитавших сепаратно разрабатывать военные, административные, политические и экономические аспекты деятельности ОИК (и отдавая последним явный приоритет. – *И. С.*), А. Е. Кудрявцев более глубоко понимал неразрывность экономических и социально-политических составляющих «ост-индской» проблемы и одним из первых в мировой историографии предпринял попытку показать их взаимосвязь.

Отрадно сознавать, что призыв А. Е. Кудрявцева обратиться к истории Компании периода «первоначального накопления», прозвучавший в самой первой его публикации по этой проблеме, не остался не услышанным – в последующие десятилетия его начинание поддержали не только профессиональные англоведы, но и ориенталисты различных направлений, специалисты по истории экономических учений, международных отношений и т. д. А. Я. Левин, А. А. Басова, М. М. Яброва, Т. Е. Бейдина, В. П. Олтаржевский, Г. В. Воронкова, Ю. И. Лосев – вот далеко не полный список советских ученых, внесших свой вклад в изучение различных аспектов деятельности ОИК в «героический период» развития английского капитализма. Анализ их работ представляет собой обширное поле для дальнейших исследований.

Примечания

1. Stern P. J. History and historiography of the East India Company : Past, Present, and Future! / P. J. Stern // History Compass. – 2009. – 7/4. – P. 1146–1180.

2. The Oxford History of the British Empire : in 5 vls. – Oxford : at the University Press, 1998. – V. 5: Historiography. – 1999. – 756 p.
3. А. Е. Кудрявцев (1880–1941). Библиогр. указ. / [Авт. вступ. ст. и сост. Е. А. Андреевская, А. Л. Трухин; науч. ред. проф. В. К. Фураев]. – Л. : РГПУ, 1991. – 52 с.
4. Воронцов А. В. Ученый и педагог Александр Евгеньевич Кудрявцев – главный библиотекарь Герценовского института. К 130-летию со дня рождения / А. В. Воронцов // Вестник Герценовского университета. – 2010. – № 11. – С. 74–80.
5. Кудрявцев А. Е. Ост-Индская компания – англо-голландский торговый капитал (Историографический обзор) / А. Е. Кудрявцев // Историк-марксист, 1927. – Т. 5. – С. 205–210.
6. Кудрявцев А. Е. Ост-Индская компания в эпоху Английской революции (1640–1649 гг.) / А. Е. Кудрявцев // Известия Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена. – Л. : Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1928. – Выпуск 1. – С. 64–95.
7. Кудрявцев А. Е. Ост-Индская проблема в Англии в XVII в. / А. Е. Кудрявцев // Ученые записки. Факультет исторических наук. Ленинградский государственный педагогический институт им. А. И. Герцена. – Л., 1938. – Т. XI. – С. 67–127.
8. Кудрявцев Александр Евгеньевич. Переписка: Избранное / [А. Л. Трухин, сост., подгот. текста и коммент.; Е. А. Андреевская, вступ.]. – Спб., Б.и., 1994. – 12 с.
9. Левин Г. Р. Работы А. Е. Кудрявцева по истории Англии / Г. Р. Левин // Ученые записки Ленинградского Государственного педагогического института им. Герцена. – Т. 68. – 1948. – С. 7–11.
10. Лосев Ю. И. Экономическая и политическая деятельность Ост-Индской компании в Индии: XVII – начало XVIII в.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.03 / Юрий Иванович Лосев. – Рязань, 2005. – 352 с.
11. Напомним, что в апреле 1929 г. был проведен пленум Коммунистической академии, на котором М. Н. Покровский заявил о необходимости «положить конец ... мирному сотрудничеству марксистов с учеными, далекими от марксизма» и «начать решительное наступление на всех фронтах научной работы, создавая свою собственную марксистскую науку». См.: Перченков Ф. Ф. Академия наук на «великом переломе» / Ф. Ф. Перченков // Звенья: Исторический альманах. – Т. 1. – 1991. – С. 193.
12. Олтаржевский В. П., Бейдина Т. Е., Воронкова Г. В. Английская Ост-Индская компания в XVII веке / В. П. Олтаржевский, Т. Е. Бейдина, Г. В. Воронкова. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. – 148 с.

13. Олтаржевский В. П. Из истории английской Ост-Индской компании первой половины XVII века / В. П. Олтаржевский. – Иркутск, Иркутский государственный университет им. А. А. Жданова, 1971. – 76 с.
14. Профессор Кудрявцев Александр Евгеньевич [Текст] / [Авт.-сост. и предисл. А. Л. Трухин]. – СПб. : [б. и.], 2007. – 24 с.

Савенкова І. Ю. Проблеми історії англійської Ост-Індської компанії у висвітленні О. Є. Кудрявцева (1880–1941).

У статті розглядається трактовка ролі та місця Ост-Індської компанії у партійно-політичній історії Англії XVII ст., репрезентована у працях видатного радянського вченого О. Є. Кудрявцева. Наукова спадщина ленінградського історика аналізується з урахуванням загальних тенденцій розвитку радянської історіографії у 1920–1940-і рр. Визначено внесок О. Є. Кудрявцева у подальший розвиток досліджень із історії Ост-Індської компанії у Радянському Союзі.

Ключові слова: О. Є. Кудрявцев, Ост-Індська компанія, монополія, «ост-індська проблема», Англійська буржуазна революція.

Savenkova I. Yu. A. E. Kudryavtsev's treatment of the problems of the English East India Company's history.

This article deals with the treatment of the role and place of the East India Company in party-political history of XVII cr. England represented in papers of the eminent Soviet scientist A. E. Kudryavtsev. The scientific heritage of historian from Leningrad is analysed with due account taken of general trends of Soviet historiography's development during 1920–1940. The contribution made by A. E. Kudryavtsev to further development of the English East India Company studies in the USSR is determined.

Keywords: A. E. Kudryavtsev, the East India Company, monopoly, the East-India problem, The English Civil War.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 903.8(477.42):737.1"652/652"

Кошелек полоторных грошей Сигизмунда III с денарием Тита из Житомирской области

Бойко-Гагарин А. С.
Мызгин К. В.

Публикуется находка случайно обнаруженных возле с. Романовка Житомирской области спаянных между собой польских полоторных грошей Сигизмунда III Вазы (1587-1632 гг.), с которыми также был спаян римский субэратный денарий императора Тита Флавия (79-81 гг. н.э.). Совместные находки римских и позднесредневековых польско-литовских монет известны в поздних кладах на территории как Украины и Молдовы, так и Польши, однако нет никаких оснований продлевать время обращения римских денариев на этих территориях до эпохи позднего средневековья.

Ключевые слова: полоторные гроши, римский денарий, Сигизмунд III, Тит Флавий.

В октябре 2013 года возле с. Романовка Попельнянского района Житомирской области, на поле, на глубине 15-20 см от уровня современной поверхности, местными краеведами было обнаружено несколько спаянных между собой польских полоторных грошей Сигизмунда III Вазы (1587-1632 гг.), с которыми была спаяна римская монета – денарий императора Тита Флавия (79-81 гг. н.э.) (Рис. 1). По всей видимости, слипшиеся впоследствии между собой монеты являлись содержимым кошелька.

Обнаруженный комплекс, помимо денария, состоит из девяти польских полоторных грошей, чеканенных от имени короля Сигизмунда III Вазы на монетном дворе в Быдгощи. Нижний полторах из стопки чеканен в 1623 г., о чем свидетельствует просматриваемая на нем дата (Рис. 1: 1). Наиболее вероятно, что остальные монеты из слипшихся также чеканены в промежутке 1620-1625 гг., так как полоторные гроши (или полтораки) именно этой эмиссии являются наиболее массовыми находками и чаще всего встречаются в кладах второй четверти XVII в. на территории Украины.

© А. С. Бойко-Гагарин, К. В. Мызгин, 2014

При тщательном визуальном осмотре римского денария выявлено, что он является субэратным – медная основа монеты покрыта металлом белого цвета. С остальными монета спаяна оборотной стороной. Аверс содержит изображение головы Тита в лавровом венке, повернутой вправо, и круговую надпись IMP TITVS CAES VESPASIAN AVG PM (Рис. 1: 2). Невозможность ознакомления с реверсом монеты не позволяет дать ее точное определение. Согласно каталогу Roman Imperial Coinage, с подобным типом аверса сочетается не менее 37 типов реверсов (Titus: RIC II 3 – RIC II 37, RIC II 74). Все они отчеканены в 79 г. н.э. Над головой императора имеется сквозное отверстие.

Общий вес монет составляет 11,56 грамма.

Неподалеку от комплекса, однако уже в качестве единичных находок, по словам краеведов, были обнаружены также другие монеты эмитентов Центрально-Восточной Европы того же времени: три двойных денария 1613 и 1621 гг. Сигизмунда III Вазы чеканки монетного двора Вильно, а также два солида 1621 и 1622 гг. Сигизмунда III Вазы чеканки монетных дворов соответственно Риги и Варшавы (Речь Посполитая); четыре солида 1624 г. Георга Вильгельма (1595-1640 гг.) чеканки монетного двора Кенигсберга (Пруссия); два драйпелькера 1632 г. Густава Адольфа (1594-1632 гг.) чеканки монетного двора Эльбинга (Швеция).

Находки римских монет совместно со средневековыми, в том числе польскими, на территории Восточной Европы науке известны хорошо. Так, в 1841 году на Александровской горе в Киеве совместно с монетой польского короля Казимира (номинал не известен) был обнаружен денарий Коммода [3, с. 273, № 445; 1, с. 141, № 236; 5, с. 58, № 463]. Совместно с четырьмя польскими монетами Августа III в с. Якимовцы Тернопольской области был обнаружен денарий Антонина Пия [1, с. 176, № 683; 5, с. 82, № 1071]. Правда, в обоих случаях точно не известно – монеты находились совместно или просто залегали рядом друг с другом. В этом отношении более точные данные дают клады. Так, 16 апреля 1894 года у с. Хренник Ровненской области при вспашке поля был найден клад, состоявший из западноевропейских, литовских и польских монет XVI в., наряду с которыми был также денарий Марка Аврелия [5, с. 74, № 866]; у с. Редь-Черешновец в Молдове в составе клада польских монет XVI-XVII вв. был обнаружен плохо идентифицируемый денарий плохой сохранности [5, с. 96, № 1359; 10, с. 59, № 10; 13, 2003, р. 65]; возле

с. Дыбинцы Киевской области в небольшом глиняном сосуде был найден клад, где вместе со шведскими, польскими, германскими монетами и другими вещами находились четыре серебряных римских денария [1, с. 139, № 206; 4, с. 170, № 779; 5, с. 58, № 455]; наконец, возле с. Выграев Черкасской области был обнаружен клад польских и шведских серебряных монет XVII в. (Христины и Сигизмунда II), в состав которого, помимо ожерелья и лунницы, входили два римских денария: республиканский (с отверстием) и Марка Аврелия [5, с. 86, № 1176].

Хорошо известны подобные находки и на территории Польши. Так, в 1958 г. польский исследователь Р. Керсновский учел 41 экземпляр римских монет, происходящих из 29 кладов польских монет периода средневековья [12, s. 7]. Другой польский нумизмат, М. Мельчарек, отмечает, что римские монеты присутствуют в средневековых кладах Центральной Европы (Польши и Моравии) уже начиная с X в. [6, с. 37]. По мнению этого ученого, можно говорить о вторичном введении римских монет на средневековый денежный рынок, чему способствовали потребность в руде и определенное разнообразие серебряных монет в обращении. В этом отношении римский денарий своими размерами, иконографией и формой букв и знаков мог напоминать монеты, чеканившиеся в то время. Кроме того, считает М. Мельчарек, в средневековье, особенно раннем, римские монеты не были повсеместно идентифицированы как деньги античной *imperiū romanū*. Хотя в определенных кругах (например, в церкви), вероятно, существовало представление о том, как выглядели римские деньги [6, с. 38].

Тем не менее, на наш взгляд, факт совместных находок римских и средневековых монет не дает основания для продления времени обращения римского денария на территории Восточной Европы. Римские монеты здесь связаны, в основном, с памятниками позднеимперского времени и эпохи Великого переселения народов, прежде всего, черняховской культуры. На поверхности, слое и в комплексах черняховских поселений (а в редких случаях – и могильников) обнаружено огромное количество единичных находок римских монет. Однако основное их количество содержится в кладах, культурный контекст которых также не поддается сомнению (официально науке известно более 26 тысяч монет, не менее 3 тысяч из которых являются единичными находками и не менее 23 тысяч содержалось в кладах; тем не менее, реальное количество находок

римских монет, особенно за последние годы, стоит увеличить как минимум в два раза) [9, с. 218]. Думается, что местное население, так же как и в Центральной Европе, было давно знакомо с римскими монетами – обнаружение их визуально во время пахоты или в размывах дорог, без применения специальных технических средств, и сейчас является обычным делом. В частности, еще в начале XVI в. польский историк Матвей Меховский, одним из первых пытавшийся дать объяснение появлению римских монет в Центральной Европе, говорил об их народном названии «денарии Святого Иоанна Крестителя», так как изображение, содержащееся на монете, «напоминает голову Святого Иоанна на блюде» [7, с. 75]. А к 20-м годам XVII в. относится одно из наиболее ранних письменных свидетельств о находке клада римских денариев (краткое описание клада, обнаруженного в 1610 г. возле с. Ласки на Вольни [11, с. 196]). Как справедливо отмечает для территории Польши Р. Керсновский, доля римских монет в сравнении с количеством находок позднесредневековых денег всегда мизерна, а, следовательно, римские монеты не могли здесь играть сколь-нибудь значимой роли в денежном обращении [12, s. 6, 7]. Подобная ситуация видится нам и для территории Восточной Европы.

В нашем случае денарий мог быть просто случайно обнаружен (например, во время хозяйственных работ) и положен в кошелек вместе с современными деньгами. О «местном» происхождении римской монеты говорит также и отверстие в ней – это довольно типично для денариев, обнаруженных в ареале черняховской культуры [8]. Вполне возможно, в дальнейшем денарий использовался в качестве амулета, сувенира или просто слиточка драгоценного металла, который только теоретически мог быть обменен на денежном рынке.

Во второй четверти XVII в. польско-литовские полуторные гроши Сигизмунда III, а также подражающие им драйпельеры Пруссии и Швеции, Курляндии и Трансильвании, схожие по метрическим данным грошени Померании и ряда немецких земель Священной Римской Империи Германской нации, составляли основу денежного обращения украинских земель, соответственно – в находках чаще либо образовывали основу тезаврации, либо значительную ее часть. Популярность монеты полуторного грошового номинала на украинских землях была столь велика, что русскими властями была организована чеканка полтораков на открытом монетном дворе в

Севскев попытке объединения российского и украинского денежного обращения. В простонародье полтораки получили название «чехи». Украинский историк Н. Ф. Котляр отмечает полтораки эмиссии 1621-1627 гг. как самые значительные и популярные на денежном рынке, о чем свидетельствует клад из с. Любарцы Киевской области, насчитывающий около семи с половиной тысяч подобных монет [2, с. 118]. Существенное количество полтораков отмечено исследователем и для Житомирской области [2, с. 138, 141, 146].

Безусловно, публикуемый комплекс является интереснейшим памятником нумизматики средневековья Восточной Европы. Находки, подобные публикуемой, еще раз подчеркивают разнообразие и широту денежного обращения украинских земель во второй четверти XVII в.

Примечания

1. *Брайчевський М. Ю.* Римська монета на території України / М. Ю. Браїчевський. – К., 1959. – 244 с.
2. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби Феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – 174 с.
3. *Кропоткин В. В.* Клады римских монет в Восточной Европе / В. В. Кропоткин // ВДИ. – 1951. – № 4. – С. 241-281.
4. *Кропоткин В. В.* Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // ВДИ. – 1954. – № 3. – С. 152-180.
5. *Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – 1961. – Вып. Г4-4. – 135 с.
6. *Мельчарек М.* О начале собирательства античных монет в Польше / М. Мельчарек // Банкаўскі веснік. – 2010. – № 7 (480). – С. 37-39.
7. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский. – М.-Л, 1936. – 301 с.
8. *Мызгин К. В.* Подвески из римских монет в ареале черняховской культуры восточнее р. Прут / К. В. Мызгин // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. – Тула, 2010. – Ч. 2. – С. 95-114.
9. *Мызгин К. В.* Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления / К. В. Мызгин // Stratum plus. – 2013. – № 4. – С. 217-233.
10. *Нудельман А. А.* Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев, 1976. – Вып. 8. – 196 с.

11. *Тиханова М. А.* Ласковский клад / М. А. Тиханова // СА. – 1960. – № 1. – С. 196-204.
12. *Kiersnowski R.* Monety rzymskie w polskich znaleziskach wczesnośredniowiecznych // WN. – 1958. – R. II: z. 2. – S. 5-14.
13. *Popa A., Ciobanu L.* Moneda romană în Basarabia. Ghid metodic / A. Popa, L. Ciobanu. – Chişinău, 2003. – 127 p.

Бойко-Гагарин А. С., Мызгин К. В. Гаманець полторных грошей Сигізмунда III з денарієм Тита з Житомирської області.

Публікується знахідка випадково виявлених біля с. Романівка Житомирської області спаяних між собою польських полторних грошей Сигізмунда III Вази (1587-1632 рр.), з якими також був спаяний римський субератний денарій імператора Тита Флавія (79-81 рр. н.е.). Спільні знахідки римських і пізньосередньовічних польсько-литовських монет відомі у пізніх скарбах на території як України та Молдови, так і Польщі, проте немає ніяких підстав продовжувати час обігу римських денаріїв на цих територіях до епохи пізнього середньовіччя.

Ключові слова: полторні гроши, римський денарій, Сигізмунд III, Тит Флавій.

Boyko-Gagarin A. S., Myzgin K. V. Pouch of one and half groschens of Sigismund III with denarius of Titus from Zhytomyr oblast.

Published find soldered together one and half groschens of Sigismund III Vasa (1587-1632), which was also soldered with roman subaeratus of Titus Flavius (79-81 AD) was discovered near Romanivka Zhytomyr oblast. Joint findings of Roman and Polish-Lithuanian coins as well known in late hoards on the territory of Ukraine, Moldavia and Poland, but there is no reason to prolong the circulation time for the roman denarii on this areas to Late Middle Ages.

Keywords: one and half groschens, roman denarius, Sigismund III, Titus Flavius.

Рис. 1. Кошелек польських полуторних грошей Сигізмунда III с денарием Тита (без масштаба; фото А. С. Бойко-Гагарина).

Вшанування в Харківському університеті 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна

Вовк О. І.

Постать Василя Назаровича Каразіна (1773–1842) є знаковою для Харківського університету. Науковець, просвітильник, громадський діяч, – він вписав своє ім'я у вітчизняну та світову історію насамперед як засновник першого університету на теренах Східної України. Саме університетська місія, за висловом І. П. Лисяка-Рудницького, стала для В. Н. Каразіна «найбільш вікопомним ділом життя та історичною заслугою» [3, с. 203].

Діяння В. Н. Каразіна були гідно оцінені університетською громадськістю ще за життя вченого, про що свідчить його обрання до складу почесних членів Харківського університету в 1811 р. І в подальші роки ім'я Василя Назаровича ніколи не було забутим в університетському середовищі. У 1907 р. в Харкові було відкрито пам'ятник просвітителю. У 1910 р. вийшли друком зібрані та відредаговані проф. Д. І. Багалієм «Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразіна», які стали настільною книгою не лише для біографів-каразінознавців, але й для численних істориків науки. До постаті В. Н. Каразіна неодноразово звертався не лише Д. І. Багалій, а й історики М. Ф. Сумцов, Н. О. Лавровський, А. Г. Слюсарський, хімік Є. С. Хотинський, філолог М. С. Лапіна, бібліограф Н. М. Березюк та інші, про що свідчать наукові розвідки, які виходили з-під пера університетських науковців.

Особливо жвавий інтерес до особистості В. Н. Каразіна спостерігався упродовж двох останніх десятиріч. Заслуги цієї людини були офіційно визнані на державному рівні, свідченням чого стало присвоєння його імені Харківському університетові в 1999 р. на прохання університетської громадськості. На пошану науковця було відкрито кілька меморіальних дощок, у тому числі – на будівлі Головного корпусу університету. У 2003 р. на батьківщині В. Н. Каразіна, у селі Кручик Богодухівського району Харківської області, було встановлено пам'ятник просвітителю. Частину коштів для здійснення цього проекту перерахували студенти, викладачі та співробітники Харківського університету. З 2010 р. вручається

головна нагорода університету – медаль імені В. Н. Каразіна, засновано премію його імені. Уже традиційними стали Каразинські читання, які щорічно відбуваються на історичному, філологічному, хімічному та інших факультетах.

10 лютого 2013 р. виповнилося 240 років від дня народження В. Н. Каразіна. Визнаючи заслуги цієї особистості перед нашою державою та зважаючи на ґрунтовність внеску в розвиток вітчизняної освіти та науки, Верховна Рада України своєю постановою № 260-VII «Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна» від 16.05.2013 р. визнала за необхідне на державному рівні урочисто відзначити цю подію [4].

Безперечно, університетське співтовариство не залишилося осторонь, а тому ще до оприлюднення офіційної постанови доклало всіх зусиль до того, аби належними чином вшанувати пам'ять Василя Назаровича.

У лютому 2013 р. у приміщенні Державного архіву Харківської області працювала виставка «Засновнику Харківського університету присвячується». У її підготовці брали участь архівісти з ДАХО, фахівці з Музею історії університету та Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Представлені до уваги відвідувачів матеріали являли собою добірку різнохарактерних за змістом і формою архівних документів, у яких містилася інформація про урочисте відкриття Харківського університету, життя і діяльність В. Н. Каразіна та вшанування його пам'яті. За результатами роботи виставки було випущено каталог [1].

Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провела тематичну виставку книжкових видань. Її матеріали були доступні також у віртуальному просторі Internet, що значно розширило аудиторію відвідувачів.

19 листопада 2013 р. у приміщенні Музею історії університету відбулася науково-практична конференція до 209-ї річниці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та 240-ї річниці з дня народження В. Н. Каразіна «Харківський університет у символах, емблемах, образах».

Університетські дослідники виголосили низку каразінознавчих доповідей на таких наукових форумах, як XVII Слобожанські читання, IV Луньовські читання, конференціях «Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму», «Гендерна політика міст: історія та сучасність»,

«Українська еліта як чинник цивілізаційного поступу українства» тощо.

Співробітниками Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька був розроблений екскурсійний маршрут «В. Н. Каразін у пам'ятниках та пам'ятних місцях», який пройшов успішну апробацію в ході V Міжнародної осінньої студентської школи «Історико-культурне надбання Єврорегіону «Слобожанщина»».

Не обійшли увагою річницю з дня народження В. Н. Каразіна і засоби масової інформації. Харківська обласна телерадіокомпанія підготувала цикл теле- та радіопередач; низка газет і часописів всеукраїнського («Урядовий кур'єр», «Голос України» та ін.) та регіонального («Вечірній Харків», «Время» та ін.) масштабу розмістили на своїх шпальтах відповідні публікації. При підготовці вказаних матеріалів працівники мас-медіа активно зверталися за консультацією до істориків Каразинського університету.

Творчий пошук у вказаному напрямку триває, зокрема, продовжується підготовка до видання зібрання творів В. Н. Каразіна.

Вічно живою має бути наша пам'ять про засновника університету, який ще у 1802 р. зізнався: «...вся жизнь моя ... принадлежит моему отечеству, но в особенности краю, который был отечеством для понятий моей юности» [2, с. 535].

Примітки

1. *Засновнику Харківського університету присвячується* (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна). Каталог виставки / ред. Л. М. Юдіна ; уклад. О. Сафонова, О. Вовк. – Х., 2013. – 60 с.
2. *Каразин В. Н.* Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин, Д. И. Багалея. – Х., 1910. – XIX, 927 с.
3. *Лисяк-Рудницький І.* Каразин і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 203–220.
4. *Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна* : Постанова Верховної Ради України від 16 травня 2013 р., № 260-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/260-vii>. Доступ – 31.05.2013 р

**Communist decoding of the world:
"Enthusiasm: Symphony of
the Donbass" by Dziga Vertov¹**

Kulikov V. O.

*Down with the law which for us
Adam and Eve have left.
We'll ruin the jade of the past.
V. Mayakovskiy (1918)*

The definition of "symphony" offered by the Encyclopaedia Britannica sounds as follows: "A lengthy form of musical composition for orchestra, normally consisting of several large sections, or movements."

The "Symphony" by Dziga Vertov corresponds to the formal canons of classical symphony. As a real symphony, it is composed of three parts: "Church", "Mining-Plants", "Kolkhoz"; and three vertical "layers": underground – coal mining, ground – people and machines, and celestial – running clouds. The latter symbolize revolt and its aftermath: the bright sunshine to be expected. Dziga Vertov, in his Symphony however, breaks the laws of rhythm. Instead of the required "allegro-adagio-allegro" the entire work is dominated by "presto". There was no other way, the Soviet country in the "hostile capitalist encirclement" (Stalin) had no other way to survive. The Revolution and the Civil War led to a situation where the first proletarian country in the world remained almost without any proletariat because of during the revolution, basically all industrial activity was stopped. In fact, the question of the survival of the state was stake, which depended on the success of a new industrialization.

The "Symphony of Donbass" – a documentary about the Donbass region in the time of the first five-year plan (1928–1932), can be viewed from different perspectives: from the point of view of film history, in the context of political propaganda and, of course, as a documentary chronicle.

¹ Produced by Ukrainfilm (Ukraine Soviet Republic), 1930. Premiere: April 2, 1931. Directed by Dziga Vertov. Photographed by Boris Cejtlin, K. Kualev.

The art value of the movie is undeniable. There has been a lot written about the technological and stylistic innovativeness of the film.² It is enough to mention that the movie paved the way to the sound newsreel, here organized in the form of a symphony. German newspapers wrote about the completeness of the artistic composition of the "Symphony of Donbass." Many artists of the epoch gave enthusiastic review of the movie, such as the composer Hanns Eisler and the actor Charlie Chaplin.

By the events in October 1917, a revolution was achieved that for the first time aimed not only to capture power ("state machine" in the words of Lenin), but to create an ideal society, and a radically new political, economic and social system. In 1920, Herbert Wells told that "Bolsheviks would have to rebuild not only the material organization of the society, but the way of thinking of all the people." Thus, Soviet "designers" saw the way of achieving their goal in the creation of a "new human".

In the Soviet "Propaganda State" (Peter Kenez) any movie became automatically an instrument of propaganda. Vladimir Lenin defined the cinematograph as "the most important among all the arts" for the new Bolshevik regime and its propaganda machine. In this context, the "Symphony of Donbass" is undoubtedly propagandistic. The propaganda of the Soviet way of life in the movie, however, might be rather a consequence, but not a direct objective of the director. The underlying idea appears to be that the reality of the Soviet life itself is the best propaganda, so the task is just to capture this real life. As Dziga Vertov himself told, his movie is an attempt to offer a "communist decoding of the world".

The director shows the beginning of the new epoch by presenting the process of changing the characteristic visual and acoustic symbols: the hammer and sickle, and the star were replaced for the double-headed eagle and the cross. Factory whistle blasts and The International replaced the ringing of church bells and the anthem "God Save the Tsar". Young and energetic people came instead of the drunk men and faceless old women.

The scene of drunkenness alternating with shots of the church service bears a symbolic meaning. In this case, alcoholism is a connotation of the old regime: the "religious intoxication" of people. According to Marxism, religion has a function of compensating workers for their

² See, e.g.: Feldman, Seth. Dziga Vertov: A Guide to References and Resources. Boston: G. K. Hall, 1979.

financial difficulties. Therefore, religion offers a way to escape into a fantasy world, "the opium for the people." That is the idea behind the parallel drawn between drunk men and women kissing the feet of the Crucified, appearing as parallels. "The new Soviet man" should sober up, get rid of all religious prejudices. The real Soviet patterns such as labour and mass meeting, as the highest level of manifestation of the activity of collective will, came to the place of prayer and drinking.

The "Symphony of Donbass" is also an anthem about technological development, perceived as the depository of an absolute progress. In the movie, we can still see the manual labour and the use of horses coal mining. It is, however, rather seen as vestiges of the past.

Workers are presented with their clamps as pulling out the molten metal band twisting like a snake. Just like an animal tamers, the Donbass workers appear as subduing fire and other elements. In the new world, nature is not a "temple but a workshop, and a man is a worker in it!" (Ivan Turgenev). Even a small plot about a dancing woman with the engine steam on the background refer to the possibility of not a full rest, but only a short break during the work. Indeed, after a few minutes, "with songs in battle" – as it is proclaimed by a "hero" of the film – women are going back to work and the steam engine is reactivated. The agricultural machines marching through the fields in orderly rows resemble of tanks formation. Only, as opposed to the tanks, they are not the fighting for power, but for the harvest. There is no time for rest: "The construction of the Socialism has been coming with full speed" – says one of the banners shown. "The New Soviet man" is the human of labour above all, as it became a cliché in the Soviet press. The new man on the screen appears as surrounded by technological devices: various machines and within an industrial landscape.

The industrialization process resulted in changes in the urban landscape: new industrial centres evolved and the old cities were transforming. These changes included the appearance of industrial areas, working-class suburbs and factories. At the same time, the infrastructure was improved due to the implementation of railways, trams and telegraph. Before the revolution, the public perception of the industrialization process was extremely ambiguous: it was seen as a progress, but also as depersonalizing the human, reducing them to machines, and changing the familiar landscape and the traditional values. After the revolution, industrialization was definitely perceived as an absolute progress, and the "dehumanization" of human – presented in the movie as cog-

wheels in a huge machinery – was no more appreciated as a negative phenomenon, but rather as the road towards the future.

In general, machinery and technology are important elements, but the underlying ideas are even more emphasized. During the pre-Soviet industrialization, machine building and coal mining in Donbass developed even faster than during the period of the Soviet five-year plan. A quote by the mining engineer Alexander Fenin, reflects well the attitude of the society towards these processes of the recent past: "We perceived that the southern [Russian] industrialization was being carried out in a kind of strange isolation, almost as if it took place in a foreign country. We heard and knew that in many parts of the Basin they were constructing steel mills, excavating great coal mines and laying railroads; we could measure the extent of this enormous industrial expansion, but we never found any written account of it in the press, or the faintest echo in society when we met it, or the slightest sign of interest in what was going on there."³ In contrast to the pre-revolutionary time, during the period of the Soviet industrialization, the ideas about it came faster than technology, as it is well reflected by the frequent appearance of the topic in the media. In this respect, the documentary "Symphony of Donbass" belongs to the category of propaganda movies.

The symphonic orchestra is an efficient image to reflect the essence of the "new society." In the 27th minute of the movie, an official addresses the miners with his speech as follows: "Can one person, even he is the head of the mine, solve the problems resulting from a mine accident? No, we need to mobilize all the workers, all the members of the Komsomol. We have to organize all the people we have here, in the mine, they have to be involved into the elimination of the problem." The symphonic orchestra operates the same way: the conductor's role is important, but only a perfectly synchronized work of all the musicians, following the notes without any improvisation, can give birth to a symphonic music characterized by the highest level of rationality. As there is no place in the symphony for solo, there was no place for privacy and life outside of the collective in the Communist society. The scene in which the miners are trained to work with a pickaxe lifting and dropping their instruments synchronously, is symbolic in this respect.⁴ They resemble of piano hammers that are completely controlled by the

³ Fenin, A. I. *Coal and Politics in Late Imperial Russia. Memoirs of a Russian Mining Engineer.* Northern Illinois University Press, 1990, 80-81.

⁴ See also the music video of "The Wall" by Pink Floyd

musician. The promise made by a young female worker at the meeting "to top the planned production amount with 20.000 tons" is repeated by a chorus of workers in the background. It is not a private issue of the worker anymore, but the matter of the entire community, and this gives them the right to control her. Perhaps this is why the picture of building Socialism does not seem to be so appealing for the modern viewer. In the film, we can see enthusiastic participants too who simply enjoy life and youth as such. But if the strict laws of symphonic music apply to the society, one gets scared...

The documentary value of the movie, however, is above question. On one hand, it presents the technological innovations and working methods of the period, the changes in the landscape and the human appearance. On the other, it is a specific historical source of the perception of these changes and about their official propaganda in general. The third important aspect lies in the medium: the documentary was the first sound movie ever in the Soviet Union, and thus itself belonged to the category of technological innovations admired and celebrated by its creation. Dziga Vertov's experiments with the possibilities and tools of film making – as analysed in details above – are suited into and express the approach of the era towards technological development.

**The results of an international research project
"Ubi universitas, ibi Europa"**

Andreev A. Yu., Posokhov S. I.

International project "Ubi universitas – Ibi Europa. Transfer and adaptation of university ideas in the Russian Empire of the second half of the 18th – first half of the 19th century" was officially implemented in 2008-2010, although some ideas began to be discussed by project participants some time earlier, and the implementation of all scheduled tasks took place in 2012, when the final monograph was published. The base for the project was the German Historical Institute in Moscow (curator of the project by the Institute was Dr. A. V. Doronin), core funding was provided by the Gerda Henkel Stiftung (AZ 02/SR/08).

Participants of the project included historians representing Moscow, Kharkov and Kazan universities. Already at this early stage of the project, the participants were united into three study groups. The objectives of the Moscow group (head – prof. A. Yu. Andreev, he also supervised the implementation of the project) were to study various types of relationships within corporations in Russian universities of the second half of the 18th – first half of the 19th century (disclosed largely through university conflicts that demonstrated a different understanding of ideological foundations of university and, therefore, the characteristics of their transfer and adaptation in Russia). These included issues of formalization of the corporation by obtaining privileges, adaptation of the system of academic titles and degrees in Russia, hierarchical division within the corporation, relations between professors and students as well as their changes due to the assimilation of "classical university" ideas.

The tasks of project participants from Kazan (head – prof. E. A. Vishlenkova) included primarily the study of governance arrangements, formal and informal power relations practices in the university and the state: the role of trustees in the history of Russian universities, administrative problems, roles and functions of Rector, inspectors and other positions in the corporate culture, formation of norms and deviations in an academic environment. Special task of this group within the project, actual specifically for the Kazan University, was to study the "educational colonization" of the region through the university, i.e. its contribution to the development of infrastructure, regional study of life, aimed at improving it, and so on.

The main research of Kharkov group (head – prof. S. I. Posohov) was directed to the problem of “University and the City” in its various aspects, including: socialization of scientists in an urban environment, spatial and temporal organization of their life, material and financial conditions of work, relationships with the city authorities and the local community, forms of representation in public life, etc.

During the preparatory work, on the step of forming the team members and the main issues of the project, big role played the International Scientific Conference “University concept in Europe and Russia in the 18th – early 20th centuries” (St. Petersburg, June 22-24, 2007)¹ held by the German Historical Institute in Moscow at the Russian State Historical Archive in St. Petersburg.

Subsequently, the project participants organized five more workshops:

1) “Academic Conflictology: the nature of university conflict in the Russian Empire” (Moscow, November 5-6, 2007), where main types of conflicts and the resulting clashes between different types of hierarchies in the university, as well as mechanisms of adaptation in Russia of “university autonomy”, scientists’ positions and degrees etc. were discussed.

2) “The University and the city in the Russian Empire in the 18th – early 20th centuries” (Kharkov, 15-18 May, 2008), where in comparative aspect the interaction of three Russian universities (Moscow, Kharkov and Kazan) with the social space of the cities where they were located, the impact of university on city as well as the impact of city on university was discussed.

3) “University practices of ruling: Kazan, Moscow, Kharkov (18th – first half of the 19th century)” (Kazan, April 27-29, 2009), where the discussion was focused on the problem of formal management practices (Institute of power of curators and trustees in the 18th – first half of the 19th century, under Russian legislation and the European tradition), presence of informal practices carried out through letters, language, symbols between professors and authorities, gradual forming of “power of intelligence” through the formation of a new elite by Russian universities, who became bearers of European ideas.

4) “Russian-German universities connections in the 18th – early 20th

¹ Conference papers were published in the book: «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. (отв. сост. А.Ю. Андреев; отв. ред. серии А.В. Доронин). М., 2009.

centuries: partnership, mutual influence, intellectual space” (Mainz, June 17-19, 2010). In addition to the project participants, in this meeting took part German scientists involved in similar studies, so it became an international conference and was supported by the Russian Humanitarian Scientific Foundation and the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG). The subject of discussion at the conference was a comparison of university space of the Russian Empire and Central Europe (the Holy Roman Empire of the German nation, the German Confederation, German Empire) in the 18th – early 20th centuries, comparative analysis of Russian corporations and German universities by the main parameters stated in the project objectives, and discovery of mechanisms to transfer university ideas from Europe to Russia.

5) The final project meeting was held at the German Historical Institute in Moscow (November 19, 2010). In the form of summary reports the results of the work of each group were presented on it, in accordance with parts of the monograph. Scientific publications, which were prepared in the course of the project, were also presented there.

Altogether during the achievement of project objectives three collective publications were published, as well as and monographs of individual participants. Collective editions opened a series of works of the project «Ubi universitas, ibi Europa», established by the German Historical Institute in Moscow and coming out at the publisher ROSSPEN. In the anthology, “University idea in the Russian Empire of the 18th – early 20th centuries”² the texts have been codified, where scientists, statesmen and public figures express their understanding of the processes of distribution, establishment and development of university ideas in the Russian Empire. These texts allow us to show the reflection of different views in Russia, emerged in Europe during the ideological foundation of the universities (utilitarian, “enlightenment”, and “classical” ones). This edition allows to understand that our modern conceptions of the university represent the intertwining of different approaches, interpretations, versions, hypotheses made at different times, but still have not lost their relevance today. These texts also convince us that the design of university idea also took place here in Eastern Europe. The collection includes more than 40 texts distributed into four sections in chronological order. Each section is prefaced, and the texts themselves contain a detailed commentary and biographical information about the author and history of the text. In addition, the most

² Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология (сост. А.Ю. Андреев, С.И. Посохов). М., 2011.

important for understanding of the meaning of university idea, papers by theorists of European university education Wilhelm von Humboldt and Friedrich Schleiermacher, are shown in annex in the original translation from German. In the preparation of anthology, besides compilers, took part most of the members from Moscow and Kharkov project teams.

Biographical Dictionary "Foreign professors of Russian universities (second half of the 18th – first half of the 19th centuries)"³ allowed for the first time to combine about 100 biographies of foreign (mostly German) professors who taught at Moscow, Kharkov, Kazan and St. Petersburg Universities. During the work on the biographies, archival sources were involved (service records, personal files), lists of works were verified, as well as teaching programs, formal attributes of a career in Russia (grades, awards and other awards); for many professors first were established the facts of their subsequent career after returning home from Russia. The collected material allowed not only to present the biographies of academic scientists (for many of them biographies were missing by now), but also to give a collective portrait of people who acted as intermediaries in the transfer of university practices from Europe to Russia. All the project teams took part in the work on the dictionary.

Individual monographs illuminating scientific findings on specific aspects of the project in accordance with its task, became the books by A. Yu. Andreev⁴, A. M. Feofanov⁵ L. Yu. Posokhova⁶.

All this allowed to bring the main objective of the project – writing the final monograph, which was published at the end of 2012⁷. Preparing the book for publication was made by the authors of this article, but, in fact, this has become a collective monograph, since it included the results of every participant. In particular, the book would have been impossible without the great search work (including archival one) carried out by

³ Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биографический словарь (под общ. ред. А.Ю. Андреева, сост. А.М. Феофанов). М., 2011.

⁴ Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. М., 2009.

⁵ Феофанов А. М. Студенчество Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX в. М., 2010.

⁶ Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колеґіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків, 2011.

⁷ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А.Ю. Андреева, С.И. Посохова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 671 с.

the project participants A. M. Feofanov, D. A. Tsygankov (Moscow), L. Yu. Posokhova, V. Yu. Ivashchenko (Kharkov), K. A. Ilina, T. V. Kostya (Kazan). Of course, during the interaction there were contradictions between the project participants, there were also the debates on principle issues, but the result was a text that can be called "final", and for which we, authors and editors, carry full responsibility.

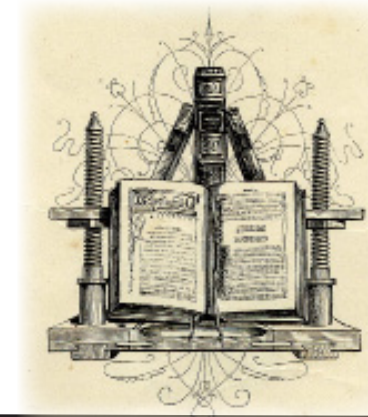
We are not going to rate the results of our work, but considering the fact that after the book had been published, in the press began to appear the first reviews of it, we will give some opinions about its content. In particular, we pay attention to the opinion of V. S. Bakirov who sees value of the monograph in the following: "Firstly, in this case, the history of Russian universities is inscribed into the European context. Moreover, it is important to emphasize that this is not a simple copy/move, but adaptation of university idea in a different social-cultural space. The authors explore the complex process of perception of new cultural forms, the approval of the university as "their", adopting local university traditions. Secondly, the study is based on a broad source base, recent works, including foreign authors, and contemporary methodological principles (speaking of the latter, we note the use of the principles of comparative and cultural history). Thirdly, and perhaps what is the most important, the monograph contains a number of fundamentally new opinions, estimations, characteristics. For example, we note the concept of "Northwestern" and "Southwestern" shuttle vectors, interpretation of "university corporation", "university autonomy", "university lifestyle", "university space" and so on, which act not as empty abstraction, but as a concrete historical concepts inscribed in their temporal context; we draw attention to fixing by the authors the mechanisms of the university as a social institution and its interaction with non-university environment"⁸. We are pleased by such assessment. After completing a difficult and ambitious task people always want to hear good words, but in this case, we note that the accents are made in accordance with our understanding of work tasks. But we also know that the study of the history of Russian universities, including current period, is far from completion, there is still a lot of complex and controversial issues. However, it is obvious that

⁸ Круглый стол, посвященный выходу в свет книги «Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века» / Под общ. ред. А.Ю. Андреева и С.И. Посохова. – М.: РОССПЭН, 2012. // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – М., 2013. – №4(53). – С. 144.

this research cannot be completed in principle. A university is not only the most important social institution, but it also largely characterizes the state of the society in which it operates and is associated with thousands of threads.

In conclusion, we would like to express our deep gratitude to all the staff at the German Historical Institute in Moscow, and especially its founding director Professor Bernd Bonwetsch and director since 2010 to Professor Nikolaus Katzer, researcher Andrey Doronin, Brigitta Ziehl. With sincere appreciation, we appeal to the German scientists who, through their scientific and organizational assistance helped with the project – Trude Maurer (Goettingen), Hartmut Rüdiger Peter (Halle), as well as employees of the Johannes Gutenberg University in Mainz, Professor Ian Alexander and Kusber Kaplunovsky.

We are convinced that the university subject is a good basis for cooperation not only for researchers, but for all those people who are seeking for mutual understanding, see the important role of dialogue among cultures and want to make life better. In this regard, we hope that founded by the German Historical Institute in Moscow publishing series about universities is destined to have a long life.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Цивілізаційний контент минувшини і сучасності України

Рецензія на дослідження у двох книгах: Україна найдавнішого часу – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; Кн. 2. – 696 с.

Богдашина О. М.

Авторами узагальнюючого і ґрунтового дослідження з цивілізаційної історії України є визначні українські вчені: Я. С. Калакура та О. А. Удод – авторитетні історіографи, М. Ф. Юрій – знаний етнолог і Л. М. Алексієвець – відома дослідниця зарубіжної історії. Вже цей факт підвищує інтерес до оригінальної і вкрай актуальної праці. Хоча частина тексту першої книги перегукується з відповідними сюжетами монографії М. Ф. Юрія «Соціокультурний світ України» [4], але й вони суттєво оновлені, розширені та доповнені, а всі інші розділи є цілком новими. Обидві книги (перша охоплює період від зародження людського життя на українських землях до XVIII століття, а друга присвячена періоду XIX – початку XXI ст.) проникнуті спільним і досить амбітним задумом – дослідити історичний шлях України від найдавніших часів до сучасності крізь цивілізаційне бачення традиційної і самобутньої соціокультури українського народу, простежити особливості модернізаційних перетворень, окреслити місце локальних цивілізацій, зокрема української, у світовому цивілізаційному процесі. Це й надає дослідженню наукової новизни, читацької привабливості та актуальності, на що вже звернули увагу рецензенти першої книги [1–3].

В історіографії відомі різні теорії цивілізацій (М. Я. Данилевського, П. О. Сорокіна, О. Шпенглера, Макса Вебера, Ф. Броделя, А. Тойнбі, І. Валлерстайна, С. Гантінгтона та ін.), які неухильно уточнюються, збагачуються та актуалізуються. Автори схиляються до вже більш-менш усталеного трактування цивілізації як специфічної системи матеріальної та духовної культури, світогляду, звичаїв, що одночасно являють собою певну історичну цілісність у часовому і просторовому вимірах.

З'ясуовуючи сутність та особливості цивілізаційного осмислення історії України, дослідники виходять із того, що на теренах

сучасної України виникла одна з найдавніших світових цивілізацій, пов'язана з формуванням індоєвропейської культури, надбання і традиції якої успадкували як українці, так і інші народи. Ось чому науковці зосередилися на аналізі соціокультурних процесів, вважаючи культуру «родовою стратегією людського буття», а цивілізацію «стійким варіантом такої стратегії, обмеженим у часі і просторі» [5, с. 116–117]. Таке широке тлумачення культури та цивілізації дозволило відійти від традиційних, чисто формаційних рамок вивчення цивілізаційного простору. До того ж у книзі не лише проаналізовано традиційну соціальну структуру та культуру, але й викладено новітні підходи до з'ясування етногенезу українського народу, процесу націєтворення, проблем державотворення, цивілізаційних впливів інших спільнот тощо.

Викладене в авторській інтерпретації розуміння історичного процесу фактично являє собою нову цивілізаційну концепцію. Дослідники виділили три типи міжкультурних контактів народів: 1) «пряме вороже протистояння»; 2) елементи різних культур «уже поєднані нерозривним внутрішнім зв'язком»; 3) «синтез» [5, с. 104–105]. При цьому вони наголосили, що Україна, як будь-яка інша межова цивілізація, поєднує у собі елементи всіх трьох типів взаємодії, і що синтез у силу конкретно-історичних умов характеризувався хронічною незавершеністю [5, с. 105].

Поняття «цивілізація» розглядається у широкому історичному контексті і тісному зв'язку з модернізаційними процесами. Автори наводять численні історичні факти від найдавніших часів до початку XXI ст. Такі хронологічні рамки дослідники обрали не випадково, адже вони дозволяють простежити, як протягом такого великого часу розвивалися соціальна структура та культура, як вони змінювалися під впливом модернізації суспільства, набували нових ознак, не втрачаючи при цьому самобутності.

Невипадково є підвищена увага авторів до міфологічної складової суспільної свідомості та до традиційної культури українського народу. У книзі простежена значна роль язичництва та раннього християнства у формуванні українства як етнічної і соціокультурної спільноти. Оцінюючи роль візантійсько-православної традиції, впливи «варязької державності», трансформацію еліт, автори наголошують на посиленні відчуженості народу від держави, церкви, правлячих верств [5, с. 106–107 та ін.].

Негативні сторони розвитку української нації наочно показано на прикладах чужоземного поневолення України та руйнування

козацької державності в часи Руїни та в імперську добу. Водночас показані різні сфери суспільного життя у зв'язку з сім'єю, мораллю, звичаєвим та писаним правом, культурою, мистецтвом, релігією тощо. Геополітичний і державницький параметри цивілізації розглядаються дещо менше порівняно з етногенезом, релігією та культурними здобутками українців, але й вони простежуються на широкому історичному тлі, починаючи від Києво-Руської і Галицько-Волинської держав. Тяглість державницьких традицій українського народу розглядається в контексті зародження козацтва, заснування Запорозької Січі, Визвольної війни українського народу середини XVII ст. і утворення Козацько-гетьманської держави. Ця проблема більш виразно висвітлена у другій книзі, де велика увага приділена усвідомленню України, добі Української революції і державотворчим процесам 1917–1921 рр. [6, с. 185–278], радянській квазідержавності України [6, с. 279–487] і, нарешті, відновленню суверенітету і державної незалежності України на межі XX та XXI століть [6, с. 488–574].

Цілком доречним є твердження авторів про те, що саме натуральний характер господарства та селянська в основному спільнота, тривале перебування українських земель у складі чужих держав закріплювали негативістські настрої у ставленні українства до державного життя [5, с. 107–108]. Однак по мірі наростання національної і державницької свідомості українського народу, політизації його національно-визвольного руху в суспільній свідомості дедалі глибше укорінювалося розуміння того, що без власної держави українська нація приречена на денаціоналізацію та асиміляцію.

Взагалі термін «українці» для нації, яка довгий час була бездержавною, а її верхні верстви активно асимілювалися з росіянами, поляками та іншими державними націями, був довгий час умовним, поряд із ним використовувалися інші назви, такі як русини, малороси тощо. Очевидно, авторам варто було на цьому зупинитися більш докладно.

Теза про «нерівність» проводирів [5, с. 112] також не викликає жодних заперечень. На жаль, наша українська історія мала здебільшого лідерів, багато з яких не могли піднятися вище інтересів окремих верств та груп населення або політичних партій, і не лише через брак освіти, виховання, несприятливі політичні умови, а й через відсутність належних національної самосвідомості, морального підґрунтя і сильної політичної волі.

У дискусії про необхідність збереження самобутності української нації та її культури автори дотримуються переважно неоліберальних принципів, вважаючи, що надмірне «культивування самобутності» «несе в собі небезпеку для суспільства», загрозу його самоізоляції [5, с. 114–115].

Далеко не менший інтерес становить друга книга проекту, присвячена цивілізаційному погляду на нову та новітню історію України та модернізаційним процесам у XIX – на початку XXI ст. У ній продовжено розгляд наскрізних проблем, успадкованих від давніх часів, середньовіччя і XVII століття. Зосередившись, головним чином, на соціокультурних і духовних проблемах модернізації українського суспільства, зумовлених особливостями розвитку Австро-Угорської та Російської імперій, Союзу РСР, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу, автори зробили акцент на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи. Не оминули дослідники питання демократії, свободи і прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства в сучасній Україні, Помаранчеву революцію.

Червоною ниткою крізь усю книгу проходять питання трансформації українського соціуму на тлі модернізаційних процесів XIX – початку XXI століть. Автори зупинилися на теоретико-методологічних і соціокультурних аспектах сутності модернізації, її особливостях в Україні в контексті перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а також у Союзі РСР. З модернізацією пов'язується становлення української нації, національне відродження і формування української еліти, усвідомлення України. По-новому потрактовано роль українського чинника у Першій світовій війні, етнічну, культурну та цивілізаційну травму українства. Відновлення національної державності у 1917–1921 рр. оцінюється як знаковий рубіж в історії України і як незавершений проект модернізації та новий поділ України: між Європою і Євразією. У зв'язку з цим відстежено процес ескалації російського більшовизму на Україну, її радянзації, який супроводжувався розгортанням терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського

народу [6, с. 279–487]. Автори оцінюють культ особи як абсолютну цінність сакральної влади, аналізують його радянську модифікацію. Паралельно висвітлюється спротив тоталітарному режиму, український повстанський рух, розвінчується міф радянської українізації як фактичне маскування нового зросійщення України.

Значне місце відведено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, збиранню українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх модерністському задуму побудови Української Самостійної Соборної Держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу УРСР «як другої серед рівних», «кримського фактору» в українській справі, хрущовської «відлиги» і нової хвилі українського руху.

У четвертому та п'ятому розділах другої книги аналізуються особливості брежнєвського застою, наслідки кризи радянської системи, причини відновлення незалежності України, а також сучасні державотворчі процеси. Тут порушено таку проблему, як маніхейство в його східноцивілізаційному прояві, вплив маніхейства та візантизму на соціокультурні чинники українського суспільства [6, с. 487–637].

Підсумковий характер, окрім висновків, має шостий розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційного вибору сучасної України. Тут акцентується увага на аналізі факторів, які стримують або й заважають українцям утвердитись у європейському виборі. До них віднесено: а) зрощення влади з власністю і масштабна корупція, що диктує необхідність відділення політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатня обґрунтованість і соціокультурна спрямованість реформ, ігнорування в ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність їхньої корекції та модернізації; в) стагнація політичної системи України, надмірна заполітизованість еліт і внутрішня боротьба між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам, неконкурентоспроможність державних інституцій перед викликами сучасного світу; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; д) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії в системі

локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; е) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України [6, с. 638–687].

Можна солідаризуватися з підсумковою думкою авторів, викладеною у висновках другої книги, про те, що без дослідження і осмислення суті українського універсуму, без наукового пізнання природи і генези української цивілізації неможливо зрозуміти ні нашого минулого, ні теперішнього, ні, тим більше, майбутнього [6, с. 691].

На завершення зазначимо, що обидві книги насичені великим світоглядно-гуманістичним потенціалом, украй важливим для громадянського становлення молоді української генерації. Основними критеріями цивілізаційного розвитку науковці називають рівень розвитку духовної культури і моральності суспільства, брак яких гостро відчувається й сьогодні. Саме духовні цінності не лише в минулому, але й тепер виступають регуляторами поведінки як окремих осіб, так і діяльності суспільних груп, державних установ і громадських об'єднань. У свою чергу, вони самі впливають на зміни загальноприйнятих соціальних норм і суспільних орієнтирів. У зв'язку з цим цілком справедливо зазначено, що саме «діалектика культури, духовності й цивілізації» є «ключовим компонентом цивілізаційного осягнення» української історії [6, с. 688].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що вихід у світ дослідження М. Ф. Юрія, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакури та О. А. Удода «Україна найдавнішого часу – ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання» став знаковою подією не тільки в українській науці. Воно засвідчило, що українська гуманітаристика дедалі повніше засвоює цивілізаційні підходи до осмислення історичного процесу і в такий спосіб інтегрується у європейський гуманітарний простір. Коло піднятих питань, високий рівень їх розгляду – прикметна ознака даного двотомника.

Рецензоване видання вкотре доводить перевагу колективних зусиль у справі реалізації подібних проектів, що є запорукою високої якості кінцевого наукового продукту. А розмірковування авторів та рецензентів над проблемами цивілізаційного розвитку України сприятиме подальшому обговоренню порушених питань, стане способом привертання уваги до важливих, насамперед методологічних, проблем вітчизняної історичної науки, а також

до реалій соціокультурного розвитку України, які потребують осмислення і вирішення. Окремого схвалення заслуговує якісне поліграфічне і художнє оформлення книги.

Високо оцінюючи рецензовану працю, вважаємо доречним висловити низку зауваг та побажань. Не всі розділи підготовлені з достатньою повнотою та аргументованістю, авторам не вдалося уникнути деяких повторень. Хоча посилання на ряд відомих вчених у тексті праці представлені цілком достатньо, однак більш широкий історіографічний вступ до обох книг був би не зайвим. Тим більше, що автори у примітках навели досить розлогі відомості про основні праці сучасних авторів із обраної теми (і не лише українських), а у розділах аналізуються відповідні погляди того чи іншого вченого. Бажано було б при перевиданні праці, на що сподіваємось, умістити алфавітний, а може й предметний покажчик, що надасть їй більшого академізму.

Книга стане у нагоді не лише фахівцям, але й широкому колу осіб, які цікавляться українською історією. Видання важливе і з огляду підготовки нових спеціалістів зі спеціальностей «історія», «культурологія», «філософія», «етнологія» та ін. На жаль, наклад книг невеликий, а це викликає сумнів, чи потрапить видання до бібліотек усіх вищих навчальних закладів, де ведеться підготовка фахівців із гуманітаристики.

Примітки

1. Борисенко В. Історіософський погляд на традиційну культуру українців від найдавніших часів до XVIII століття / В. Борисенко // Українознавство. – 2012. – № 3. – С. 281–283.
2. Реєнт О. П. Україна найдавнішого часу — XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання : Рецензії і огляди / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 185–192.
3. Михальченко М. Чи існує українська цивілізація ? (Роздуми довкола книги «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання» / М. Михальченко // Віче. – 2013. – № 1. – С. 18–21.
4. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – 2-е вид. – К., 2004. – 734 с.
5. Юрій М. Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвць, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль, 2012. – Кн. I. – 700 с.
6. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвць, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

Поляки на сході України у 1832–1921-му роках

(Рец. на кн.: Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*. – Lublin: Wydawnictwo OLECH, 2012. – 230 s.)

Лихачова Т. М.

Польська людність на території України має глибоке коріння. Історію її проживання та «польський» слід у розвитку освіти, науки, культури, промисловості, історії міст і містечок України не оминали у своїх роботах українські та зарубіжні дослідники. Водночас, об'єктом пильнішої уваги авторів традиційно була Правобережна Україна. Передусім це пояснюється чисельністю поляків, які проживали на цих землях ще з часів Речі Посполитої. Отже, поява колективної монографії «Поляки у Східній Україні у 1832–1921-му роках», яка написана науковцями Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (М. Мондзіком, М. Коженевским, К. Латавцем, Д. Тарасюком), є очікуваною та актуальною спробою заповнити цю лакуну.

Це дослідження здійснене на основі чисельних архівних і опублікованих джерел. Автори врахували напрацювання польських, українських, білоруських та російських учених. Територіальні межі роботи охоплюють Катеринославську, Харківську, Полтавську та Чернігівську губернії. Достатньо обґрунтовані хронологічні межі дослідження: нижньою межею стало заснування у Харкові, «найбільшому та головному місті Східної України», римокатолицької парафії у 1832 р., верхньою – підписання Ризького мирного договору між Польщею та радянською Росією у 1921 р., що відкрило нову сторінку в історії регіону.

У першому розділі автори досліджують особливості розселення поляків на українських землях. Аналізуючи чисельність польської діаспори, вони зіткнулися з труднощами у зв'язку з тим, що критеріями визначення національності в тогочасних переписах населення були віросповідання та мова спілкування (с. 12–27). Складені авторами таблиці фіксують те, що не всі католики визнавали польську мову за рідну (серед католиків були німці, французи, італійці, чехи, литовці, угорці), та не всі, хто вважав польську рідною мовою, сповідували католицтво.

Велику увагу автори монографії приділили визначенню чисельності польських біженців та особливостям їх розміщення. ©Т. М. Лихачова, 2014

Науковці справедливо зазначили, що їх масове прибуття відбувалося у липні–серпні та досягло максимуму у вересні–жовтні 1915 р. (с. 25–27.). До кінця листопада того ж року «основна біженська хвиля досягла» українських губерній (далі розпочався складний етап організації їм всебічної допомоги на місцях). Спостереження авторів книги верифікуються документацією різних установ, які займалися обліком біженців. Наприклад, реєстраційні листи зберігаються у Центральному державному історичному архіві України [13–14], Державному архіві Харківської області [3–6]. Наведені дані про кількість польських біженців у Катеринославській, Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях підтверджуються і результатами інших досліджень [7, с. 443–444].

У другому розділі книги автори аналізують професійну структуру поляків, які проживали на сході України. Авторів навели чимало прикладів польського представництва у місцевих адміністраціях, військовій, транспортній, промисловій сферах, медицині, органах місцевого самоврядування та узагальнили їх у таблицях (с. 116–121). Можливо, доцільніше було б об'єднати підрозділи про адміністративний устрій та місцеве самоврядування, оскільки компетенція цих структур перетиналася.

Аналізуючи роботу поляків у сфері освіти, автори звертають увагу на діяльність учнів та студентів, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, гімназій і початкових шкіл. Вони роблять цікаве спостереження про реалізацію «інтелектуального потенціалу харківських технологів», випускників Харківського політехнічного інституту, у відродженій Польщі. Авторів дослідили розміщення чиновників та освітян Королівства Польського, евакуйованих улітку 1915 р., коло їхніх обов'язків та проблеми, з якими вони стикнулися в евакуації. Логічним, на нашу думку, було б надати у цьому розділі характеристику становища евакуйованих промислових об'єктів, їхніх працівників та залізничників. Натомість, ця проблематика вміщена до першого та третього розділів монографії (с. 31, 150, 157).

Одним із найцікавіших, на нашу думку, став підрозділ про організацію релігійного життя польської діаспори на сході України. Можна погодитися з авторами в тому, що «поляки задавали тон католицькому релігійному життю на цій території» (с. 97). Висвітлюючи діяльність митців польського походження (здебільшого в Харківській губернії), автори зробили важливий висновок про те, що поляки перш за все «намагалися зберегти свою культуру самобутність» (с. 114).

У третьому розділі автори надали панораму діяльності польських громадських організацій у Катеринославській, Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях. Читач знайомиться з причинами і факторами, що впливали на розвиток активності товариств, складом та діяльністю організацій, що виникли наприкінці XIX – на початку XX ст. (римо-католицькі благодійні товариства, польський клуб «Вогник» у Катеринославі, «Польський Дім» у Харкові, інші професійні організації). Окремо розглядаються товариства, що були створені у роки Першої світової війни, і заснування яких стало відгуком на забезпечення потреб нової категорії нужденного населення, так званих «жертв війни» (Центральний цивільний комітет губерній Царства Польського (далі – ЦЦК), Польське товариство допомоги жертвам війни (далі – ПТДЖВ), Польський львівський допоміжний комітет (далі – ПЛДК)). Активізацію діяльності цих організацій зумовила поява понад сотні тисяч польських біженців в українських губерніях, необхідність «забезпечити їм елементарні умови існування у місцях поселення та запобігти втраті національної свідомості у вигнанні» (с. 130). Зроблені авторами висновки про катастрофічні наслідки масової примусової евакуації населення західних губерній імперії та «безпорадність російської влади», яка спочатку ініціювала і профінансувала виселення місцевих мешканців, пояснюючи його вимогами війни, а потім асигнувала кошти на організацію їм допомоги, підтверджуються і проведеними нами дослідженнями [див.: 8, с. 48–52, 97, 128].

Аналіз діяльності ЦЦК, ПТДЖВ і ПЛДК надає можливість читачеві не тільки уявити обсяги та напрями їхньої роботи з організації допомоги біженцям і залучення до неї місцевих поляків, але й прослідкувати розмежування обов'язків комітетів. Так, автори пишуть, що ЦЦК займався допомогою польським біженцями, які мешкали в губерніях, ПТДЖВ допомагав тим, хто знайшов притулок у містах Російської імперії (через наявність тут ширшої мережі відділень), у той час як ПЛДК підтримував польських біженців та інші категорії евакуйованих людей зі Східної Галичини (підданих Австро-Угорщини). Приємно, що польські дослідники зробили висновки, які перегукуються із спостереженнями авторки даної рецензії [див.: 8, с. 117–130]. Водночас, винесення на перший план питань про загальну організацію допомоги біженцям (с. 152–153, 157, 159) допомогло б одразу отримати цілісне уявлення про багатогранну проблему біженців та роль, яку відігравали польські комітети у її вирішенні.

Остання частина монографії присвячена культурно-освітній та громадсько-політичній діяльності поляків після Лютневої революції 1917 р. Не досить чітко, хоча достатньо зрозуміло для підготовленого читача, авторами проведений аналіз політичних режимів часів Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Послідовно розглянуто польські політичні угруповання (народних демократів, демократів, соціалістів) у площині загальноросійських подій (Лютневої та Жовтневої революцій). Заслужують на увагу нариси про внутрішні конфлікти харківської групи СДКПиЛ, особливо про евакуацію її членів із міста у березні 1918 р. (спричинену німецькою окупацією) і «втрату» партійної каси (с. 195, 200–201). На жаль, до «Списку скорочень» не увійшли згадані у четвертому розділі аббревіатури (а саме: RDRIŻ – Рада робочих і солдатських депутатів, KPRP – Комуністична партія польських робітників, KPU – Комуністична партія України та POW – Польська військова організація).

В епілозі розглядається діяльність польської діаспори на сході України за часів громадянської війни у 1919–1921 рр. та підводяться підсумки дослідження.

Вочевидь, однією з беззаперечних заслуг монографії є її новизна та актуальність. Оскільки ця тема викликає і чималий громадський інтерес, відзначимо також, що вивченню історії поляків на сході України активно сприяє Генеральне Консульство Республіки Польща в Харкові. За його підтримки були проведені міжнародні наукові конференції, опубліковані результати наукових розвідок. Висловлюємо сподівання, що авторів монографії зацікавлять статті про сенатора С. Потоцького, драматурга Ю. Коженювського, лікаря В. Франковського, ботаніка та бактеріолога Л. Ценковського, фотографа та кінематографіста А. Федецького, композитора та скрипаля К. Горського, архітекторів Б. Міхаловського, О. Ржепішевського, З. Харманського та інших, і надихнуть дослідників у їхній подальшій роботі [1–2; 9–12].

Підсумовуючи, хочеться подякувати авторам за їхню ґрунтовну працю та побажати нових досліджень.

Примітки

1. *Видатні поляки Харкова*: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму, Харків, 7 грудня 2011 р. / Генеральне Консульство Республіки Польща в Харкові, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – 360 с.

2. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Спецвипуск: Творча постать Г. Семирадського у контексті вітчизняної та світової культури: Збірник наукових праць. – Х., 2009. – 200 с.
3. *ДАХО*. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 5.
4. *ДАХО*. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 6.
5. *ДАХО*. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 12.
6. *ДАХО*. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 225.
7. *Жванко Л. М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Х., 2012. – 568 с.
8. *Костянтин Горський (1859–1924)*: Матеріали Міжнародної науково-творчої конференції «Пам'яті Костянтина Горського (до 150-річчя від дня народження)», м. Харків, 2009 р. / Генеральне Консульство Республіки Польща в Харкові, «Польський Дім» у Харкові. – Х., 2009. – 252 с.
9. *Лихачова Т. М.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Харків, 2010. – 220 с.
10. *Миславский В.* Искусство фотографии Альфреда Федецкого / В. Миславский. – Х., 2009. – 128 с.
11. *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність*: Матеріали наукової конференції, м. Харків, 24 квітня 2004 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, «Польський Дім» у Харкові. – Х., 2004. – 208 с.
12. *Формування історичної пам'яті: Польща і Україна*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 12 травня 2007 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, «Польський Дім» у Харкові. – Х., 2008. – 432 с.
13. *Харків і Польща: люди і події*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 12 листопада 2005 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, «Польський Дім» у Харкові. – Х., 2006. – 272 с.
14. *ЦДІАК України*. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1688.
15. *ЦДІАК України*. – Ф. 930. – Оп. 1. – Спр. 14.

Тепер ми знаємо, чому і як...

(Відгук про книгу: *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів.* – К., 2013)

Наумов С. О.

Останніми роками продовжує зростати кількість (і якість) наукової літератури, присвяченої політиці імперської Росії в національному і, зокрема, українському питанні [див., напр.: 2; 5; 10; та ін.]. Разом з тим документальне забезпечення проблеми настільки слабе, що навіть такі ключові для цієї проблеми нормативні акти, як Валувєвський циркуляр 1863 р. чи Емський указ 1876 р., тривалий час були відомі здебільшого в викладі, «з других рук», не піддавалися спеціальному джерелознавчому аналізу. Не дивно, що, наприклад, з приводу документа 1863 р. дослідники до останнього часу мусили констатувати: «Як це не парадоксально, але досі залишаються актуальними, як мінімум, три питання: яким є діловодний різновид цього документа (і, відповідно, його «статус»); який саме текст слід вважати «циркуляром»; як датувати цей акт» [13, с. 629]. З текстом не менш одіозного циркуляру П. Столипіна 1910 р. й досі обізнані хіба що поодинокі фахівці, тож, скажімо, авторитетні автори найновішої праці про поліцію імперської доби в Україні змушені посилатися не на його текст, а на іншого українського дослідника [1, с. 475]. Таке становище пояснюється насамперед тим, що далеко не всі українські історики можуть дозволити собі розкіш працювати в центральних архівах Російської Федерації, а необхідних документальних публікацій було обмаль. Невелику частину важливих документів було надруковано ще в 1930 р. у книзі Ф. Савченка [8], доступ до якої був надовго втрачений, помертвому виданні архіву відомого російського (народженого в Харкові) історика В. Дякіна [4], спеціальних збірниках, присвячених історії національної політики, міжнародних відносин та українського руху імперської доби [6; 11; 14; та ін.]. Зрозуміло, що незнання чи неточне знання законодавчої основи і владних практик відкриває простір для викривлення історичних реалій, спекуляцій та емоційних, нерідко полярних оцінок національної політики самодержавства.

Вихід у світ рецензованого збірника [13] має істотно поліпшити ситуацію. Його підготував висококваліфікований творчий

колектив співробітників Інституту історії України НАН України та Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАК України): Геннадій Боряк, Василь Баран, Любов Гісцова, Людмила Демченко, Ольга Музичук, Петро Найдено, Валентина Шандра. Відповідальний редактор – заступник директора Інституту історії України НАН України з наукової роботи, завідувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України Г. Боряк, один із найбільш плідних і авторитетних вітчизняних фахівців у галузі археографії, джерелознавства й архівознавства.

Збірник містить 296 документів, 232 з яких публікуються вперше. Основний їх масив залучено з фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві (понад 200 одиниць) та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (понад 40). Окрему групу складають «Докладные записки, мемориалы и др. документы, касающиеся отмены ограничения украинского языка в дореволюционной России» – друковані копії матеріалів, зібраних у 1905 р. Комітетом міністрів у зв'язку з розглядом питання про скасування обмежень на друк українською мовою (зберігаються в відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника).

За походженням це в основному справочинна документація центральних і місцевих імперських інституцій, які здійснювали регуляторну політику щодо мовного аспекту «українського питання»: Канцелярії Синоду, Канцелярії міністра внутрішніх справ, Головного управління у справах друку, цензурних комітетів, жандармських управлінь і охоронних відділень, місцевих адміністративних і судових установ та ін. Їх доповнюють документи з особових фондів відомих українських діячів В. Антоновича, О. Лотоцького, М. Сумцова.

Хронологічно документи, представлені у збірнику, охоплюють період з 1847 р. по 1914 р. – від розгрому Кирило-Мефодіївського товариства до початку Першої світової війни. Їх зміст, на думку упорядників, не лише є відображенням «протидії імперського центру процесам утвердження української нації», а й «демонструє широку палітру різних форм протистояння між владою і суспільством крізь призму регулювання/заборони/обмеження/дозволу на вживання української мови» (с. LIII). З цього погляду опубліковані матеріали

можна поділити на дві групи. Першу, кількісно значно більшу, складають документи імперських установ, пов'язані з їхнім реагуванням або на суспільну актуалізацію проблеми української мови, або ж на відповідні розпорядження центральної влади. Вони розкривають передумови, обставини й наслідки появи Валуєвського циркуляру 1863 р., Емського указу 1876 р. та інших нормативних актів, які регулювали українське мовне питання в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Значна частина матеріалів відображає виконання цензурними установами обмежувальних актів щодо української літературної мови. Друга група репрезентує позицію української громадськості, її намагання протистояти цензурним обмеженням і заборонам. Обидві групи об'єднує тема української ідентичності як причини й наслідку мовного питання, її розуміння й оцінка перспектив з боку влади та різних громадсько-політичних течій імперського соціуму.

Не характерними для такого роду видань, але доречними і влучними є епіграфи, що відкривають збірник, відразу маніфестуючи його концепцію. Вислів засновника династії володарів Сербії (XII ст.) Стефана I Немані («народ, який губить свої слова, перестане бути народом») вказує на значущість мовного питання, його ключову роль для національної ідентичності. Але, можливо, упорядники заклали й менш очевидну, конотативну алюзію на асиміляторську спрямованість національної політики самодержавства, глибинний мотив поведінки російської імперської влади щодо мовного питання. Про усвідомлення царською адміністрацією значення українського мовного питання та пов'язаних з ним загроз свідчать слова тимчасового харківського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова (1881 р.): «Заміна малоросійською мовою мови російської у викладанні, хоча б навіть у початкових школах, заміна російських підручників написаними малоросійською мовою [...], логічно призводить у майбутньому до запровадження малоросійської мови у вищих навчальних закладах і до заміни нею мови державної у законодавстві, суді й адміністрації, загрожує незліченними ускладненнями та небезпечними змінами у державному ладі єдиної Росії» (с. III).

Збірник відкривають дві змістовні статті, які різнобічно актуалізують мовне питання, розкривають його генезу і зміст за імперської доби: «Мова як засіб формування національної ідентичності» доктора історичних наук, провідного наукового

співробітника відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України В. Шандри та «Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження» доктора філологічних наук, директора Інституту української мови НАН України П. Гриценка.

Хоча назва першої статті провокує очікування авторських рефлексій націоналістичного характеру (і частково ці очікування справджуються), її зміст усе ж більше стосується боротьби навколо мовного питання як серцевини «українського проекту» XIX – початку XX ст. Не виключено, що тут переважили наукові зацікавлення авторки: В. Шандра широко відома своїми дослідженнями російської імперської адміністрації на території України, тож добре обізнана з тогочасними владними практиками. Приховано полемізуючи з тими істориками, які наполягають на відсутності в самодержавства концептуалізованої національної і, зокрема, мовної політики, а отже, й неможливості її предметного дослідження, вона переконує, що «мовну політику, при всій її суперечливості, можна і варто реконструювати навіть тоді, коли вона не була чітко артикульованою, суворо регламентованою і не носила лише заборонний характер» (с. XIV). Така реконструкція, на думку В. Шандри, передбачає насамперед з'ясування владного й суспільного бачення проблеми, розуміння її суті та ставлення до неї, причому в широкому історичному контексті. Відповідно до цього у статті поставлено завдання вивести дослідження на «імперські обрії», визначено його ключові питання: «Як ставилася верховна влада імперії до мов тих народів, територію яких вона набула? Як еліти оцінювали її заходи, спрямовані на обмеження функціонування їхніх мов? Як влада і сама еліта розуміли співіснування державної російської мови і мов народів, що стали підданими російського імператора? І, окрім того, чи вважалася мова основним каталізатором у конструюванні української нації з точки зору як прихильників її розвитку, так і імператорської влади?» (с. VIII). Погоджуючись із тим, що вказані питання заслуговують бути лейтмотивом такого дослідження, все ж відзначимо, що деякі з них вибудовані в рамках націоналістичного (національного) дискурсу, створюючи враження, ніби влада й еліти справді могли тоді мислити відповідними категоріями. Характеризуючи ставлення самодержавства до мов народів приєднаних територій, авторка слушно виходить з того, що «політика верховної влади Російської

імперії до мов інших народів не була заздалегідь продуманою і не мала раз і назавжди визначеного характеру». На відміну, наприклад, від О. Міллера, який пропонує обмежити застосування терміну «русифікація», враховувати при цьому дійсні мотиви і зміст діяльності влади, її цілі й наслідки в сенсі акультурації/асиміляції, заперечує проти беззастережного визнання русифікаторських мотивів царизму в українському питанні [5, с. 55-72, 81], для В. Шандри останні є незаперечними. Вона не тільки послідовно вживає термін «мовна русифікація» щодо української ситуації, а й наголошує на її ексклюзивності, відзначаючи, що імперія не замірялася на мову та літературу інших народів, не витісняла їх з основних сфер побутування (с. XIV).

У підрозділі «Мовна ситуація в губерніях Лівобережної і Правобережної України» привертають увагу не зовсім звичні оцінки мотивації опонентів самостійної української мови. По-перше, вона пов'язується з політичною ситуацією (у зв'язку з Другим польським повстанням проімперська частина «малоросів» вважала, що «створенням особливої української мови можна зашкодити формуванню спільної антипольської єдності»). По-друге – з функціональними можливостями мови: «непотрібністю» слабкої, нерозвиненої української мови за наявності потужної, зрілої російської (с. XV-XVI). Не заперечуючи існування цих мотивів, все ж можна висловити сумнів щодо їхньої визначальності. Вони мали швидше ситуативне, тактичне значення, а справжні причини несприйняття української мови були глибшими. Коли суспільна ситуація змінювалась, з'являлись нові аргументи, але ставлення до української мови залишалось таким самим.

Мотивація української сторони окреслена, поміж іншим, в підрозділі «Мова як основний елемент української ідентичності». Для В. Шандри є безсумнівним, що «мотивація українофілів щодо конструювання української мови впливала з культурної моделі нації, покликаної виокремити, відмежувати українську ідентичність від російської шляхом виявлення її цінностей та проявів відмінностей, зокрема мовних» (с. XVIII). Подібні констатації нерідко зустрічаються в сучасній, особливо російській літературі і, як правило, слабо аргументуються. На нашу думку, в даному випадку має місце певне перебільшення рівня концептуалізації уявлень українофілів другої половини XIX ст. в націоналістичному сенсі (зокрема, їхньої обізнаності з «культурною» чи якимось іншими

«моделями нації»), глибини усвідомлення і цілеспрямованого вибудовування ними своєї діяльності як націєтворчої. Без ґрунтовного дослідження політичної культури українофілів, з'ясування, що саме з тогочасних модерних націоналістичних теорій і наскільки глибоко вони засвоїли, чи керувалися цими теоріями на практиці, такі твердження віддаватимуть спекулятивністю і штучною есенціалізацією, міфотворчістю на модерний лад. Цікаво, що там же В. Шандра пов'язує увагу українофілів до мови не стільки з конструюванням нації, скільки з потребою досягнення «соціального благополуччя і суверенності» та протистояння асиміляції. В окремому підрозділі статті характеризується значення освіти «в процесі соціалізації та формуванні ідентичності».

Розглядаючи «чинники Валувської заборони», авторка закидає імперській владі недалекоглядність та недооцінку стану української літературної мови, за якого «твердити про відсутність мови було великою неправдою», а також вказує на незаконність заборони (с. XXIV). В оцінці дій влади (з метою не дати мові можливості «стати основним елементом при творенні української ідентичності») теж присутній елемент штучної модернізації тогочасних уявлень, есенціалізації нібито властивого їй модерного націоналістичного дискурсу.

Не залишать читача байдужим і інші підрозділи цієї, безумовно, цікавої і змістовної, в хорошому науковому сенсі провокативної статті, присвячені подальшим епізодам боротьби на «мовному фронті» другої половини XIX – початку XX ст.: «Інтелектуалізація мови: від розмовної до текстів книжок та маркера етнічної єдності українських земель», «Сумніви у легітимності заборон української мови», «Вимоги щодо викладання українською мовою та її вивчення у школі».

П. Гриценко у статті «Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження» виходить з необхідності «урахування багатьох факторів, що впливали на стан та функціонування мови як багатовимірною лінгвальною й соціо-культурною феноменом» (с. XXXIX). При цьому він цілком слушно наголошує на вадах, притаманних вітчизняним дослідженням з цієї проблеми, які її не лише збіднюють, а й певною мірою спотворюють, деформують. Зокрема, відзначено вузькість і повторюваність джерельної та фактографічної бази праць – у той час, коли в архівах і рукописних фондах бібліотек залишаються неопрацьованими матеріали

першочергової важливості, які відображають необхідний історичний контекст розвитку української мови, формування й функціонування обмежувальних/заборонних нормативних актів, суспільної полеміки навколо цих питань. На думку автора, такий стан справ «унеможливило цілісне відтворення цього етапу історії української мови і культури, опису соціальної історії та історії мови» (с. XL). Водночас традиція посилається на одні й ті самі «хрестоматійні» урядові акти (як-то Валуєвський циркуляр чи Емський акт) без належної уваги до багатьох інших створює видимість «епізодичності чи випадковості» владних практик щодо української мови («насправді обмеження української мови були тривалими в часі й послідовними») та протистояння між українськими патріотами і їх опонентами.

Системність дій влади в мовному питанні, в основі яких була «докладно опрацьована система законів», була детермінована можливою загрозою для імперської цілісності та домінантного статусу російської мови. Тому вони перебували не стільки в мовно-культурній, скільки політичній площині («політичний дискурс оцінювання») та мали потужне ідеологічне обґрунтування, основними векторами якого щодо української мови були: статусність («наріччя», обласна мова), актуальність (непотрібність, «надлишковість»), функціональність (недостатність, непридатність, обмежені можливості).

Наслідки обмежувальних заходів П.Гриценко описує в такий спосіб, що вони мають актуальність не лише для тогочасного, а й для нинішнього суспільства: «Цілеспрямовані утиски в Росії всього зорієнтованого на українськість сформували дві моделі аксіології української мови в українському соціумі: одна – це усвідомлення суспільного значення рідної мови, визнання її високого рангу в ієрархії цінностей нації; така оцінка спонукає до захисту української мови; друга – індивідуальне ставлення до мови, байдужість і згода з будь-якими обставинами, зокрема й мовного буття, самооцінювання належності до українськомовної спільноти як ознака меншовартості. Друга модель породжує мовний конформізм, обниження мовної стійкості окремої особи чи мікроколективів, невизначену етнічну самоідентифікацію та пригамоване прагнення до її визначення» (с. LII).

У збірнику вміщено два додатки, які мають переважно історіографічну цінність, як відображення актуалізації і бачення

проблематики становища української мови поза межами України в різні історичні епохи. Один з них – це факсимільне відтворення раритетної брошури «Заборона українського слова в Росії. Реферат Петербурзької академії наук в справі знесення українського слова з додатком Історичної записки К. А. Воєнського і вступним словом проф. М. Грушевського» (Скрентон, 1916). Другим додатком є переклад українською передмови В. Дмитришина до мюнхенського перевидання книги Ф. Савченка. Оригінальний англomовний текст передмови, як і саме перевидання, нині важко назвати «рідкісним» (с. LIV) завдяки електронній бібліотеці «Diasporiana» [9], проте відтепер шлях до нього завдяки перекладу, безумовно, полегшиться.

Зручність роботи зі збірником значно підвищується завдяки вміщеним коментарям, анотованому покажчику імен, покажчику географічних назв, переліку використаних архівних фондів та публікацій документів, переліку документів. Особливу цінність становить «Покажчик українськомовних рукописних та друкованих творів, що розглядалися цензурними органами». Наведена в ньому інформація про ідентифіковані упорядниками близько 600 одиниць окремих творів, збірок, підручників, часописів (290 з яких було частково чи повністю було заборонено цензурою), слугуватиме вагомим доповненням до існуючих довідників [3; 7; 12; та ін.]. Збірник ілюстрований, що само по собі заслуговує на відзнаку, до того ж ілюстрації (фотокопії окремих сторінок українських видань, документів, рукописів) вдало урізноманітнюють, унаочнюють і уточнюють сприйняття, даючи уявлення про «обличчя» української літератури.

Становище рецензента зобов'язує до висловлення зауважень, тим більше, що деякий ґрунт для них усе-таки є, попри високий науковий рівень видання, старанну роботу упорядників, редакторів і видавців.

На нашу думку, не зовсім вдала назва: якщо понятійні пари «українська ідентичність – мовне питання», «мовне питання – державне регулювання» добре узгоджуються, то «державне регулювання» важко співвіднести з поняттям «українська ідентичність» хоча б тому, що останню імперська влада якраз не визнавала, не кажучи вже про можливість її регулювання (при тому, що вжиті владою заходи, звісно, так чи інакше впливали на формування ідентичності). Крім того, документів, які б безпосередньо відображали українську ідентичність (її прояви,

зміст, еволюцію, поширення тощо) у збірнику обмаль – очевидно, це завдання для наступних збірників. Перспективними і плідними в цьому відношенні можуть бути документи, які її засвідчують (наприклад, резолюції сільських сходів, учительських з'їзді, земських зібрань з вимогами української мови навчання, автономії України та ін.), джерела особового походження (листування, щоденники, спогади та ін.), офіційні матеріали (звіти, огляди, аналітичні довідки Департаменту поліції, губернаторів, жандармських управлінь) з характеристикою суспільних настроїв. Частково вони опубліковані, але у зв'язку з іншою проблематикою, тож не систематизовані, а здебільшого чекають на свій час у архівах та сховищах рукописів.

Супровід деяких документів небездоганний. Так, «Програма української молоді», схвалена І з'їздом Українських студентських громад (Київ, 1898 р.), у збірнику подана, відповідно до жандармської версії, як відозва комітету міфічної «Молодої України» (док. № 195, с. 286), при цьому остання в коментарях характеризується як «напівлегальна українська організація в Австро-Угорській імперії» (с. 637). Документ № 232 від 8 травня 1905 р. (с. 360-362) має заголовок «Циркуляр Головного управління у справах друку цензурним комітетам про допущення до друку для народного читання лише «безумовно безвредних» книг українською мовою». Тим часом у тексті українська (малоросійська) мова не згадується, тож заголовок, всупереч змісту документу, створює ілюзію, нібито «безвредные» книги українською мовою дозволялося друкувати. Про Д. Багалія в коментарях (с. 692) зазначено, що «впродовж 1906, 1910–1914 рр. Петербурзька академія наук обирала його членом Державної ради». Насправді він обирався за так званою «академічною» квотою від Академії наук та університетів, а був виборщиком від Харківського університету. Принципове значення має хибне датування членства Д. Багалія в Українській Академії наук (з 1919 р.). У дійсності він став академіком УАН від часу її заснування (14 листопада 1918 р.), а перенесення цієї дати на 1919 р. перегукується з радянською історіографічною традицією приписувати заснування УАН більшовикам. У покажчику імен (с. 718) фігурують «Коваленко О. К. – селянин з хут. Власова Наголінської волості Бірючанського пов. Воронезької губ., звинувачений у замовленні передруку тексту і нот гімну «Ще не вмерла Україна» в Києві в друкарні П. Барського» і «Коваленко О. К. (1880–1927) –

український поет, перекладач, видавець». Тим часом ці відомості стосуються однієї особи. На тій самій сторінці про Г. Коваленка-Коломацького вказано лише, що він був членом Одеської громади, хоча про цього відомого українського письменника вдосталь інформації в численних вітчизняних енциклопедіях. В довідці про О. Катренка (с. 716) не зазначено його справжнє прізвище (Катрухін). Дуже вибірково й неповно подані псевдоніми й криптоніми.

Проте відзначені тут «нерівності» наскільки незначні, що більшість читачів їх навіть не помітять. Натомість гідно оцінити наукову й суспільну значущість збірника легко зможе кожен, хто його хоча б погортає. Втім, можна бути впевненим, що, відкривши цю книгу, ніхто не зможе так просто від неї відірватися.

Примітки

1. *Бандурка О. М.* Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.): історико-правове дослідження / О. М. Бандурка, В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків, 2012. – 616 с.
2. *Бардаш О. Д.* Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900-1917 рр.) / О. Д. Бардаш. – К., 2011. – 208 с.
3. *Друкований* зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923 / Національна парламентська бібліотека України; В. В. Патока (ред.), Р. С. Жданова (уклад.), І. О. Негрейчук (уклад.). – Київ; Харків, 1999-2008. – Вип. 1-4.
4. *Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) / В. С. Дякин. – СПб., 1998. – 1000 с.
5. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М., 2006. – 248 с.
6. *Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия).* – М., 1997. – 643 с.
7. *Репертуар* української книги 1798–1916: Матеріали до

- бібліографії. У 9-ти тт. / Л. І. Крушельницька (відп. ред.) Л. І. Ільницька, Я. Р. Дашкевич. – Львів, 1995-2005. – Т. 1-9.
8. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків; Київ, 1930. – 430 с.
  9. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року / Ф. Савченко. – Мюнхен, 1970. – 415 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/7283-savchenko-f-zaborona-ukrayinstva-1876-roku/>. Доступ – 11.04.2013 р.
  10. Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006. – 709 с.
  11. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 5-6.
  12. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1798–1923: Бібліогр. покажчик. У 3-х тт. / М. Д. Бойченко, С. А. Дзюбич, Т. Б. Королькова та ін. – К., 2003. – Т. 1-3.
  13. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К., 2013. – LXII; 810 с.; іл.
  14. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1. – 510 с.

Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł, wstęp i opracowanie A. Górak i K. Latawiec, Lublin 2012. – 238 s.

Посохов С.І.

Доктори Артур Горак та Кшиштоф Лятавець, науковці Університету Марії Кюрі-Складовської в Любліні, підготували до друку цікаву документальну збірку. Ці джерела дозволяють з'ясувати функціонування канцелярій органів влади та управління в Галичині в період з останньої третини XVIII ст. до 1918 р., коли ця історична область була частиною Австро-Угорщини. Підготовці зазначеної праці сприяли багаторічні джерелознавчі розвідки та дослідження історії органів влади та управління Польщі, які здійснили ці автори¹.

У будь-якому посібнику з джерелознавства історії України відзначається важливість дослідження діловодної документації органів влади та управління, які діяли в центрі та адміністративних одиницях, у різних регіонах країни. Більше того, відтепер у джерелознавчих студіях нерідко зазначають, що сучасні методи роботи з масовими джерелами, передовсім із застосуванням комп'ютерних технологій, допомагають здійснити обробку діловодних матеріалів (особливо тих, які мають формуляр), що відкриває нові перспективи досліджень діяльності адміністративних органів у різні часи на теренах різних держав. Втім таких досліджень, де б надавався глибокий аналіз діловодної документації, не так і багато.

Отже, видання джерел, яке підготували А. Горак та К. Лятавець, важливе та актуальне як точки зору дидактичної – підготовки фахівців-істориків, архівістів, в тому числі й в університетах України, так й для подальших джерелознавчих та суто історичних досліджень.

Книга містить коротке вступне слово авторів, в якому визначені завдання роботи із вивчення «канцелярій» Галичини. Далі автори

¹ Górak A. Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867 – 1918). Studium administracyjne i prozopograficzne. - Lublin – Radzyń Podlaski, 2006; Górak A. Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867–1918. - Lublin, 2008; Dzieje biurokracji na ziemiach polskich /pod red. A. Góranka, K. Latawca i D. Magiera. T.3. - Lublin-Siedlce, 2009; та ін.

пропонують читачеві короткі нариси, присвячені кожному типу «канцелярій» органів влади, які існували в Галичині у зазначений період. У цих шкідках містяться стислі огляди основних засад функціонування «канцелярій», визначені характерні типи документації, які утворювалися в процесі діяльності цих установ. Збірка добре структурована, тому читач може легко знайти певну, потрібну йому «урядову» канцелярію для більш детального вивчення або довідки. В цій частині книги автори фактично здійснили хоча й коротку, але послідовну характеристику всіх «адміністрацій» Галичини під кутом зору процесу розвитку «бюрократизації», тобто системи документації в них за часів Австро-Угорщини. Фактично автори подали картину розвитку основних форм та видів діловодної документації канцелярій адміністрації Галичини з XVIII – до 1918 р. У книзі представлено короткий аналіз основних видів документації, яку вели в цей час цивільні, військові, судові та нотаріальні адміністрації.

Друга частина книги («Додатки»), містить витяги або повний текст законодавчих актів та інструкцій, які визначали порядок діловодства, обов'язки чиновників різних установ (та їх відділів) щодо ведення офіційних документів, порядку руху документації, форми та різновиди актів. Публікація цих актових джерел дозволяє студенту або ж досліднику швидко зорієнтуватися в величезному «морі» офіційних паперів, які утворювалися, приймалися, розглядалися різними установами в Галичині. Звернення до цих матеріалів дозволяє уникнути розповсюдженої вади історичних досліджень, коли науковець, аналізуючи певний «свій» документ, не завжди уявляє (іноді це дійсно доволі складно зробити) його місце в складній бюрократичній системі обігу документації. Дана збірка джерел дає відповіді на питання, розв'язанням яких дослідники нерідко свідомо чи несвідомо нехтують, оскільки вони далеко «виходять за межі завдань» конкретної роботи, але водночас конче необхідні для розуміння інформаційного потенціалу цих джерел.

Книга містить також ілюстрації, які дозволяють уявити вигляд формулярів різних документів, або ж умови праці їх творців (вид стола керівника канцелярії, канцелярських приладів XIX ст.). Наприкінці книги подано список рекомендованої спеціальної літератури.

Ознайомлення із книгою, яку підготували Артур Горак та Кшиштоф Лятавець, дозволяє приєднатися до думки рецензента видання, доктора габлітованого Войцеха Кравчука, що ця збірка

джерел настільки добре підібрана, що буде корисна не тільки для студентів, але і для працівників архівів та істориків, які займаються проблемами архівістики та історії адміністрації. Можна додати, що насправді чимало дослідників напевно будуть заглядати до книги, щоб полегшити/пришвидшити розуміння фіксації, місця та руху документу в системі «канцелярій», вивчаючи історію підприємств, набір до війська чи сварки між сусідами. Переконані, що ця збірка джерел буде корисна й українським історикам, які здійснюють аналогічні дослідження, а також стане в нагоді на кафедрах, де відбувається підготовка архівістів.

Борис Петрович Зайцев
(30.11.1927 – 23.01.2014)

23 января 2014 года на 87-ом году жизни скончался видный украинский источниковед, один из основоположников эмблематики Советской Украины – Борис Петрович Зайцев. Ушел из жизни один из последних свидетелей и участников Великой Отечественной войны, беспредельно преданный университетской науке и образованию преподаватель.

Более 60-ти лет его жизни были отданы историческому факультету Харьковского университета. С 1956 г., после окончания факультета, он работал здесь же сначала научным сотрудником, потом заведующим Археологическим музеем. В 1969 г. защитил кандидатскую диссертацию «Эмблематика Советской Украины» под руководством известной исследовательницы, профессора Московского государственного историко-архивного института Е. И. Каменцевой. С момента создания кафедры историографии, источниковедения и методики истории в сентябре 1964 г. стал одним из первых ее преподавателей. На этой кафедре он проработал до 2001 г. После длительного перерыва он первым стал преподавать архивоведение и специальные исторические дисциплины. Б. П. Зайцев – автор более 400 научных, научно-популярных и учебно-методических работ. Значительная их часть посвящена истории Харьковского университета, который стал для Бориса Петровича вторым домом.

MEMORIA

Это был образцовый педагог, коллега и семьянин. Совсем не случайно, когда в 90-е годы прошлого столетия в университете были возобновлены, после долгого перерыва, почетные звания, диплом №1 заслуженного преподавателя был вручен нашему коллеге – Борису Петровичу Зайцеву. Но, кроме того, он был удостоен звания Почетный член Всеукраинского союза краеведов, в составе кафедры получил премию имени Д.И. Яворницкого Всеукраинского союза краеведов, стал победителем областного конкурса «Вища школа – кращі імена», был награжден Почетной грамотой Государственного комитета архивов Украины, стал стипендиатом Харьковской областной государственной администрации (стипендия имени В. Н. Каразина).

В лице Б. П. Зайцева факультет потерял преданного своему делу и отзывчивого на проблемы окружающих, человека. Его любили, на него равнялись, его ценили. Мнение Бориса Петровича, его советы и доброе отношение создавали творческую атмосферу для всех нас. К сожалению, время неумолимо... Но остались его книги и ученики, а в наших сердцах навсегда сохранится память об искреннем и добром, трудолюбивом и скромном человеке.

*С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко,
А. Д. Каплин, С. М. Куделко, О. Г. Павлова.*

**ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Звіт про наукову роботу на історичному факультеті за 2013 р.

В. О. Куліков, Д. В. Миколенко

2013 р. виявився для історичного факультету продуктивним: за більшістю параметрів, зокрема, щодо обсягів друкованої продукції та участі в конференціях, факультет досяг показників кращих з попередніх років, а за деякими – перевищив їх.

Загальні підсумки наукової роботи факультету, до певної міри, відбиває рейтинг кафедр. Як і в попередні роки, більшість кафедр факультету увійшли до п'ятірки кращих серед кафедр гуманітарного профілю (у рейтинговому списку 52 кафедри такого профілю): кафедра історіографії, джерелознавства та археології посіла перше місце; кафедра історії стародавнього світу та середніх віків – друге місце; кафедра історії Росії – п'яте місце; кафедра нової та новітньої історії – дванадцяте місце; кафедра історії України двадцять дев'яте місце.

У 2013 р. дві наші лабораторії отримали статус навчально-дослідних. Це лабораторія Германо-слов'янської археологічної експедиції (завідувач – доц. М. В. Любічев) та Лабораторія історичної інформатики (завідувач – Р. Г. Любавський). Суттєвих кадрових змін на факультеті у 2013 р. не відбулось. Частка викладачів пенсійного віку становить 30 %. Це на декілька процентних пунктів вище, ніж в середньому по університету (27,5 %), але, віковий баланс підтримується на належному рівні, здійснюється завдання передачі досвіду між поколіннями фахівців.

За якісними показниками кадровий склад історичного факультету випереджає середні показники по університету. Частка науково-педагогічних працівників, що мають наукові ступені та вчені звання – 96 % (в цілому по університету 67 %).

Результати роботи окремих співробітників факультету відображає індивідуальний рейтинг науково-педагогічних працівників. Третій рік поспіль його лідером є проф. С. І. Посохов, друге місце посів проф. Д. М. Чорний. Третє, четверте та п'яте місце посіли відповідно проф. О. Д. Каплін, доц. С. В. Д'ячков, доц. А. М. Домановський. У цілому в більшості викладачів показники вищі, аніж у минулому році, але п'ятеро наших колег мають рейтинг нижчий за 10 балів. Вже неодноразово зазначалося, що даний рейтинг має певні вади,

оскільки розрахований передусім на природничі та технічні спеціальності. Однак, не абсолютизуючи його результати, університетський індивідуальний рейтинг все ж дозволяє скласти уявлення про інтенсивність науково-методичної та організаційної роботи окремих співробітників факультету.

У 2013 р. було успішно перереєстровано Спеціалізовану раду по захисту дисертацій, що діє при факультеті. Протягом року на засіданнях Спецради відбувся захист 1 докторської дисертації та 14 кандидатських дисертацій за спеціальностями «Історія України» та «Всесвітня історія». Жодної дисертації відхилено ДАКом не було.

Окремо зупинимося на основних показниках наукової продукції історичного факультету. У 2013 р. вийшли чергові випуски факультетських періодичних видань: «Вісник ХНУ. Серія «Історія» (вип. 46 та вип. 47); «Дриновський збірник» (т. 6); «Харківський історіографічний збірник» (вип. 12), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (вип. 16). У 2013 р. реалізовано дуже важливе завдання – включення більшості фахових видань до міжнародної наукометричної системи «Російський індекс цитування». Наразі факультетське фахове видання «Старожитності» отримало у системі імпаکت-фактор. Стратегічним завданням залишається включення факультетських періодичних видань до інших міжнародних наукометричних баз, таких, як «Scopus» та «Web of Science». Для цього, а також для успішної перереєстрації фахових видань, яка має відбуватися у 2015 році, нам треба збільшити частку статей, написаних англійською мовою.

Окрім фахових видань, у 2013 р. були опубліковані такі збірники праць: другий випуск «Остроготіки», тези доповідей студентів та аспірантів «Каразінські читання (історичні науки)», другий том періодичного видання з візантиністики «Нартекс», присвячений 60-річчю проф. С. Б. Сорочана та інші.

Також ми продовжили серію видань, присвячених нашим вчителям, книгою про проф. В. І. Кадеєва (1927-2012). Вийшов друком бібліографічний довідник «Історики Харківського університету. 1905-2012 рр.», над яким колектив дослідників історичного факультету та Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна працював декілька років.

У 2013 р. співробітниками факультету було опубліковано 17 монографій та брошур. Серед них – «Університет в Російській імперії XVIII – першої половини XIX века» під редакцією А. Ю. Андреева та С. І. Посохова; монографію з історії Словаччини

проф. Є. П. Пугача; серію видань, які презентують праці російських дореволюційних мислителів, опубліковано у видавництві «Институт русской цивилизации» за участі проф. О. Д. Капліна; серію видань з історії Харківського університету підготовлено співробітниками Центру краєзнавства академіка П. Т. Тронька тощо.

Навчально-методичні видання цього року представлені, передусім, роботами викладачів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Це посібник доц. С. В. Дьячкова «История средневекового Востока: Конспект лекций»; книга проф. І. П. Сергеева «Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя: материалы к спецкурсу»; посібник проф. С. Б. Сорочана «Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы: учебное пособие» та ін.

На факультеті традиційно проводиться активна археографічна робота, результатом якої стала публікація збірника документів «Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны» (СПб., 2012), підготовлена за участі проф. С. І. Посохова та проф. С. М. Куделка спільно з науковцями із РДГУ. Крім того, опубліковано спогади російського чиновника поч. XIX ст. Р. М. Цебрикова «Путешествие из Петербурга в Харьков» (підготувала доц. В. Ю. Іващенко).

Кількість статей, опублікованих співробітниками факультету у 2013 р., фактично залишилася на рівні попереднього року: 154 опублікованих статті у 2013 р., 164 статті у 2012 р. Кількість статей, надрукованих у зарубіжних виданнях в 2013 р. становить 43 (2012 р. – 50).

Ряд статей опубліковано у престижних закордонних виданнях гуманітарного профілю: «Русский вестник» (проф. О. Д. Каплін), «Вестник древней истории» (доц. О. П. Мартемьянов), «Античный мир и археология» (доц. А. М. Токарев), «Deutsches Historisches Institut Moskau, Bulletin» (Р. Г. Любавський), «Dzieje biurokracji» (проф. С. І. Посохов, проф. Л. Ю. Посохова) та ін. Втім, завдання збільшити кількість публікацій іноземними мовами у провідних періодичних виданнях залишається для нас актуальним.

В цілому в 2013 р. співробітники історичного факультету опублікували науково-методичної продукції загальним обсягом 314 умов. друк. арк. (у 2012 р. – 383). Найбільш результативним (за показниками обсягу) виявився колектив кафедри історіографії, джерелознавства та археології, частка якого в загальному обсягу опублікованої продукції становить майже 40 % (121 ум. д. а.). Співробітники кафедри історії стародавнього світу та середніх віків

опублікували в 2013 р. продукції загальним обсягом 90 ум. д. а.; кафедри нової та новітньої історії – 61 ум. д. а.; кафедри історії України – 36 ум. д. а.; кафедри історії Росії – 6 ум. д. а.

Аналіз публікаторської активності співробітників факультету засвідчив традиційно високе індивідуальне варіювання. Найбільше у минулому році текстів (за обсягом) опублікували проф. С. М. Куделко (39 ум. д. а.), проф. С. І. Посохов (37 ум. д. а.), проф. О. О. Чупило (33 ум. д. а.), доц. Дьячков С. В. (24 ум. д. а.), доц. Домановський А. М. (19 ум. д. а.). Разом з тим близько чверті викладачів публікували текстів загальним обсягом менше 2 ум. д. а.

Звичайно, обсяг опублікованої продукції є лише одним із показників. Для можливості відстеження цитованості наукових публікацій, їх загребуваності науковою спільнотою, а також з метою популяризації факультетської наукової продукції було організовано роботу із розміщення електронних копій фахових видань факультету у відкритому доступі на спеціальному сайті наукометричної системи Російського індексу цитування [elibrary.ru] та в репозитарії Харківського університету.

У 2013 р. співробітники факультету традиційно виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні різних видань.

У 2013 р. на факультеті було проведено 12 конференцій, круглих столів та семінарів. У порівнянні з іншими підрозділами університету, історичний факультет належить до найбільш активних в плані організацій та проведення конференцій: у минулому році за кількістю проведених конференцій факультет посів третє місце (після факультету іноземних мов та екологічного факультету).

Серед найбільш важливих заходів, організованих факультетом у 2013 р., варто згадати публічну дискусію за участю польського методолога Войцеха Вжосека «Теорія – історія – суспільство: суспільна роль історії в Польщі та Україні» (березень); 66-ту міжнародну конференцію молодих вчених «Каразінські читання: історичні науки» (квітень); міжнародну наукову конференцію XIII «Кирило-Мефодіївські читання» (травень); науковий симпозіум «Україно-сербські зв'язки XVIII–XX століть» (травень); Міжнародну наукову конференцію «VII Дриновські читання» (жовтень); науково-практичну конференцію «Харківський університет у символах, емблемах, образах» (листопад); наукову конференцію-презентацію «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини

України. Підсумки польових досліджень у 2013 році» (грудень); 31-у Міжнародну краєзнавчу конференцію молодих учених «Краєзнавство на перетині дисциплін: здобутки та проблеми» (грудень); науковий семінар-зустріч із директором Інституту Історії Університету Марії Кюрі-Склодовської професором Даріушем Слапеком, та віце-директором цього ж інституту проф. Гжегошем Явором, (грудень) та ін.

Вже традиційними стали наукові конференції для школярів, які виконують важливу профорієнтаційну функцію. В 2013 р. кафедрами історичного факультету були проведені чергові «Різдвяні читання» та історико-краєзнавчу конференцію «Воєнне минуле рідного краю». Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків продовжила реалізацію проекту із організації публічних читань з візантиністики, які відбуваються щомісяця у конференц-залі Свято-Пантелеймонівського храму м. Харкова.

Таким чином, конференції та семінари, що проводяться на факультеті, є не тільки майданчиком для обміну ідеями, але стали базою для побудови інших організаційних форм науково-просвітницької діяльності та створення системи стимулів до цієї діяльності.

У минулому році співробітники та аспіранти факультету взяли участь у роботі 139 конференцій (2012 р. – 145) конференцій, більшість з яких мала міжнародний статус. Географічно, окрім України, це – Австрія, Азербайджан, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Молдова, Польща, Російська Федерація, Румунія, Швеція.

Значна кількість виступів на конференціях співробітників факультету відбувалась в рамках реалізації міжуніверситетських або міжкафедральних наукових проектів, серед яких в 2013 р. були наступні: «Історія університетської науки та освіти в Україні XIX-XXI ст.» затверджена на 2013-2015 рр. як фундаментальна (керівник теми – проф. Л. Ю. Посохова); міжнародний науковий проект «Знахідки римських республіканських монет на території Центральної та Східної Європи», що фінансується Національним центром науки Польщі (від історичного факультету – доц. К. В. Мизгін); міжнародний науковий проект «Знахідки римських монет на території Польщі», що фінансується Міністерством вищої освіти і науки Польщі (від історичного факультету доц. К. В. Мизгін); «Північний Кавказ в соціокультурному просторі дореволюційної та Радянської Росії», разом із Північно-Кавказьким федеральним університетом (керівник – проф. С. І. Посохов); «Індустріалізація

та міський ландшафт Промислового Півдня Російської імперії», разом із Центром міської історії Центрально-Східної Європи (від історичного факультету – доц. В. О. Куліков) тощо.

Значною мірою високі показники наукової роботи забезпечуються завдяки діяльності наших наукових центрів – Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Навчально-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції, Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, а також музеїв.

Крім науково-дослідної та навчальної, зазначені структури допомагають у реалізації важливого завдання – популяризації науки. Наприклад, зусиллями співробітників Музею історії університету в 2013 р. було проведено 11 виставок з якими ознайомились більше 3,5 тис. відвідувачів. А загалом в 2013 р. співробітниками факультету (передусім Музею історії університету, МАЕСУ та НДЛ Германо-Слов'янської археологічної експедиції) було організовано 18 виставок, на яких представлено більше 1000 експонатів.

Наукові та навчально-дослідні центри беруть безпосередню участь у проведенні археологічних розкопок та організації на їх базі археологічних студентських навчальних практик. Як і в минулі роки, в 2013 р. наші експедиції працювали у Харківській, Полтавській області та Криму. Виставка знахідок 2013 р., яка була організована в Музеї історії університету, засвідчила, що польовий сезон був вдалим.

Міжнародне співробітництво у 2013 р. розвивалося за традиційними напрямками: Російська Федерація, Болгарія, Латвія, Німеччина, Польща. За останні декілька років польський напрямок став для факультету стратегічним. Із науковими інституціями Польщі реалізуються спільні дослідні проекти; науковці вузів-партнерів увійшли до складу редколегій періодичних видань; статті деяких наших колег були надруковані в престижних польських виданнях; здійснюється академічний обмін тощо. Особливо відзначимо плідну співпрацю із Університетом Марії Кюрі-Склодовської (Люблін).

Як і в попередні роки, важливим завданням є пошук внутрішніх і міжнародних грантів. В минулому році викладачі факультету скористались підтримкою таких грантових програм: грант Фонду імені барона Ротшильда (м. Лондон, Велика Британія) надав кошти на розробку теми «Євреї Сходу України від Хазарського каганату до наших днів» (виконавці – проф. С. М. Куделко, доц. В. В. Скирда, доц. І. Б. Шрамко); Харківська обласна держадміністрація профінансувала підготовку довідкового видання «Харківщина:

енциклопедичний довідник»; грант Харківського міськвиконкому на підготовку екскурсив отримав Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька. Деякі видання історичного факультету були профінансовані за рахунок різних громадських установ та приватних пожертв. Втім, очевидно, що фандрайзингову діяльність можна і треба інтенсифікувати. Доволі скромними є також успіхи в пошуку індивідуальних грантів.

З метою поширення інформації про гранти та стипендії у 2013 р. запущено новий проект – спеціальну сторінку із академічними новинами в фейсбуці, на якій ми розміщуємо інформацію про актуальні грантові програми, стипендії, міжнародні конференції.

Минулорічні колективні та індивідуальні успіхи науковців факультету були відзначені нагородами та преміями: рішенням загальних Зборів академіків Болгарської АН проф. М. Г. Станчева обрано Іноземним членом Болгарської академії наук; рішенням Харківської обласної адміністрації призначено стипендію імені В. Н. Каразіна доц. К. В. Мизігну; проф. С. М. Куделка нагороджено Грамотою предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана) тощо.

Стосовно перспектив розвитку наукової діяльності, слід зазначити, що наразі найбільш актуальним є питання підвищення якості наукової продукції. Відповідно до Програми розвитку університету на період 2010-2020 років, особлива увага має приділятися підвищенню результативності наукових досліджень, комерціалізації результатів наукових досліджень та інноваційній діяльності. Зважаючи на це, нашим першочерговим завданням є збільшення кількості публікацій наших викладачів в журналах з імпаکت-фактором (особливо – англомовних) та включення наших видань до міжнародних наукометричних баз даних.

Науково-дослідна робота студентів історичного факультету протягом 2013 р. розвивається переважно в рамках Студентського наукового товариства (СНТ). Однією з основних форм організації т. зв. «молодої науки» на факультеті є проведення конференцій, круглих столів та семінарів. Минулого року було проведено три міжнародні конференції: «66-ті Каразінські читання (історичні науки)» (понад 280 учасників); XXXI Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство на перетині дисциплін: здобутки та проблеми» (понад 60 учасників) та XIII-ті «Кирило-Мефодіївські читання (близько 30 учасників); Було також організовано круглі столи «Соціальна модернізація українських земель наприкінці XVIII –

першій половині XX ст.», «Державотворчі процеси на Балканах: політичні, соціально-економічні та культурні чинники», «Соціальна модернізація Російської імперії», «Роль особистості у політичній історії стародавнього світу, середніх віків і нового часу». Результатом спільних зусиль історичних факультетів Харківського національного і Белгородського державного університетів стала п'ята міжнародна студентська школа «Історико-культурна спадщина євро регіону «Слобожанщина», яка проходила у вересні 2013 р. у Харкові.

За підсумками минулого року на історичному факультеті було опубліковано два збірники студентських наукових робіт – матеріали міжнародної конференції «Каразінські читання», а також шістнадцятий номер фахового щорічника молодих учених «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Збільшилася кількість публікацій наших студентів у збірниках наукових праць. З одного боку, це наслідок запровадження додаткових умов для вступу в магістратуру, з іншого – це також результат покращення якості студентських робіт, адже вони проходять жорсткий відбір редакційної колегії.

Закордонні відрядження наших студентів і їх участь у міжнародних освітніх проєктах сприяють розвитку науки. Так, 18-27 квітня 2013 р. викладач кафедри історії Росії П. В. Єремєєв та студенти історичного факультету Антон Іноземцев і Єлизавета Красnodубець відвідали Чуваський державний університет (м. Чебоксари). Студенти, що спеціалізують на кафедрі історіографії, джерелознавства і археології та кафедрі історії України взяли участь в архівознавчому об'їзді Польщі «Архіви та музеї Любліну, Варшави, Кракова, Сандомиру» (керівник – проф. Л. Ю. Посохова). Вже два роки поспіль студенти факультету на чолі з доцентом О. А. Ручинською відвідують Грецію (Каламос, Аттика) по програмі «Греція: історія, культура і навколишнє середовище». Чотири студенти історичного факультету пройшли річне стажування в Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова.

Окремо необхідно відмітити успіхи наших студентів й аспірантів у здобутті стипендій за підсумками міжнародних і всеукраїнських конкурсів, а також у рамках освітніх програм. Цього навчального року Ольга Красько, Євген Рачков, Вікторія Солодкіна і Владислав Васильцов за результатами конкурсу «Zavtra.in.ua», отримали річні стипендії від фонду В. Пінчука. Наша випускниця Ганна Литовченко й аспірантка Катерина Сорочан навчаються відповідно у Греції та Італії за міжнародною програмою «Еразмус мундус».

Євген Рачков отримав перше місце на всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії (науковий керівник – проф. С. І. Посохов). Студентка IV курсу Марина Шевчук стала лауреатом Всеукраїнського конкурсу наукових робіт «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», який проводив Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» (науковий керівник – проф. Л. Ю. Посохова). Наші студенти брали участь у Міжнародній науковій конференції «Ломоносовські читання» (МДУ імені М. В. Ломоносова). За підсумками конференції доповіді Олега Моргуна, Павла Уллаха, Сергія Білоуса, Катерини Ільїної, Наталії Попової, Катерини Єремєєвої були відзначені спеціальними дипломами.

Студенти історичного факультету взяли участь в II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії України (м. Миколаїв), на якому Кирило Каштанов посів перше місце. Павло Уллах отримав II місце у II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії, що проходила в Луганському національному університеті імені Т. Г. Шевченка.

Сподіваємось, що у наступному році викладачі, аспіранти та студенти історичного факультету зможуть досягти не менш гідних результатів у своїй науковій роботі.

Хроніка подій на історичному факультеті в 2013 р.

- 8 січня – 15 червня** в Чугуївському КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна» була організована виставка археологічних знахідок із фондів МАЕСУ «Найдавніше минуле краю».
- 13–14 січня** кафедра історії стародавнього світу та середніх віків разом із Харківським територіальним відділенням МАН України, Міжнародним науковим товариством «Нартекс» та Школою мистецтв провела XIII учнівську науково-практичну конференцію «Різдвяні читання».
- 30 січня** на історичному факультеті відбувся III (обласний) етап учнівської олімпіади з історії. Участь в інтелектуальних змаганнях взяли понад 240 учнів із шкіл Харкова і області.
- 31 січня** в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбувся науково-практичний семінар «Проблеми сучасної музейної комунікації» (IV Луньовські читання), присвячений 40-річчю Музею історії університету. У заході взяли участь науковці, музеєзнавці, мистецтвознавці, художники, бібліотекарі, вчителі, краєзнавці із Харкова і Києва. У межах семінару було організовано виставку до 40-річчя Музею історії університету.
- 4 лютого** була підписана Робоча програма співробітництва на 2013–2014 рр. між історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна та Інститутом історії України НАН України.
- 4 лютого** була підписана Робоча програма співробітництва на 2013–2014 рр. між історичними факультетами ХНУ імені В. Н. Каразіна та МДУ імені М. В. Ломоносова.
- 8 лютого** відбувся науковий семінар Центру болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова, організований спільно із кафедрою стародавнього світу та середніх віків.
- 9–10 лютого** на історичному факультеті відбувся Обласний етап конкурсу захисту робіт Малої академії наук.
- 10 лютого** у приміщенні Державного архіву Харківської області

- (пр. Московський, 7) відкрилася виставка до 240-ї річниці з дня народження В. Н. Каразіна «Засновнику Харківського університету присвячується». Проект здійснено в рамках співпраці історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна та Державного архіву Харківської області. За результатами роботи Центром краєзнавства імені акад. П. Т. Тронька спільно з ДАХО видано каталог виставки.
- 14 лютого** на історичному факультеті відбулася спеціальна прем'єра документального фільму «Дві столиці» із серіалу «Українська мрія», за участі його авторів – журналіста Л. Мачуліна, режисера І. Шатохіної, історика Ю. Шаповала.
- 22 лютого** аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Л. В. Філіпенко захистила кандидатську дисертацію «Становлення та еволюція «ідейних» жіночих журналів у Російській імперії початку ХХ ст.».
- 27 лютого** у Свято-Пантелеймонівському храмі продовжилося читання регулярних публічних лекцій Елліно-візантійського лекторія «Візантійська мозаїка» за участю науковців кафедри історії стародавнього світу та середніх віків.
- 4 березня** у смт. Червоний Донець Балаклійського району Харківської області лабораторією Германо-слов'янської археологічної експедиції організовано виставку археологічних знахідок «Жіноче вбрання в добу Великого переселення народів».
- 5–10 березня** в Музеї історії університету було організовано виставку, присвячену відомому письменнику, вихованцю Харківського університету О. Копиленку.
- 6 березня** на історичному факультеті відбулося розширене засідання наукового гуртка кафедри історії України, на якому з лекцією «Конструктор пам'яті: як не загратися» виступив письменник Олександр Зінченко.
- 11 березня – 23 квітня** в Музеї історії університету працювала виставка «Жіноча освіта в ХІХ – на початку ХХ ст.».
- 14 березня** відбулося відкриття виставки знахідок Германо-слов'янської археологічної експедиції за підсумками розкопок археологічного комплексу пізньоримського часу Війтенки у Цеху видобутку нафти, газу, конденсату Газопромислового управління «Шебелинкагазвидобування» (смт Старий Мерчик Валківського району).

- 16 березня** – викладачі та студенти історичного факультету взяли участь у VII міському турнірі юних істориків для учнів 9–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів, що відбувся на базі Харківської ЗОШ I – III ступенів № 94.
- 22 березня** – історичний факультет спільно зі Східним інститутом українознавства імені Ковальських, Центром українських студій імені Д. І. Багалія та Польським інститутом у Києві здійснив серію заходів за участі професора історії Університету імені Адама Міцкевича у Познані, головного редактора часопису «Sensus Historiae», віце-президента Польсько-українського історіографічного товариства В. Вжосека. Зокрема, польський учений прочитав відкриту лекцію на тему «Історичне джерело як реалістичне алібі історика»; відбулася публічна дискусія на тему «Теорія – історія – суспільство: суспільна роль історії в Польщі та Україні. У межах дискусії також відбулася презентація книг В. Вжосека «Історія – культура – метафора: постання неklasичної історіографії» та Є. Топольського «Як пишеться і розуміється історія».
- 22–23 березня** студент III курсу К. А. Каштанов здобув I місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді з історії України (науковий керівник – доц. Страшнюк С. Ю.), що відбулася в м. Миколаєві.
- 26 березня** на історичному факультеті в межах «круглого столу» за участі викладачів та студентів відбулося публічне обговорення монографії російського історика О. С. Алмазова «Політичний портрет українського гетьмана Івана Самойловича в контексті російсько-українських відносин (1672 – 1687 pp.)».
- 27 березня** студент V курсу Є. С. Рачков здобув I місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історичних наук (науковий керівник – проф. Посохов С. І.), яка відбулась у Національному університеті «Острозька академія».
- 30 березня – 2 квітня** студент V курсу П. Л. Уллах посів II місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді з історії, що відбувалася на базі Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка (науковий керівник – доц. Тумаков О. І.).
- 04–16 квітня** група студентів та аспірантів історичного факультету під керівництвом проф. Л. Ю. Посохової відвідала архівні установи та музеї Любліна, Варшави, Кракова, Сандомиру в межах «Археологічного об'їзду», який організував

- Університет Марії Склодовської-Кюрі (м. Люблін, Польща).
- 5 квітня** лабораторією Германно-Слов'янської археологічної експедиції у смт. Старий Мерчик Валківського району Харківської області проведено виставку археологічних знахідок "Результати розкопок поселення та могильника Війтенки у 2012 р."
- 5 квітня** відбувся міжкафедральний круглий стіл молодих учених «Роль особистості в політичній історії стародавнього світу, середніх віків та нового часу».
- 8–12 квітня** студенти історичного факультету взяли участь у Міжнародному молодіжному науковому форумі «Ломоносов – 2013» (Московський державний університет імені М. В. Ломоносова): доповідь студента 5-го курсу П. Л. Уллаха була визнана кращою на секції «Сходознавство і африканістика»; доповідь студентки 3-го курсу Н. О. Попової – кращою на секції «Світова політика та міжнародні відносини».
- 16 квітня** встановлено меморіальну дошку проф. Є. К. Редіну на будівлі старого корпусу університету (вул. Університетська, 16).
- 16 квітня** на історичному факультеті за участі викладачів та студентів відбувся методичний семінар «Національні дискурси у шкільних підручниках: чи можлива спільна історія?»
- 18–27 квітня** відповідно до Робочої програми про співробітництво між історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна та історико-географічним факультетом Чуваського держуніверситету в межах «Російсько-української наукової експедиції» викладач кафедри історії Росії П. В. Єремєєв та студенти історичного факультету А. Іноземцев і Є. Краснодубець відвідали Чуваський державний університет (м. Чебоксари). Під час перебування в Чувашії представники історичного факультету взяли участь у Всеросійській науково-практичній конференції «Патріотизм в Росії: історія та сучасність»; П. В. Єремєєв прочитав для студентів історико-географічного факультету Чуваського державного університету імені І. М. Ульянова курс лекцій «Старообрядництво та староруське сектантство (XVII – поч. XX ст.)».
- 18 квітня** відбулась презентація збірника наукових праць на честь 60-річчя професора кафедри історії стародавнього світу та

- середніх віків С. Б. Сорочана «Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Т. 2.».
- 20 квітня** на історичному факультеті відбулося святкування Дня випускника.
- 23 квітня** на історичному факультеті відбулась студентська наукова конференція «The Journey to the Origins of History», робочою мовою якої була англійська.
- 24 квітня** завідувача реставраційної майстерні Музею археології та етнографії Слобідської України Крупа Т.М. була нагороджена президентом Республіки Казахстан Н.А. Назарбаєвим Золотою медаллю «Бірлік».
- 25 квітня** на історичному факультеті відбулася презентація виставки «Нескучне: мелодія на два голоси» за участі харківської журналістки випускниці історичного факультету І. Можейко. На виставці були представлені живописні роботи харківського художника Л. Золоторьова та фотороботи І. Можейко.
- 26 квітня** відбулася 66-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)», співорганізаторами якої виступили історичний факультет ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харківська національна академія міського господарства, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди та Національний дослідницький університет «Белгородський державний університет». У роботі конференції взяли участь понад 270 молодих науковців з вищих навчальних закладів України та Росії.
- 26 квітня** в Музеї історії ХНУ відкрилась виставка, присвячена 70-річчю Курської битви та визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників.
- 26 квітня** відбувся захист кандидатської дисертації аспірантки кафедри історії Росії Н. С. Самойленко "Співробітництво прикордонних областей Російської Федерації з суміжними Харківською і Сумською областями України в гуманітарній сфері (1993 р. – перше десятиріччя XXI ст.)».
- 27 квітня** Рада організації ветеранів України, Харківська обласна рада ветеранів та історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провели Міжнародну науково-практичну конференцію, присвячену

- річниці визволення Лівобережної України від фашистських загарбників за участі керівників ветеранської організації України, а також ветеранських організацій Києва, Харкова, Белгорода, Курська, Орла, Вороніжа та інших міст, ветеранів, науковців, студентів. У межах конференції в Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна працювала виставка, присвячена Курській битві та визволенню Харкова від нацистів, яка була організована спільно з Центральною науковою бібліотекою ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- 29 квітня** відбувся науковий семінар, присвячений 60-річчю завідувача кафедри нової та новітньої історії проф. М. Г. Станчева.
- 30 квітня – 7 травня, 2 липня – 4 жовтня** тривав польовий сезон Германо-Слов'янської археологічної експедиції (керівник: доц. М.В. Любичев), під час якого виконувався спільний проект з Євразійським відділенням Німецького археологічного інституту "Інфраструктура області Дніпро-донецького вододілу у пізньоримський час — на початку доби Великого переселення народів". Розкопки здійснювалися на археологічному комплексі Війтенки, на могильнику черняхівської культури Зачепилівка, проводилися розвідки на території Зміївського району Харківської області. В дослідженнях взяли участь доктор Е. Шультце (Німецький археологічний інститут), доктор Й. Шнеевайс, доктор Л. Шумиловських (університет Геттінген), група студентів кафедри антропології біологічного факультету Московського державного університету на чолі з доц. С.В. Дробушевським, студенти-практиканти 1 курсу історичного факультету, студенти А. М. Бартроу (Вільний університет, Берлін), С. Кампе (Академія мистецтв, Штутгарт), А. Целлер (університет Ерфурт), школяри з Харкова, Сум.
- 17 травня** у Музеї археології та етнографії Слобідської України відбувся семінар імені О.С. Федоровського на тему "Методи фіксації археологічних об'єктів".
- 18 травня** під час святкування Дня науки у Харкові доц. К.В. Мизгін був нагороджений премією імені В. Н. Каразіна для молодих науковців у галузі гуманітарних наук.
- 20 травня** наказом ректора на підставі рішення Вченої ради університету лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції історичного факультету (керівник: доц.

- М. В. Любичев) надано новий статус – «навчально-дослідна лабораторія».
- 20 травня** відбулася презентація книги «Свято-Антоніївська університетська церква». У книзі зібрані матеріали про університетську церкву, освячену на честь Антонія Великого, в день вшанування якого (17 січня 1805 р. за старим стилем) був відкритий Харківський університет.
- 23–25 травня** проф. М. Г. Станчев взяв участь у роботі III Всесвітнього конгресу болгаристів у Софії (Болгарія), де виступив з пленарною доповіддю про харківську школу болгаристики.
- 24–25 травня** відбулася Міжнародна наукова конференція XIII Кирило-Мефодіївські читання, співорганізаторами якої виступили Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, Студентське наукове товариство.
- 24 травня** відбувся науковий симпозіум «Українсько-сербські зв'язки XVIII-XX ст.» співорганізаторами якої виступили Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова та кафедра нової і новітньої історії.
- 25 травня** професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделка нагороджено Грамотою предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана).
- 31 травня** відбулось святкування Дня історичного факультету, під час якого було влаштовано показ трьох фільмів, що в жартівливій формі розповідають про буденне життя студентів та викладачів історичного факультету.
- 24 червня – 5 липня** група студентів історичного факультету під керівництвом аспіранта кафедри історії Росії С.С. Кушнар'ова взяла участь у II Міжнародній літній школі для молодих науковців «Російська імперія XIX – початку XX ст.: ефективність місцевого управління», яка відбулася в Чернігові. З лекціями перед учасниками школи виступив проф. С.І. Посохов.
- 29 червня – 22 липня** археологічна експедиція «Чембало» провела розкопки у Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь, АР Крим) (м. Балаклава, АР Крим) під керівництвом доц. С. В. Дьячкова.

- 1–21 липня** проходила краєзнавча практика студентів 3 курсу під керівництвом проф. С. М. Куделка.
- 1–21 липня** відбувалися розкопки пам'яток салтівської культури (с. Верхній Салтів, Вовчанського району Харківської області) під керівництвом доц. В. В. Скирди.
- 3–14 липня** відбувалася навчальна музейно-архівна практика студентів 2 курсу за маршрутом Київ–Переяслав–Хмельницький–Чернігів. Керівник практики – доц. О. Г. Павлова.
- 6 липня – 6 серпня** за співпраці з науковим співробітником Національного заповідника «Херсонес Таврійський» Р. П. Смірновим відбувалися розкопки у Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь, АР Крим) під керівництвом доц. А. М. Домановського.
- 24 липня – 15 серпня** Музеєм археології та етнографії Слобідської України спільно з Історико-культурним заповідником «Більськ» організовано виставку «Величний Гелон», на якій були представлені артефакти, що були знайдені під час досліджень відомої пам'ятки науковцями Центру археології Полтавської облдержадміністрації (О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова), Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (П. Я. Гавриш). Однак найбільша частина експонатів являла собою результат багаторічних масштабних розкопок на Більському городищі, які були здійснені вченими Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, у першу чергу проф. Б. А. Шрамко.
- 28 липня – 11 серпня** відбувалися розкопки Більського городища скіфського часу (с. Більськ Котелевського району Полтавської області) під керівництвом доц. І. Б. Шрамко.
- 23 серпня** проф. С. М. Куделко нагороджений Грамотою Ради ветеранів Харківської області.
- 25 серпня – 16 вересня** у рамках затвердженої Робочої Програми з кафедрою археології МДУ імені М.В. Ломоносова співробітниками МАЕСУ спільно з науковцями кафедри археології МДУ була оброблена археологічна колекція (яка зберігається в Археологічному музеї МДУ) з розкопок Б.М. Гракова на Більському городищі у 1958-1959 рр.
- 1 вересня** вийшло друком нове видання біобібліографічного

- довідника «Історики Харківського університету», яке містить відомості про викладачів-істориків, які працювали на історичному (історико-філологічному) факультеті у 1905–2012 роках.
- 3 вересня** на історичному факультеті відкрилася виставка фоторобіт Є. В. Симоновського (2.09.1943-26.01.2013), який понад 40 років свого життя працював у Музеї історії університету.
- 6 вересня** в Музеї історії ХНУ (спільно з ЦНБ) відкрито виставку польської літератури до візиту польського економіста та політика Л. Бальцеровича.
- 26 вересня** в Музеї історії ХНУ розпочалась виставка, присвячена 50-річчю урочистого відкриття Головного корпусу Університету.
- 24–30 вересня** на базі історичного факультету відбулась V Міжнародна осіння студентська школа «Історико-культурна спадщина Євросходу «Слобожанщина». Тема школи: «Історична пам'ять і пам'ятні місця (1991-2013)». В роботі школи взяли участь студенти історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і історико-філологічного факультету Белгородського державного національного дослідного університету. Під час роботи школи відбулася презентація другого випуску туристичного маршруту (путівника).
- 27 вересня** відбувся захист кандидатських дисертацій О. М. Гуриноюю «Македонське питання в міжнародних відносинах 1913–1920 рр.» (наук. керівник – доц. Страшнюк С.Ю.), та І. В. Скубій «Торгівля у Харкові в роки непу (1921–1929 рр.)» (наук. керівник – проф. Калініченко В. В.).
- 1 жовтня** директором Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна призначено к.і.н., доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко.
- 5 жовтня** у холі Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відбувся перший в місті «Науковий пікнік», у рамках проекту «Scientific fun», у якому взяли участь співробітники лабораторії Германо-слов'янської археологічної експедиції університету.
- 15–16 жовтня** у Харківському національному університеті відбулась Міжнародна наукова конференція «VII Дриновські читання», присвячена 175-річчю від дня народження Марина

- Дринова (1838–1906), співорганізаторами якої виступили історичний факультет, Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова та Болгарська академія наук. Під час роботи конференції на історичному факультеті також відбулась презентація виставки «Переселення болгар в Російську імперію» (15 жовтня Харків).
- 15-23 жовтня** студентам історичного факультету були прочитані відкриті лекції науковцями: Т. В. Пантюхіною (Північно-Кавказький Федеральний університет), С. І. Муртузалієвим (Інститут всесвітньої історії РАН), Е. Дросневою (Софійський університет імені Св. Климента Охридського).
- 19 жовтня** в межах святкування Днів грецької культури у м. Харкові 2013 р. відбулася Публічна лекція «Розповсюдження раннього християнства у Північному Причорномор'ї і роль візантійського Херсона у процесі християнізації Русі». Лектори: доценти кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська, А. М. Домановський.
- 22 жовтня** відбувся виступ творчого колективу першокурсників історичного факультету на конкурсі «Alma Mater – 2013».
- 23 жовтня** рішенням загальних зборів академіків Болгарської академії наук проф. М. Г. Станчева обрано Іноземним членом БАН.
- 24 жовтня** відбувся методичний семінар, присвячений обговоренню проблеми оцінювання кваліфікаційних робіт бакалаврів, спеціалістів та магістрів.
- 29 жовтня** на засіданні студентського археологічного гуртка відбулась зустріч із старшим науковим співробітником Відділу археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу (СПб), кандидатом історичних наук Т. В. Рябковою.
- 1 листопада** проф. М. Г. Станчева обрано членом міжнародної редакційної ради (від України) історичного журналу Болгарської академії наук «Bulgarian historical review».
- 1 листопада** наказом ректора університету Лабораторії методів та комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях надано новий статус «навчально-дослідної» та перейменовано на Лабораторію історичної інформатики. Завідувачем лабораторії призначено Р. Г. Любавського.

- 5 листопада** було підписано Робочу програму на 2014-2018 роки між історичним факультетом та Інститутом археології Варшавського університету.
- 12 листопада** історичний факультет Харківського університету, Східний інститут українознавства та Центр українських студій ім. Багалія провели науковий семінар «Корпоративна соціальна відповідальність в українській бізнес-практиці від початку ХХ до початку ХХІ ст.». Семінар об'єднав фахівців із різних напрямків, аби витворити міждисциплінарне бачення теми. З доповідями виступили В.А.Євтушенко (канд. ек. наук, доцент, зав. каф. маркетингу та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна), І.О. Шандра (канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Луганського національного університету ім. Т. Шевченка), Х. Сюдербаум (аспірантка кафедри економічної історії в Уппсальському університеті, Швеція).
- 18 листопада** на факультеті відбувся День студентського самоврядування.
- 19 листопада** в Музеї історії університету відбулася науково-практична конференція «Харківський університет в символах, емблемах, образах», присвячена 209-й річниці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та 240-й річниці з дня народження В. Н. Каразіна. На конференції були презентовані нові видання науковців історичного факультету з історії університетів.
- 22 листопада** письменниця, д.і.н., проф. М. В. Гримич (Київ) прочитала студентам історичного факультету відкриту лекцію «Чому Бог настановив чоловіків керувати світом (специфіка українських патріархатних відносин)».
- 23 листопада** в Музеї історії ХНУ (спільно з ЦНБ) відкрито книжкову виставку на вшанування жертв Голодомору 1932-1933 рр.
- 27 листопада** у приміщенні Музею історії університету відбулась презентація книги «Владимир Иванович Кадеєв. Воспоминания».
- 3 грудня** в Музеї історії ХНУ відкрито виставку-презентацію «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини України. Підсумки польових досліджень у 2013 році».
- 6 грудня** відбулась 31-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство на перетині дисциплін: здобутки

- та проблеми», організаторами якої виступили історичний факультет, Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька та Студентське наукове товариство факультету.
- 7 грудня** відбулась зустріч з професором Д. Слапеком, директором Інституту Історії Університету Марії Кюрі-Склодовської та професором Г. Явором, віце-директором Інституту Історії Університету Марії Кюрі-Склодовської.
- 7–21 грудня** викладач факультету – доц. О. Г. Павлова пройшла стажування в Російському державному гуманітарному університеті.
- 12 грудня** відбулась презентація монографії проф. Пугача Є. П. «Історія Словаччини».
- 14 грудня** відбулась 14 молодіжна історико-краєзнавча конференція «Військове минуле рідного краю».
- 16 грудня** студентка 4 курсу Марина Шевчук стала лауреатом Всеукраїнського конкурсу наукових робіт «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», який проводив Міжнародний Фонд «Взаєморозуміння і толерантність» (наук. кер. – проф. Посохова Л. Ю.).
- 19 грудня** кафедрою історії Росії організовано науково-практичну конференцію «Російська культура за межами Росії: минуле, сучасне та майбутнє», за результатами якої видано збірник наукових праць.
- 24 грудня** в Музеї історії ХНУ відкрито виставку, присвячену Дню архівіста «Харківський університет у символах та емблемах».
- 27 грудня** відбувся захист кандидатської дисертації Н. М. Воробйовою «Здійснення Варшавським генерал-губернатором І. В. Гурком урядової політики в Царстві Польському (1883-1894 рр.). Наук. керівник – проф. Духопельников В. М.

Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2013 році

КАФЕДРА ІСТОРИОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ

Бондаренко Г. А.

А знайшовся вільний час – читай!: коло читання парафіяльних священників (за матеріалами церковної православної періодики Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.) // Ніжинська старовина. – 2013. – № 16 (19). – С. 25–30.

«Духовенство до поту бьется при заведении школ»: дискуссия вокруг земских и приходских школ на страницах церковной периодики Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX вв. // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории в работах молодых исследователей : межд. сб. материалов. – 2013. – Вып. 4. – С. 162–167.

К вопросу о духовной цензуре в Российской империи (на примере церковной периодики Харьковской епархии начала XX в.) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 202–203.

«Пастырь добрый полагает душу за овцы своя»: проблема отношений духовенства и прихожан на страницах церковной православной периодики Харьковской епархии (втор. пол. XIX – нач. XX вв.) // Белгородский диалог – 2013 : материалы междунар. молодеж. науч. форума мол. историков, г. Белгород, 27–29 марта 2013 г. – Белгород, 2013. – С. 38–39.

Бондаренко С. К.

Абстрактная теория и истории чтения: критическое эссе об опыте рефлексии над ее построением // Традиционные культуры народов мира: история, интерпретация, восприятие : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Белгород, 2013. – С. 6–14.

Історія читання: контекст і авантест // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2013. – Вип. 12. – С. 46–55.

Класифікація як інтерпретативна процедура: нарис до методології джерелознавства після структуралізму // Матеріали конф. з міжнар. участю «Архівознавство та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі», 14 берез. 2013 р. – К., 2013. – С. 18–21.

Оптика чтения как этос: образ и взгляд в имажинистском историческом письме // История : электрон. науч.-образоват. журн. – М. – Режим доступа : <http://mes.igh.ru/s207987840000538-0-1>. – Загл. с экрана.

У пошуках історії читання: штрихи до сучасної історіографії // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 295–296.

Вовк О. І.

Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна) : каталог виставки / уклад. О. Сафонова, О. Вовк ; ред. Л. М. Юдіна. – Х., 2013. – 60 с.

Монархические имена в урбанонимах Харькова / О. И. Вовк, С. М. Куделко // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. / отв. ред. И. Шаохин. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 89–92.

Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця XIX – початку XXI ст. // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2013. – Вип. 2. – С. 144–160.

Психобіографічні дослідження як складова української гуманітаристики кінця XX – початку XXI ст. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 296–297.

Іващенко В. Ю.

«Местные» исследования харьковских профессоров в начале XIX в. : тематика, формы, методы // История Слобожанщины и Белгородского края : материалы Междунар. науч.-практ. конф., г. Белгород, 27 марта. – Белгород, 2012. – С. 50–61.

«Професорські» родини Харкова на початку XIX ст. : від укладання шлюбу до розлучення // Джерела локальної історії: Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 206–219.

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2012 р. / В. Ю. Іващенко, Д. В. Миколенко // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 320–333.

Образы немецких профессоров начала XIX в. в воспоминаниях преподавателей и студентов Харьковского университета // Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи : зб. наук. праць за результатами Міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 трав. 2013 р. / ред. кол. О. І. Кобзар, І. М. Петренко, В. В. Сарапин. – Полтава, 2013. – С. 90–93.

Письма М. С. Дринова из фондов ИРЛИ (Пушкинского дома) РАН (1878–1903 гг.) / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Дриновський збірник = Дриновски сборник. – Х. ; Софія, 2013. – Т. 6. – С. 352–361.

Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков / Р. М. Цебриков ; сост., авт. вступ. ст. и коммент. В. Ю. Иващенко. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 236 с. – (Джерелознавчі зошити; тетрадь 5).

Каплін О. Д.

Игнатий (Брянчанинов), святитель. Особенная судьба народа русского / Святитель Игнатий (Брянчанинов) ; сост., предисл., примеч. А. Д. Каплина ; отв. ред. О. А. Платонов. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2013. – 752 с.

Васильчиков А., князь. Русское самоуправление / Князь Александр Васильчиков ; сост., предисл., примеч. А. Д. Каплина ; отв. ред. О. А. Платонов. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2013. – 952 с.

Максимов С. В. По русской земле / Сергей Максимов ; предисл., примеч. А. Д. Каплина ; отв. ред. О. А. Платонов. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2013. – 953 с.

Калинский И. Церковно-народный месяцеслов на Руси / Иван Калинин ; сост., предисл., примеч. А. Д. Каплина. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2013. – 373 с.

Коринфский А. А. Народная Русь / Аполлон Коринфский. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2013. – 936 с. (сост., предисл., прим. – А. Д. Каплина).

«Должно благодарить В. И. Аскоченского и много благодарить!» : К 200-летию со дня рождения (1/14 октября 1813 – 18/31 мая 1879) // Рус. вестн. – М., 2013. – 16 нояб. (№ 23).

Tradycja rozwija // Przegląd Prawosławny. – Białystok, 2013. – № 1 (331). – S. 15–17.

Великий благоверный князь Ярослав Мудрый и укрепление духовных основ православной государственности // Крещение Руси в судьбах народов Беларуси, России и Украины: выбор цивилизационного пути : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 6–7 июня 2013. – Минск, 2013. – С. 174–177.

Евразийцы и их предшественники о «туризме» русских // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. / отв. ред. И. Шаохин. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 63–68.

Значение богословских воззрений русских православных мыслителей XIX века для современного православно-католического диалога // Православие и современность: 400-летие явления Крупецкой иконы Божией Матери: свидетельства о состоянии народа белорусского в вере : сб. докл. VI междунар. Свято-Михайлов. чтений, г. Минск, 21–23 нояб. 2012 г. – Минск, 2013. – С. 118–124.

К 150-летию со дня рождения митрополита Антония (Храповицкого) (17/30 марта 1863 – 28 июля / 10 августа 1936) : электрон. ресурс. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2013/03/29/cherez_nash_burnyj_vek_on_proshel_evangeliski_krotko_i_apostolski_bezstrashno/. – Загл. с экрана.

Ко дню памяти архиепископа Аверкия (Таушева) (1906 – +31 марта / 13 апреля 1976) : электрон. ресурс. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2013/04/13/tolko_prawoslavie_i_est_istinnoe_hristianstvo/. – Загл. с экрана.

Неутомимый собиратель народной старины П. И. Безсонов (1827–1898) : очерк жизни и деятельности // Простор. – Алма-Ата, 2012. – № 8. – С. 124–142.

Российская эмиграция (первой волны) о славянофилах и славянофильстве // Русское научное наследие за рубежами России : материалы науч. конф., 24–25 окт. 2013 г., г. Брянск. – Брянск, 2013. – С. 27–38.

Сущность и виды российской монархии в осмыслении истинных славянофилов. – Режим доступа : http://ruskline.ru/analitika/2013/04/02/suwnost_i_vidy_rossijskoj_monarhii_v_osmyslenii_istinnyh_slavyanofilov/. – Загл. с экрана.

Кісельова Ю. А.

І. І. Срезневський та становлення традиції історичної рефлексії в Харківському університеті // Дриновський збірник. – Харків, 2013 – Т. VI. – С. 12-18.

Правительственная политика и историографическая составляющая университетского исторического образования // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. / отв. ред. И. Шатохин. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 72–79.

Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вып. 12. – С. 198–227.

Куделко С. М.

«Время собирать камни»: к изданию книги «Свято-Антоніївська університетська церква» / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., 26–27 апр. 2012, г. Харьков. – Х., 2013. – С. 77–78.

Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны : [сб. документов / сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова]. – СПб. : Алетей, 2012. – 568 с.

Гостиничное хозяйство Харькова – от традиционных форм к современной многофункциональности / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Традиційні культури в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму : матеріали наук.-практ. конф., 24–25 трав. 2013 р., м. Харків. – Х., 2013. – С. 103–107.

Заметки к творческой биографии Е. П. Тамма, или несколько слов о становлении историографии как учебной и научной дисциплины в Харькове // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2013. – Вып. 12. – С. 171–179.

Историки Харківського університету: біобібліогр. довід. (1905–2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко ... С. М. Куделко [та ін.] ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 284 с.

Історія України : навч. посіб. / Р. І. Філіппенко, Н. М. Савченко, С. М. Куделко, О. К. Малютіна. – К. : Алерта, 2013. – 352 с.

Калініченко Володимир Вікторович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2012. – Т. 12. – С. 231.

Каплін Олександр Дмитрович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2012. – Т. 12. – С. 256.

Монархические имена в урбанонимах Харькова / С. М. Куделко, О. И. Вовк // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. / отв. ред. И. Шатохин. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 89–92.

Международная студенческая школа: из опыта сотрудничества исторических факультетов классического Харьковского и Белгородского университетов / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Сер. : Історія. – Вып. 46. – С. 293–303.

Не проторенными путями (об опыте работы Международной школы «Историко-культурное наследие евроврегиона «Слобожанщина») / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Традиційні культури народів мира: історія, інтерпретація, восприяття : матеріали междунар. науч.-практ. конф. – Белгород, 2013. – С. 75–79.

О пребывании семьи В. И. Пичеты в Харькове // Актуальные проблемы источниковедения : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск – Витебск, 9–11 окт. 2013 г. – Витебск, 2013. – С. 96–98.

Психологічні особливості студентського віку. Вип. 3 / Л. М. Яворовська, Р. Ф. Камишнікова ... С. М. Куделко [та ін.]. – Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 87 с. – (Методична література).

Куделко С. М. Рецензія на другу книгу В. О. Черноморця «Історія слободи Пісчанської» у серії «Історія Пісочина» (Рец. на кн.: Черноморець С. М. Історія слободи Пісчанської. – Х.: С.А.М., 2013. – Кн. 2. – 143 с.)

Свято-Антоніївська університетська церква / В. В. Петровський, о. Володимир (Швець), С. М. Куделко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 80 с.

Університетський некрополь. Історики. Вип. 1 / С. М. Куделко, М. В. Проценко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 90 с.

Університетський некрополь. Ректори / С. М. Куделко, М. В. Проценко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 46 с.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. Экономический факультет за 80 лет со дня основания / А. И. Давыдов, С. М. Куделко, М. В. Проценко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 88 с.

Мизгін К. В.

Актуальные проблемы и научные перспективы изучения находок римских монет на территории Восточноевропейского Барбарикума // Al XIV-lea simpozion de numismatica : rez. comunicarilor. – Город?, 2013. – P. 18–20.

Клад римских монет из г. Ворожба Сумской области в контексте монетных кладов позднеермского времени Днепровского Левобережья // Древнее Причерноморье : [сборник]. – 2013. – Вып. 10. – С. 445–456.

О находке двух боспорских статеров на поселении позднеермского времени Комарив (Черновицкая область) и их возможном культурно-историческом контексте // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории : XIV Боспор. чтения. – Город?, 2013. – С. 336–341.

Римская власть и варварская знать: нумизматический аспект // Новые материалы и методы археологического исследования : материалы II Междунар. конф. молодых ученых, Москва, 19–21 марта 2013 г. – М., 2013. – С. 119–121.

Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления // Stratum plus. – 2013. – № 4. – С. 217–233.

Римские монеты на территории Днепровского лесостепного Левобережья: общая характеристика, особенности распространения и основные проблемы изучения // Tragetia. – 2013. – Vol. 7 (12), № 1. – P. 355–368.

Павлова О. Г.

Международная студенческая школа: из опыта сотрудничества исторических факультетов классического Харьковского и Белгородского университетов / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Сер. : Історія. – Вып. 46. – С. 293–303.

Перлини української історії та культури / Д. В. Журавльов, О. Г. Павлова // 3 української старовини : альбом / передм. Д. В. Журавльова, О. Г. Павлової. – Репринт. вид. – Х. : Факт, 2013. – 156 с.: іл.

Спасопреображенська церква у Наталівці. 100-річна історія і сьогодення // Промінь. – 2013. – 6 лип.

Петровський В. В.

Свято-Антоніївська університетська церква / В. В. Петровський, о. Володимир (Швець), С. М. Куделко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 80 с.

Посохов С. І.

Від редактора // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2013. – Вип. 12. – С. 3–4.

Высшее историческое образование в Украине: итоги, факторы, перспективы // Историческая наука и образование в условиях современных вызовов : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 22–23 нояб. 2012, г. Казань. – Казань, 2012. – С. 9–14.

Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны : [сб. документов / сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова]. – СПб. : Алетей, 2012. – 568 с.

Динамика миграции населения в Харьковской области во второй половине XX – начале XXI ст. / С. И. Посохов, Е. С. Рачков // Миграционные процессы на юге России: проблемы адаптации и интеграции : сб. материалов конф., Ставрополь – Краснодар – Махачкала, 18 дек. 2012 г. – Ставрополь, 2013. – С. 151–157.

Историки Харківського університету: біобібліогр. довід. (1905–2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.], відп. ред. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 284 с.

Кредо жизни проф. Кадеева: «Я требователен к другим, ну а к себе тем более...» // Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания. – Х., 2013. – С. 110–114.

Литературные салоны и университеты в Российской империи второй половины XVIII – первой половины XIX века // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. / отв. ред И. Шагохин. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 128–131.

Нужна ли нам история и какая? // Universitates=Университеты : наука и просвещение. – 2013. – № 1. – С. 35–39.

О памяти и памятниках в университетской истории // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. А. В. Гладышева, Т. А. Бульгиной. – Саратов ; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.

Письма М. С. Дринова из фондов ИРЛИ (Пушкинского дома) РАН (1878–1903 гг.) / В. Ю. Ивашенко, С. И. Посохов // Дриновський збірник = Дриновски сборник. – Х. ; Софія, 2013. – Т. 6. – С. 352–361.

Попечители Харьковского учебного округа XIX – начала XX вв.: состав, деятельность, оценки // Dzieje biurokracji. – Lublin ; Toruń ; Wrocław, 2013. – Т. 5, cz. 1. – S. 357–367.

Професорський стиль життя та міська культура в Росії першої половини XIX ст. // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст. : зб. наук. пр. – К., 2013. – С. 186–205.

«Своевременные размышления» о теориях памяти, типах культур и смыслах истории // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 12. – С. 6–23.

Символические действия и ритуалы в контексте развития современных культурных практик и регионального туризма на Харьковщине // Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму : матеріали наук.-практ. конф., 24–25 трав. 2013 р. – Х., 2013. – С. 181–186.

Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / ред. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М. : РОССПЭН, 2012. – 671 с.

«Університетський простір»: трактування, думки, акценти (на матеріалах російських університетів XVIII – першої половини XIX ст.) // Ейдос : альм. теорії та історії історичної науки / Ін-т історії України. – К., 2011/2012. – Вип. 6. – С. 239–248.

Щебликіна А. А.

Женские ученические журналы начала XX в. (по материалам Киевского женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич) // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. / отв. ред. И. Шагохин. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 203–208.

Спогади гімназисток та викладачів як джерело із вивчення повсякденного життя жіночих гімназій Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Сер : Історія. – Вип. 46. – С. 28–40.

Спогади гімназисток і викладачів як джерело вивчення повсякденного життя жіночих гімназій Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. // Матеріали V Волинської міжнар. історико-краєзнавчої конф. (м. Житомир, 9–10 листоп. 2012 р.) – Житомир, 2012. – С. 318–321.

Шрамко І. Б.

Basarabi Features in the Ceramic Complex of the Bilsk Settlement The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages // The 12-th intern. Congr. of thracology Târgoviște, 10-th – 14-th Sept. 2013 : progr., rep. and abstr. – Brăila, 2013. – P. 135–136.

Вклад А. О. Зори в исследование археологических памятников Харьковщины // Краеведческие чтения : (тез. докл. за 2012 г.). – Х., 2013. – С. 54–56.

Конструктивные особенности земляночных жилищ последней четверти VII – первой четверти VI в. до н.э. Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко, А. В. Новоченко // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке : материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 19–22 нояб. 2013 г.). – СПб., 2013. – С. 361–366.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Домановський А. М.

«Візантійська мозаїка» харківської історико-археологічної конференції (9–10 листопада 2012 р.) // Нартекс. *ByzantinaUkrainensis*. – X., 2013. – Т. 2 : Ρωμαϊος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – С. 580–587.

«Упізнавання» й «пізнання себе» як головні принципи і стимули до вивчення гуманітарних дисциплін // Проблеми підготовки кадрів автомобільної галузі та шляхи їх вирішення : зб. матеріалів Міжнар. наук.-метод. конф., 7–8 листоп. 2013 р. – X., 2013. – С. 50–52.

Історик на чолі міста : [Д. І. Багалій (1857–1932) – Харківський міський голова (1914–1917)] // Автодорожник / ХНАДУ. – X., 2012. – 27 груд. (№ 12). – С. 10.

Історія української культури : навч.-метод. посіб. / Н. В. Аксьонова, А. М. Домановський, Т. О. Чугуй. – X. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 196 с.

Лазні VI–IX ст. і «преторій IX ст.» на території цитаделі Херсонеса Таврійського: окремі зауваги щодо хронології ранньосередньовічної забудови пам'ятки // Древнее Причерноморье / гл. ред. И. В. Немченко. – Одесса, 2013. – Вып. 10. – С. 225–230.

Лекційна мозаїка церковної археології // Харк. ун-т. – 2012. – 25 груд.

О значении исследования И. Я. Франко «Святой Климент у Корсуни» для изучения истории византийского Херсона // Климентовский сборник : материалы VI Междунар. конф. «Церковная археология: Херсонес – город святого Климента» (Севастополь, 2011 г.). – Севастополь, 2013. – С. 142–147.

Обзор диссертационных исследований по византистике, защищенных в Украине в 2009–2011 гг. / А. Н. Домановский, М. Е. Домановская // Нартекс. *ByzantinaUkrainensis*. – X., 2013. – Т. 2 : Ρωμαϊος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – С. 531–579.

Проблеми мотивування студентів-неісториків до навчання під час вивчення курсів «Історія України» та «Історія української культури» // Проблеми сучасної освіти : зб. наук.-метод. пр. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – X., 2012. – Вип. 3, ч. 2. – С. 102–112.

ПЩ і БДЬ – нові літери кириличного алфавіту, або Паралельні реальності й Новітня історія (У)країни від Леся Подерв'янського. – Режим доступу: <http://historians.in.ua>. – Назва з екрану.

Ромей на пути в Византию: к 60-летию С. Б. Сорочана // Нартекс. *ByzantinaUkrainensis*. – X., 2013. – Т. 2 : Ρωμαϊος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – С. 9–26.

Сергей Борисович Сорочан – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина : биобиблиогр. указ. / сост., вступ. ст. А. Н. Домановский. – X. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 92 с.

Соціальна етика торгівлі у Візантії: до постановки питання // Сьомі міжнар. наук. конф. «Історія торгівлі, податків та мита» : тези доп., 24–25 жовт. 2013 р., Дніпропетровськ. – К., 2013. – С. 10–11.

Університетський історик на чолі Харкова : (Д. І. Багалій – харківський міський голова (1914–1917 рр.) // Харк. ун-т. – 2013. – 27 серп.

Христианский неоплатонизм как парадигма византийской цивилизации // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – X., 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 298–304. – Обзор кн.: Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопагіта до Геннадія Схолярія / Ю. П. Чорноморець. – К. : Дух і Літера, 2010. – 568 с.

Чи потрібна історія України? – Режим доступу: <http://historians.in.ua>. – Назва з екрану.

Non scholae, vitae discimus? : (Історія України очима студентів-першокурсників). – Режим доступу: <http://historians.in.ua>. – Назва з екрану.

Дьячков С. В.

В. И. Кадеев: файлы памяти // Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания – X., 2012. – С. 96–101.

Владимир Иванович Кадеев: жизнь и творчество // Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания. – X., 2013. – С. 5–9.

История средневекового Востока : конспект лекций. – X. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 430 с.

Литовченко С. Д.

О работе над мемуарами В. И. Кадеева // Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания – X., 2013. – С. 10–12.

Мартемьянов А. П.

Carmina, III, 24: Из истории дискуссии об осведомленности Горация в «Гетском вопросе» // България, българите и Европа – мит, история, съвремие. – Велико Търново, 2012. – Т. 5. – С. 135–140.

Владимир Иванович Кадеев (1927–2012) // Вестн. древней истории. – 2013. – № 3. – С. 236–237.

Международный симпозиум «Фракийские земли и Северное Причерноморье в античную эпоху» (Харьков, 7–8 апр. 2011 г.) // Вестн. древней истории. – 2012. – № 4. – С. 198–201.

Пархоменко М. В.

Письма Папы Мартина I как источник о рациона питания жителей византийского Херсона VII в. // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Сер. : Історія. – Вип. 46. – С. 69–81.

Роменський О. О.

Апостасии 976–989 гг. в Византии и крещение Руси: к вопросу о хронологии и обстоятельствах оформления военно-политического союза росов и ромеев // II Бахчисарайские науч. чтения памяти Е. В. Веймарна : тез. докл. и сообщ. Междунар. науч. конф. (Бахчисарай, 3–7 сент. 2013 г.). – Симферополь, 2013. – С. 40–41.

Византийские инсигнии и царский титул князя Владимира: реальность или историографический миф? // Византия и византийское наследие в России и в мире : тез. докл. XX Всерос. науч. сессии византистов, Москва, 3–6 июня 2013 г. – М., 2013. – С. 229–232.

- Иоанн Торник на службе василевса Василия II Болгаробойцы (по данным Жития Иоанна и Евфимия) // Каразинські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 8–89.
- Первые контакты росов и херсонитов: к интерпретации сведений Житий Свв. Стефана Сурожского и Георгия Амастридского // Классическая и византийская традиция – 2012 : материалы VI Междунар. науч. конф., 5 окт. 2013, г. Белгород. – Белгород, 2012. – С. 110–113.
- Смерть «Красного солнышка»: кончина князя Владимира Святославича в осмыслении современников // Проблемы истории и культуры средневекового общества : тез. докл. XXXII Всерос. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых «Курбатовские чтения». – СПб., 2013. – С. 112–115.
- Свідчення Хроніки Продовжувача Феофана про хрещення росів у контексті місіонерської діяльності візантійців у Східній Європі // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії : матеріали Одинадцятої Міжнар. наук. конф. (29–31 трав. 2013 р.). – К., 2013. – С. 107–109.
- «Когда пал Херсонес?» К вопросу о ключевом моменте в хронологии русско-византийских отношений конца X в. // Нартекс. ByzantinaUkrainensis. – Х., 2013. – Т. 2 : Ροῦμαῖος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – С. 310–328.
- «У владиках апостол» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира) // Сторінки історії. – 2012. – № 34. – С. 5–12.
- Анна Порфірогеніта: штрихи до портрета візантійської принцеси та руської княгині // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. / Нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С. 26–37.
- До питання про «Пам'ять і похвалу князеві Володимирі» Іакова Мніха // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2012. – С. 39–50.
- Крещение «нового Константина» на западе и востоке Европы: король Хлодвиг-князь Владимир // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – Вып. 10. – С. 526–532.
- Час та обставини виникнення Руської митрополії в контексті місіонерської діяльності візантійців у Східній Європі // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. – 2013. – Т. 23 : На пошану проф. С. А. Копилова. – С. 199–212.

Ручинська О. А.

- Владимир Иванович Кадеев: жизнь, отданная университету / С. И. Посохов, О. А. Ручинская // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Історія. – Вип. 47. – С. 315–319.
- Владимир Иванович Кадеев: памяти Учителя // В. И. Кадеев. Воспоминания. – Х., 2013. – С. 115–118.
- Современный взгляд на Афинскую демократию // Эпохи. – Велико Търново, 2012. – Кн. 1, год. 19 (2011). – С. 199–204. – Рец. на кн.: Атинската демокрация. Практика и институции / С. Монева. – Велико Търново : Св. Св. Кирилл и Методий, 2009. – 347 с.

- Особенности світогляду громадян античних міст Північного Причорномор'я // I Міждисциплінарні гуманітарні читання, присвяч. 95-річчю Національної академії наук України, 3 жовт. 2013 р. – К., 2013. – С. 89–90.
- Греческие рукописи: из собрания Центр. науч. б-ки Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина : каталог / сост. О. В. Сучалкин ; науч. ред. О. А. Ручинская. – Х., 2012. – 124 с.
- Семененко Е. В.**
The Cult of Hygieia in the Poleis of Northern and Western Black Sea Regions in I–IV Centuries A. D. // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я : матеріали Міжнар. наук. інтернет-конф., присвяч. 75-річчю каф. сусп. наук ХНМУ, 4–11 листоп. 2013 р. – С. 133–136.
- Сергеев І. П.**
Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 312 с.
- Проблема периодизации истории Древнего Рима: современное состояние // Питання Всесвітньої історії : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дрогобич, 18–19 жовт. – Дрогобич, 2013. – С. 29–30.
- С благодарностью и грустью // В. И. Кадеев. Воспоминания. – Х., 2013. – С. 119–123.
- Сорочан К. С.**
Византийские пряности как элемент повседневной ромейской кухни // Науч. ведомости БелГУ: история, политология, экономика, информатика. – 2013. – № 8 (151), вып. 26. – С. 34–40.
- Про культові речі як предмет торгівлі у Візантії в IV–IX ст. // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. – 2013. – Т. 22 : На пошану проф. П. С. Лаптіна. – С. 422–429.
- Про ювелірів та їхню спеціалізацію в Візантії IV–IX ст. // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 85–96.
- О культовых вещах как составной части ассортимента византийской торговли // Каразинські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 93–95.
- Сорочан С. Б.**
«Народы неведомые». Татары в Крыму в XIII в. // Политическое и этнокультурное воздействие государств и народов в постзолотордынском пространстве (XV–XVI вв.) (Ялта-Казань, 6–11 нояб. 2013 г.) : V Междунар. Болгар. форум. : тез. докл. – Симферополь, 2013. – С. 112–114.
- En pragmati. О профессиональной организации транспортировки грузов как виде услуг византийского рынка IV–IX вв. // Нартекс. ByzantinaUkrainensis. – Х., 2013. – Т. 2 : Ροῦμαῖος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – С. 340–357.
- Византийский Херсон в письме Анастасия библиотекаря // Хазарский альманах. – К. ; Х., 2012–2013. – Т. 11. – С. 222–240.

- Вместе по жизни // Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания. – Х., 2013. – С. 124–131.
- Еще раз о дуках ранневизантийского Херсона и Боспора // Боспорский феномен: греки и варвары на евроазиатском перекрестке : материалы X юбил. конф. – СПб., 2013. – С. 334–338.
- О торгово-экономических связях византийского Херсона с федератами Таврики в VI–VII вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. Экономические основы формирования государства в древности и средневековье : XXV чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто и памяти чл.-кор. АН СССР А. П. Новосельцева. – М., 2013. – С. 235–239.
- О численности сакральных сооружений и клира в Византийском Херсоне VI–X вв.: предварительные итоги // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 82–94.
- Об эволюции торгово-экономической политики Византии в Нижнем Подунавье // Преслав : сборник. – Велико Търново, 2013. – Т. 7 : Посвещена се на 1120-годишниката от обявяването на Велики Преслав за столица на България / ред. С. Бонев. – С. 240–255.
- Об эволюции фортификации византийского Херсона в VI–X вв. // ПОЛЕМОЛОГОС : сб. ст. памяти проф. В. В. Кучмы / сост. и общ. ред. Н. Д. Барабанова. – Волгоград, 2012. – С. 31–57.
- Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы : учеб. пособие. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 172 с.
- Святой Климент Римский: историческая действительность и легенды // Климентовский сборник : материалы VI Междунар. конф. «Церковная археология: Херсонес – город святого Климента» (Севастополь, 2011 г.) / отв. ред. Т. Ю. Яшаева. – Севастополь, 2013. – С. 314–321.
- Супрун Н. О.**
Об использовании бальзамариев как элемента погребальной традиции античного Херсонеса – византийского Херсона // Науч. ведомости БелГУ: история, политология, экономика, информатика. – 2013. – № 15 (158). – С. 23–28.
- Токарев А. Н.**
Трактовка понятій «традиціоналізм» і «республіканізм» в сучасній історіографії в зв'язі з формуванням офіційної ідеології раннього Принципата в епоху імператора Августа // Античний мир і археологія. – 2013. – Вип. 16. – С. 141–147.
- Фомін І. О.**
Візантійський стиль в храмовій архітектурі св. Софії Київської та св. Спаса в Чернігові // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – Х., 2013. – Вип. 49. – С. 92–104.
- Візантійський стиль в церковній архітектурі Харкова (з досвіду герменевтичного дослідження) // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – Х., 2013. – Вип. 46. – С. 191–194.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**Бердута М. З.**

- Вплив міграції на зміну чисельності населення Харкова (1943–1990 рр.) // Миграционные процессы на юге России: проблемы адаптации и интеграции : сб. материалов конф., Ставрополь – Краснодар – Махачкала, 18 дек. 2012. – Ставрополь, 2013. – С. 157–162.
- Харківський університет (1943–1950 рр.) // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 275–286.

Журавльов Д. В.

- Сто ключових подій української історії. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 400 с.
- Перлини української історії та культури / Д. В. Журавльов, О. Г. Павлова // З української старовини : альбом / передм. Д. В. Журавльова, О. Г. Павлової. – Репринт. вид. – Х. : Факт, 2013. – 156 с. : іл.

Захарченко Е. Ю.

- «Семь смертных грехов»: конструирование образа духовенства на материалах паремий украинского фольклора в XIX – начале XX вв. // Белгородский диалог – 2013 : материалы междунар. молодеж. науч. форума мол. историков, г. Белгород, 27–29 марта 2013 г. – Белгород, 2013. – С. 36–37.
- Конструирование образа духовенства в украинских паремиях и проблема роли священника в позднимперском обществе Российской империи // Вісн. Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Сер. : «Актуальні проблеми історії України». – 2013. – № 25 (998). – С. 36–41.
- Родина парафіяльного священика Харківської єпархії на перехресті модернізаційних процесів другої половини XIX ст. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013 – С. 222–223.
- Юридичний статус родини парафіяльного священика крізь призму соціальної модернізації Російської імперії середини XIX ст. // Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Перші міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 3 жовт. 2013 р.). – К., 2013. – С. 61.

Калініченко В. В.

- Розвиток цукрової промисловості в Наддніпрянській Україні XIX – початку XX ст.: історіографія питання // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – 2013. – Вип. 24. – С. 230–236.

Куліков В. О.

- Digital history: становлення, сучасний стан, перспективи // Спеціал. іст. дисципліни. – 2013. – № 21. – С. 27–44.
- Історики Харківського університету: біобібліогр. довід. (1905–2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко ... В. О. Куліков [та ін.] ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 284 с.

- Міжнародна конференція асоціації «Історія та комп'ютер» «Інноваційні підходи в історичних дослідженнях: інформаційні технології, моделі та методи» // Укр. іст. журн. – 2013. – № 1. – С. 229–232.
- Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. // Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимировой, И. М. Гарсковой. – Барнаул, 2013. – С. 156–171.
- Репрезентация принципов функционирования государственной и партийной власти в советских политических анекдотах / Е. А. Еремеева, В. А. Куликов // Государство и общество России в XX–XXI вв.: Новые исследования : [сб. ст.] / сост. Л. Д. Шаповалова. – М., 2013. – С. 44–53.
- Списки фабрик и заводов как источник по изучению промышленного развития Юга России начала XX века // Круг идей: базы данных в исторических исследованиях : сб. тез. докл. участников Третьей междунар. конф. молодых ученых и специалистов «Сlio–2013» . – М., 2013. – С. 256–260.

Любавський Р. Г.

- «В клуб рабочий от станка металлист шагает»: деятельность клубов для рабочих в Харькове в 1920-е годы // Deutsches Historisches Institut Moskau : bulletin. – М., 2013. – № 7. – С. 43–54.
- Агітувати чи розважати? «Радянізація» дозволя робітників Харкова у 1920–1930-ті рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Х., 2013. – Вип. 16. – С. 186–194.
- Між домом та роботою: повсякденність мобільності працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті рр. // Міждисциплінарні гуманіт. читання : прогн. та тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., 3 жовт. 2013 року. – К., 2013. – С. 48.
- Повсякденне життя робітників Харкова в 1920–1930-ті рр.: проблеми історіографії // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 13. – С. 83–94.
- Політизація дозволя робітників Харкова у 1920–1930-ті рр. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 242–243.
- Харьковские клубы для рабочих в 1920-е гг.: организационные центры проведения досуга и политической агитации // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории в работах молодых исследователей : междунар. сб. материалов. – Ставрополь, 2013. – Вип. 4. – С. 201–208.

Наумов С. О.

- До питання про потенціал українського консерватизму в суспільному русі Наддніпрянщини початку XX ст. // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 113–125.

Посохова Л. Ю.

- Orthodoxie und Katholizismus in den Kollegien der Ukraine während des 17. und 18. Jahrhunderts // Bayern und Rußland in vormoderner Zeit. Annäherungen bis in die Zeit Peters des Großen / hrsg. von A. Schmid. – München, 2012. – S. 309–329. – (Zeitschrift für bayerische Geschichte ; Beih. 42).

- Мир вещей и стиль жизни ректора Харьковского колледжума Лаврентия Кордета // Русь, Россия: Средневековье и Новое время : третьи чтения памяти акад. РАН М. В. Милова : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Москва, 21–23 нояб. 2013 г. – М., 2013. – Вип. 3. – С. 475–480.
- Повсякденне життя сім'ї парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX столітті / Л. Ю. Посохова, Н. Г. Пилипенко // Віра і розум : богослов.-філос. журн. – 2013. – № 6. – С. 206–212.
- Православні колегіуми України у міському ландшафті (XVIII – поч. XIX ст.) // Джерела локальної історії: Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 123–138.
- Православные колледжумы и церковная бюрократия в Российской империи (XVIII – начало XIX в.) // Dzieje biurokracji. – Lublin ; Toruń ; Wrocław, 2013. – Т. 5. – С. 239–251.
- Праці баварських богословів у православних колегіумах України (XVII–XVIII ст.) // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 136–149.
- Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 109–136.
- Проценко М. В.**
- «Время собирать камни»: к изданию книги «Свято-Антоніївська університетська церква» / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования : материалы III Междунар. науч.-практ. конф. – Х., 2013. – С. 77–78.
- Гостиничное хозяйство Харькова – от традиционных форм к современной многофункциональности / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Традиційні культури в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму : матеріали наук.-практ. конф., 24–25 трав. 2013 р., м. Харків. – Х., 2013. – С. 103–107.
- Не проторенными путями (об опыте работы Международной школы «Историко-культурное наследие Еврорегиона «Слобожанщина»») / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Традиционные культуры народов мира: история, интерпретация, восприятие : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Белгород., 2013. – С. 75–79.
- От заезжих и постоялых дворов до гостиниц европейского типа: гостиничное хозяйство Харькова второй половины XIX – начала XX века // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 150–159.
- Університетський некрополь. Історики. Вип. 1 / С. М. Куделко, М. В. Проценко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 90 с.
- Університетський некрополь. Ректори / С. М. Куделко, М. В. Проценко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 46 с.
- Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. Экономический факультет за 80 лет со дня основания / А. И. Давыдов, С. М. Куделко, М. В. Проценко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 88 с.

Скубий И. В.

«В какой холодной стране мы живем. У нас все скрыто, все в подполье»: теневая экономика, контрабанда и торговля в Харькове в годы НЭПа // Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности : материалы науч. конф. студентов и аспирантов (19–20 апр. 2013, Санкт-Петербург). – СПб., 2013. – С. 117–123.

Contraband as a form of private illegal trade in Kharkiv in the years of NEP // European Applied Sciences. – 2013. – № 2. – P. 37–40.

Труш С. М.

«Лицарі без страху і докору»: до питання про можливість конструювання метапортрета співробітника губернської Надзвичайної комісії (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / [ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 161–163.

«Мы вам, вы нам»: особенности формирования взаимоотношений между ЦК КП(б)У и Чрезвычайной комиссией // Белгородский диалог – 2013 : материалы Междунар. молодеж. науч. форума мол. историков, Белгород, 27–29 марта 2013 г. – Белгород, 2013. – С. 53–54.

«Радянська влада немає ніякого авторитету...»: труднощі будівництва радянського державного апарату в 1919–1922 рр. на Україні крізь призму таємних документів Надзвичайної комісії // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 271–272.

Устименко О. М.

Харківська неповно-середня школа-інтернат №71 імені В. Г. Короленка для сліпих дітей у роки Другої Світової війни (1939–1945 рр.) // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1055 : Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 16. – С. 46–57.

Філатова О. Є.

Німецька етнічна меншина Харківщини в 1920-х роках // Культура народів Причорномор'я. – 2013. – № 253. – С. 137–142.

Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2013. – Вип. 16. – С. 203–210.

Соціальний склад представників німецької національної меншини Харківщини в 20-х роках ХХ ст. // II Всеукраїнська наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Історико-філософські читання молодих учених» (25 квіт. 2013 р.). – Суми, 2013. – Вип. 2. – С. 214–216.

Соціально-професійний склад представників німецької національної меншини українських міст XIX ст. (на прикладі Харкова) // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / [ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 189–191.

Соціально-професійний склад представників німецької національної меншини Харкова (XIX ст.) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 274–275.

КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**Артамонова К. Ю.**

«Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878–1897 гг.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Х., 2013. – Вип. 16. – С. 212–218.

Роль Кипрской православной церкви в восстании греков-киприотов в октябре 1931 г. // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 161–171.

Кипрская православная церковь в первые годы британского правления (1878–1900 гг.) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 112–113.

Біла О. А.

Борьба за создание университета в Познаньской провинции Германской империи в начале XX в. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 117–119.

Политика германизации в городах на польских землях в Германской империи // Метаморфозы истории : науч. альманах Псков. гос. ун-та. – Псков, 2013. – Вип. 4. – С. 242–258.

Политика германизации городов на польских землях Германской империи // Белгородский диалог – 2013 : материалы междунар. молодеж. науч. форума мол. историков, г. Белгород, 27–29 марта 2013 г. – Белгород, 2013. – С. 88–89.

Польский вопрос и политика канцлера Германской империи Б. фон Бюлова (1900–1909 гг.) // Социал.-гуманит. вестн. юга России. – 2013. – № 9. – С. 13–21.

Грянник В. А.

Борьба щодо конституційного устрою Королівства сербів, хорватів та словенців // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 6. – С. 364–367.

Зміна фасаду: «октройована» конституція 1931 р. і впровадження елементів «керованої демократії» в Королівстві Югославія // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Х., 2013. – Вип. 16. – С. 95–107.

Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 75–80.

Йолкін А. І.

Польская восточная политика и русские военные формирования в Польше // Российско-польский исторический альманах. – Ставрополь ; Волгоград ; М., 2014. – № 7. – С. 177–190.

Поляки-военнопленные наполеоновской армии на территории Слободско-Украинской губернии // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Сер. : Історія. – Вип. 46. – С. 172–182.

Луценко С. М.

Особенности германской системы управления и юриспруденции в африканских колониях // Вісн. нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Сер. : Економічна теорія та право. – Х., 2012. – Вип. 4. – С. 216–223.

Соціальна структура германського колоніального суспільства в Африці // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – Х., 2013. – Вип. 47. – С. 77–83.

Деятельность Германского колониального общества // Зб. наук. пр. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. – Луганськ, 2013. – Вип. 4 (04) – С. 112–116.

Миколенко Д. В.

До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2013. – Вип. 22. – С. 197–216.

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2012 р. / В. Ю. Іващенко, Д. В. Миколенко // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 320–333.

Македонське питання в зовнішній політиці болгарського уряду Рачо Петрова // Дриновський збірник = Дриновски сборник. – Х. ; Софія, 2013. – Т. 6. – С. 158–170.

Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії у радянській історіографії середини 1980-х – початку 1990-х рр. // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – 2013. – Вип. 49. – С. 234–239.

Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр. // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 200–207.

Моргун О. В.

Взаимоотношения между Османской империей и Западной Европой (XIV–XVII вв.): первый этап европеизации османского общества // Материалы Междунар. молодеж. науч. форума «ЛОМОНОСОВ – 2013». – М., 2013. С. 1–3. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2084/52347_0153.pdf. – Загл. с экрана.

Попов А. В.

Возвышение и упадок Османской империи в поэзии султанов XV–XVII вв. // Проблемы джерелознавства, історіографії та історії Сходу : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. проф. Вольфа Менделевича Бейліса (1923–2011 рр.) (15–16 трав. 2013 р.). – Луганськ, 2013. – С. 188–199.

Государственное привилегированное рабство в Османской империи (1363–1826 гг.) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 169–170.

Поэзия султанов как отражение социокультурных и политических процессов в Османской империи XIV–XVIII вв. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Х., 2013. – Вип. 16. – С. 242–249.

Пугач Є. П.

Історія Словаччини. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 344 с.

Чехо-Словацька федерація як можливість встановлення рівних прав словаків і чехів в єдиній державі (спроба реалізації та її доля) // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 212–234.

Скубій І. А.

The role of the «Transborder department» of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine in the development of the communist movement in East Galicia in 1920–1921 years // European Applied Sciences. – 2013. – № 2. – Р. 40–44.

Станчев М. Г.

Болгарское население Приазовья за последние 150 лет : (стат. обзор) // IV Приазовський болгаристичний семінар : матеріали міжнар. наук. конф. – Мелітополь ; Велико-Тирново, 2012. – С. 133–159.

«Дело 13-ти» : (О т.н. болгарской националистической контрреволюционной организации в Украине в 1937–1938 гг.) // Дриновський збірник = Дриновски сборник. – Х. ; Софія, 2013. – Т. 6. – С. 368–417.

За авторите и за книгата «Бесарабски бележник» : (предисловие) // Бесарабски бележник / Т. Балкански, В. Кондов. – Велико Търново, 2013. – С. 5–8.

Серый кардинал (о родоначальнике атомной и водородной бомб в СССР Н. А. Дмитриеве) // България: метрополия и диаспора : сб. по случай 65-годишнина проф. Н. Н. Червенков. – Велико Търново, 2013. – С. 339–347.

Страшнюк С. Ю.

В. Н. Каразин и Сербское восстание 1804–1813 годов : Ние в науката и науката в нас : По повод 50-годинита на проф. д-р Петко Ст. Петков. – Велико-Търново, 2013. – С. 157–170.

Долгая дорога к Alma mater : Михаил Георгиевич Станчев – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (к 60-летию со дня рождения) : библиогр. указ. / сост. С. Ю. Страшнюк, Г. И. Чернявский ; библиогр. ред. О. С. Журавлева. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 56 с.

Сучасна історія країн Західної Європи та Північної Америки (другий період) : плани семінар. занять та метод. вказівки. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 56 с.

Уллах П. Э.

7-й флот США и Южноазиатский кризис 1971 г. // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 234–245.

Эволюция политического курса США в Южной Азии (декабрь 1971 – июль 1972 г.) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 178–179.

Чернявский Л. С.

Борьба СССР и США за влияние в Японском профсоюзном движении (1947–1956 г.) // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. Вип. 47. – С. 246–258.

Чувпило О. О.

Вибрані індологічні твори. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 748 с.

Деякі найважливіші джерела про політичний курс Індійського національного конгресу в період незалежності // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 259–273.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ РОСІЇ**Волосник Ю. П.**

Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х рр. // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 96–106.

Освобождение Харькова. Операция «Полководец Румянцев» (3–23 августа 1943 г.) // Патріот України : іст. альм. – 2013. – № 13. – С. 21–31.

Духопельников В. М.

Студентський стиль життя в історичній ретроспективі. Від наукового редактора // Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури / І. С. Посохов ; наук. ред. В. М. Духопельников. – Х., 2013. – С. 13–14.

Єремєєв П. В.

Исследования численности старообрядческого населения Российской империи во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 12. – С. 56–71.

Приховування віри старообрядцями Харківської губернії як повсякденна практика у ХІХ – на початку ХХ століття // Доля старообрядництва в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність : зб. наук. пр. та матеріалів. – К., 2013. – Вип. 6. – С. 139–151.

Старообрядческое население Харьковской губернии в 1825–1855 гг.: численность, расселение, социальная структура // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. – Белгород, 2013. – Вип. 8. – С. 49–55.

Любічев М. В.

Römische Spelsteine in einem Grab der Sântana de Mureş-Chernyakhov-Kultur-Indikator für einen besonderen Sozialstatus? / E. Schultze, M. Liubichev // British archaeological reports : International Series 2013 – 2517 : The Bosphorus : Gateway between the Ancient West and East (1st Millenium BC-5th century AD). – Город?, 2013. – P. 249–260.

Опыт реконструкции исторического процесса на территории лесостепи между Днепром и Северским Донцом в середине I – начале V вв. н.э. (по археологическим и письменным источникам) // Питання німецької історії. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 193–207.

Потрашков С. В.

Жизнь после славы: герои Отечественной войны 1812 г. на Слобожанщине // Российская империя в исторической ретроспективе : сб. науч. ст. – Белгород, 2013. – Вып. 8. – С. 131–135.

К вопросу об участии Харьковского драгунского полка в Шевардинском бою и Бородинском сражении // Бородино 1812–2012 : материалы междунар. науч. конф., 3–7 сент. 2012 г. – Можайск, 2013. – С. 123–131.

Харьков и губерния в годину Отечественной войны 1812 г. // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Сер. : Історія. – Вип. 46. – С. 194–205.

Троїцький Ю. О.

Словарь терминов и выражений документов Древней Руси и России ХІ – ХVІІІ ст. : электрон. интерактив. версия Каразин. чтений (ист. науки) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 348–349.

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНА ЛАБОРАТОРІЯ ГЕРМАНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ**Варачева К. Г.**

Глиняные кубки конической формы на памятниках черняховской культуры // VIII международная конф. студентов и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы» : материалы конф. / Юж. федерал. ун-т. – Ростов н/Д, 2013. – С. 168–172.

Филатов Д. А.

Керамика из заполнения гончарного горна на участке «Б» поселения черняховской культуры Войтенки (раскопки 2011 г.) // Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время. Ostrogothica-Serie (Heft). – 2013. – Вып. 2. – Х., 2013. – С. 53–63.

Руснак В. В.

Ингумации со скорченным положением костяка на могильнике черняховской культуры Войтенки I // VIII международная конф. студентов и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы» : материалы конф. / Юж. федерал. ун-т. – Ростов н/Д, 2013. – С. 173–176.

МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ**Крупа Т. М.**

Бронзовое зеркало из раскопок донецкого городища 1957 года // Минувле і сучасне Волині і Полісся: Шацьке Поозер'я у світовій та українській історії : наук. зб. – Луцьк, 2013. – Вип. 45 : Матеріали XLV міжнар. наук. конф., м. Луцьк – смт. Шацьк, 24–26 трав. 2013 р. – С. 24–26.

Обґрунтування програми дослідження та збереження археологічної органіки з досліджень Володимира-Волинського в 2012 р. // Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: джерела та матеріали / О. Златогорський, С. Панишко. – Луцьк, 2013. – С. 136–139.

Крютченко О. О.

Актуальні питання у дослідженні городищ скіфського часу // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 253–254.

Вали зі слідами проречення : За матеріалами дослідження пам'яток Подністров'я та суміжних регіонів // Археологія та фортифікація Середнього Подністров'я : III Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Поділ. держ. іст. музею-заповідника, м. Кам'янець-Подільський, 8 жовт. 2013 р. – Кам'янець-Подільський, 2013 р. – С. 29–34.

К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени // VIII Международная археологическая конф. студентов и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы» : (материалы конф.), Ростов-на-Дону, 25–28 нояб. 2013 г. – Ростов н/Д, 2013. – С. 146–151.

Майбутнє нашого минулого // Вісник справедливості. – Миколаїв, 2013. – № 5 (верес.). – С. 3.

Харламова (Мельникова) А. О.

До питання атрибуції складаного ножа з фондів МАЕСУ // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 26 квіт. 2013 р. – Х., 2013. – С. 14–15.

До питання про виникнення обряду поховання у колодах у пізніх кочівників // Зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – Х., 2013. – Вип. 47. – С. 65–68.

До питання про інтерпретацію зображення на скляній вставці з Маяцького городища // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : матеріали XII Міжнар. студ. наук. археол. конф., Чернігів, 12–14 квіт. 2013 р. – Чернігів, 2013. – С. 103–104.

Погребения поздних кочевников в ладьевидных колодах // Новые материалы и методы археологического исследования : материалы II Междунар. конф. молодых ученых, Москва, 19–21 марта 2013 г. – М., 2013. – С. 159–160.

Позднекочевнические захоронения с меридиональной ориентацией в среднем течении Северского Донца // VIII Международная археологическая конф. студентов и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы» : материалы конф. – Ростов н/Д, 2013. – С. 203–207.

Половці в Угорщині: одна з моделей взаємодії кочівників і осілого населення // Минувле і сучасне Волині і Полісся: Шацьке Поозер'я у світовій та українській історії : наук. зб. – Луцьк, 2013. – Вип. 45 : Матеріали XLV міжнар. наук. конф., м. Луцьк – смт. Шацьк, 24–26 трав. 2013 р. – Луцьк, 2013. – С. 101–106.

Шпорт Г. М.

[Рецензія] // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 309–315. – Рец. на кн.: Немцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века / Д. Г. Коровушкин. – Новосибирск : Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 187 с.

Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.): сільськогосподарські знаряддя праці // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. : Історія. – Вип. 47. – С. 45–59.

Форми господарської діяльності українських аграрних переселенців Західного Сибіру (Тоболо-Іртишське межиріччя) кінця XIX – першої чверті XX ст.: тваринництво – загальна характеристика // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії : наук. зб. – Луцьк, 2013. – Вип. 45 : Матеріали XLV міжнар. наук. іст.-краєзнав. конф., м. Луцьк – смт. Шацьк, 24–25 трав. 2013 р. – С. 195–200.

Задников С. А.

Античная керамика из землянок конца VII – первой четверти VI в. до н.э. Западного Бельского городища // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке : материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 19–22 нояб. 2013 г.). – СПб., 2013. – С. 366–371.

Античные амфоры гераклейского производства из раскопок Бельского городища // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Х., 2013. – Вип. 16. – С. 7–13.

Скифы на территории Слобожанщины // Краеведческие чтения : тез. докл. за 2012 год. – Х., 2013. – С. 42–43.

Список авторів

Андрєєв Андрій Юрійович – докт. іст. наук, професор кафедри історії Росії XIX – поч. XX ст. Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

Богдашина Олена Миколаївна – докт. іст. наук, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович – аспірант кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Булдакова Олена Вікторівна – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та гуманітарної освіти Донбаської державної машинобудівельної академії.

Вербій Роман Миколайович – пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Вовк Ольга Ігорівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Гайдай Олександра Юрійівна – аспірантка відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України.

Гірік Сергій Іванович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Домановська Марина Євгенівна – аспірантка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Йолкін Анатолій Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Каріков Сергій Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України.

Каросва Тетяна Робертівна – канд. іст. наук, докторант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Куделко Сергій Михайлович – канд. іст. наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Куліков Володимир Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кушнарєв Сергій Сергійович – аспірант кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Лиман Сергій Іванович – докт. іст. наук, професор кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури.

Лихачова Тетяна Миколаївна – канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-економічних наук Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мизгін Кирило Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Миколенко Дмитро Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Назарова Євгенія Пулатівна – канд. іст. наук, редактор Запорізької незалежної телерадіокомпанії «ТВ-5».

Наумов Сергій Олександрович – докт. іст. наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Посохов Сергій Іванович – докт. іст. наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Посохова Людмила Юрійівна – докт. іст. наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рачков Євген Сергійович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Савенкова Інна Юрійівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Труш Світлана Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Фомін Михайло Володимирович – канд. іст. наук, доцент Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Харламова Аліна Олександрівна – старший лаборант Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Чернявський Леонід Сергійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Чувпило Олександр Олександрович – докт. іст. наук, професор кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Янко Андрій Леонідович – канд. іст. наук, ст. викладач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Список скорочень

ВВ – Византийский временник
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВЕ – Вестник Европы.
 ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами;
 ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами;
 ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
 ДАХО – Державний архів Харківської області
 ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
 Земгор – Российский Земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей
 ЗИХУ – Записки императорского Харьковского университета.
 ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
 КИДМ – Кембриджская история древнего мира, Москва.
 МАЭСУ - Музей археологии и этнографии Слободской Украины
 НА НЗХТ – Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
 НК – Надзвичайна комісія;
 ОРЦНБХНУК – Отдел рукописей Центральной научной библиотеки ХНУ им. В. Н. Каразина.
 ПЛДК – Польський львівський допоміжний комітет.
 ПСР – Партія соціалістів-революціонерів.
 ПТДЖВ – Польське товариство допомоги жертвам війни.
 ПХХ – Памятники христианского Херсонеса
 РГАДА – Российский государственный архив древних актов
 РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія.
 РУП – Революційна українська партія.
 СА – Советская археология
 САИ – Свод археологических источников

«Спілка» – Українська соціал-демократична Спілка.
 СИЭ – Советская историческая энциклопедия, Москва.
 СРС – Союз русских студентов
 УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія.
 ХГНК – Харківська губернська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами.
 ЦДАГОУ - Центральний державний архів громадських об'єднань України
 ЦДІАК (ЦГИАУК) – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
 ЦК – Центральний комітет по забезпеченню вищого образования русскому юношеству за границей
 ЦЦК – Центральний цивільний комітет губерній Царства Польського.
 BMSAES – British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan, London.
 Bo – Die Bronzetafel aus Boğazköy, Wiesbaden.
 САН² – The Cambridge Ancient History – 2nd edition, Cambridge.
 СІЕ – Corpus inscriptionum Etruscarum, Lipsiae.
 СРАІ – Comptes-rendus des seances de l'Academie des inscriptions et belles-lettres, Paris.
 DA – Daremberg Ch., Saglio E. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris.
 RE – Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
 ThLE – Thesaurus Linguae Etruscae, Roma.
 TLE – Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, Firenze.
 WN – Wiadomości Numizmatyczne

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№1117

Серія «ІСТОРИЯ»

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск

Куліков В. О.

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна

Макет обкладинки І. М. Дончик

*При оформленні випуску були використані зображення монограм
з колекції Industrial Monograms / Ed. by Martin Gerlach. - Vienna, 1881.*

Підписано до друку 27.06. 2014. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 19,0 Обл.-вид. арк. 22,1

Тираж 100 пр. Зам. №

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09